गौड़ग्रन्थमाला ।

श्रीमत्कुमारशरत्कुमाररायेण प्रवर्त्तिता ।

श्रीमदक्षयकुमारमैत्रेयेण पर्य्यवेक्षिता च ।

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता

शास्त्रिश्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्त्तिभट्टाचार्य्येण संस्कृता ।

THE

KASIKA VIVARANA PANJIKA

(THE NYASA)

A COMMENTARY ON VAMANA-JAYADITYA'S KASIKA

BY

JINENDRA BUDDHI.

EDITED

WITH OCCASIONAL NOTES

BY

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI, B. A.

SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJSHAHI COLLEGE,

RAJSHAHI, BENGAL.

Vol. II. Part I.

PUBLISHED BY

:MALA CHARAN MAITRA, B. L. (*Asst. Secretary*).

RENDRA RESEARCH SOCIETY OF RAJSHAHI.

BENGAL.

VARENDRA RESEARCH SOCIETY

RAJSHAHI.

PATRON.

HIS EXCELLENCY THE GOVERNOR OF BENGAL.

VICE-PATRONS.

THE HON'ABLE F. J. MONAHAN ESQ. I. C. S.

F. C. FRENCH ESQ. I. C. S.

MAHARAJA SIR GIRIJANATH RAY BAHADUR OF DINAJPUR.

THE HON'ABLE MAHARAJA JAGADINDRA NATH RAY OF NATTORE.

RAJA PRAMADANATH RAY OF DIGHAPATIYA.

HONORARY VICE-PRESIDENT.

JUSTICE SIR J. G. WOODROFFE.

Council of Management.

President

KUMAR SARATKUMAR RAY OF DIGHAPATIYA. M. A., M. R. A. S.

Director.

BABU AKSHAY KUMAR MAITRA. B. L.

Honorary officers.

BABU RADHAGOVINDA BASAK. M. A. (*Secretary.*)
,, BIMALA CHARAN MAITRA. B. L. (*Asst. Secretary*)
,, DINESH CHANDRA BHATTACHARJYA. M. A (*Librarian.*)
,, MAHENDRA KUMAR SHAHA CHAUDHURY. B. L. (*Treasurer.*)
,, KALI PRASANNA ACHARYA. B. L. (*Keeper.*)

Superintendent of Sanskrit MSS.

SASTRI SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI. B. A.

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः।

१। प्राक् क्रीताच्छः।

विधिरधिकारः परिभाषा वेति त्रयमत्र सम्भाव्यते। यथा चैतत् त्रितयमपि निर्दोषं तथा प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र (४।१।८३) दर्शितम्। यद्येवं काशिकाकारेण कस्मान्न सूचितम्? एकदेशानुस्मरणेन सर्वस्य सूचितत्वादित्यभिप्रायः। अथ प्रागिति कोऽयं निर्देशः? यावता प्रपूर्वस्याञ्चतेः क्विनि नलोपादिके विहिते उगिदचामिति (७।१।७०) नुमि संयोगान्तलोपे च क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) नकारस्य ङकारे प्राङिति भवितव्यम्। अथेदृशी व्युत्पत्तिराश्रीयेत यावताञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति (४।१।६, वा) कृते ङीपि प्राच्यां दिशि वसतीति दिक्शब्देभ्यः सप्तमीत्यादिना (५।३।२७) ऽस्तातिः। तस्याञ्चेर्लुगिति (५।३।३०) लुक्। लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४९) ङीपोऽपि। तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्य्यन्त इत्यव्ययत्वेऽव्ययादिति (२।४।८२) सोर्लुकि न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् सर्वनामस्थानाभावे नुमोऽप्यभावः। ततः कुत्वे सति प्रागिति सम्पद्यते। यत्तु मन्यत आद्येऽपि पक्षे क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम्। क्रियाविशेषणानां यथा नपुंसकत्वं कर्म्मभावश्च तथा करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेत्यत्र (२।३।३३) प्रतिपादितम्। तत्र कर्म्मणि द्वितीयायाः स्वमोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) लुकि कृते पूर्ववन्नुमभाव इति तन्मते द्वितीयैकवचनान्तं पदं सञ्जायते। तदेवमितरस्मिन् पक्षे

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति (२।३।३०) षष्ठ्या भवितव्यम् । तत् कथं क्रीतादिति पञ्चमीनिर्देशः । नैतदस्ति । यावतान्यारादितरर्त्तेदिक्शब्देत्यत्रेद-(२।३।२९) मुक्तं दिक्शब्दत्वादेव सिद्धे ऽञ्चूत्तरपदग्रहणं षष्ठ्यतसर्थेत्यनेन (२।३।३०) प्राप्तां षष्ठीमपि बाधित्वा पञ्चम्येव यथा स्यादिति कुतः षष्ठीप्रसङ्गः ? अतो व्यवस्थित मिदं प्राक् क्रीतादिति । अथ प्राग्वचनं किम् ? न क्रीताच्छ इत्येवोच्येत । नैतदस्ति । एवं ह्युच्यमाने क्रीतशब्द एव प्रकृतित्वेन ज्ञायेत । ततश्च क्रीतशब्दादेव प्रत्ययः स्यात् । तस्मात् क्रीतादित्यवधिद्योतनार्थं प्रागिति वक्तव्यम् । तस्यायमर्थः प्राग्घितादित्यतः (४।४।७४) प्रकृतेन प्राग्ग्रहणेन हि सम्बध्यते । एवं तर्ह्येतत् स्यात् । तत्र भवे च्छन्दसीति (४।४।११०) । तेन च्छन्दोऽधिकारेण प्रकृतं प्राग्ग्रहणं सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ सत्यां तस्याप्यनुवृत्तिरिति वार्त्तमेतत् । अस्वरितत्वादेव च्छन्दोऽधिकारस्य निवृत्तेः । तर्हि हि प्राग्दीव्यत इत्यतः (४।१।८३) प्रकृतत्वात् तेनापि च वहतेरित्येवमादिकं सम्बध्येत यथा स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनादिति (४।१।८०) । नैतदस्ति । एवं हि सोमाट् ट्यणित्यादौ (४।२।३०) यत्र पञ्चमी श्रूयते तत्र सर्वत्र प्राग्वचनेन सम्बन्धे न ज्ञायते को विधिः का च प्रकृतिरिति स्यात् । येषामवधित्वमिष्यते तेषामेव प्राक्शब्दमधीतवानिति । इह तु प्रकृतेन प्राग्वचनेन सम्बध्यते । ननु च विपर्य्ययः कस्मान्न भवति ? भवनादिति प्रकृतिः स्त्रीपुंसाभ्यामित्यवधिनिर्देश इति । नैतदस्ति । अवधेरेकत्वादेकवचनेन निर्देशो न्याय्यः । प्रकृतिनिर्देशे तु द्वे एव प्रकृती परस्परापेक्षे इति द्विवचनमुपपद्यते । ननु च विशदमिदमुदितमप्यर्थज्ञानम् । स्वरितलिङ्गादधिकाराणामासङ्ग इत्येतद् भवता विस्मृतम् । तदेवं सोमाट् ट्यणित्यादौ (४।२।१०) कः प्राग्वचनसम्बन्धप्रसङ्ग इति नार्थः प्राग्ग्रहणेन । सत्यमेतत् । किन्तु स्वरितत्वास्वरितत्वख्यापनपरम्परया मन्दधियो मोहमासादयन्तीति तत्प्रतिपत्त्यर्थं प्राग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अवक्रीय इति । विकल्पनात् त्रयमत्र सम्भवति । अनुत्पन्ने प्रत्यये नञास्य सम्बन्ध इति । उत्पन्ने वा । संसर्ग उत्पत्तिकाल एवेति । तत्राद्ये पक्षे वत्सादन्यस्मै हितमितीष्टाभिधानं न प्राप्नोति । द्वितीये तु गोधुगनभिधानप्रसङ्गः । तृतीये तु सापेक्षमसमर्थं

भवतीति प्रत्ययो न प्राप्नोति। न चापि चतुर्थी। हितार्थस्य प्रतिषिध्यमानत्वात्। तृतीये तु पक्षे यथा दोषो न भवति तथा प्रतिविधीयते। तत्र वत्सहितशब्दयोः पदान्तरनिरपेक्षयोः क्रियापदेन भवतिनानुगम्यमानत्वात् न च बाह्यसम्बन्धोऽन्तरङ्गसम्बन्धं निवर्त्तयितुं शक्नोति। अतएव न देवदत्ताय गां ददातीति सम्प्रदाने चतुर्थी भवति। कर्मणाभिप्राप्तेरन्तरङ्गत्वादिति। तथानेन च क्रमेण यत्रापि प्राप्ति र्न विद्यते केवलं त्विच्छामात्रमेव तत्रापि कर्मसंज्ञा प्रवर्त्तते। तद्यथा ग्रामं गन्तुमिच्छामि न कश्चित् सहायोऽस्तीति। यदप्युच्यते ऽसामर्थ्यात् तद्धितेन न भवितव्यमिति तदेतदप्यसारम्। यदयं नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिता इति (६।२।१५५) तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानानि पराण्यन्तोदात्तानि भवन्तीति तद्धितग्रहणमनर्थकं स्यात्। अथ किमर्थमियानवधि रुपादीयते ? नहि तत्र तावदस्य व्यापारोऽस्ति। प्रत्ययान्तरैर्बाधितत्वात्। लघुत्वात् प्राक् ठञश्छ इति वक्तव्यमित्यत आह अर्थोऽवधित्वेनेत्यादि। कः पुनरर्थमवधित्वेनाङ्गीकुर्वतो गुण इति चेदयमभिप्रायः। प्राक् ठञश्छ इत्युच्यमाने प्राक् ठञो याः प्रकृतयस्ताभ्यश्छो भवतीत्ययमर्थः स्यात्। ततश्चाधिकारस्य प्रतियोगोपस्थानादपवादविषये च्छप्रत्ययः प्रसज्येत। अर्थे त्ववधित्वेनोपादीयमाने प्राक् क्रीताद्ये ऽर्था स्तेषु च्छो भवतीत्ययमर्थः सम्पद्यते। ततोऽतिप्रसङ्गो न भवति। तेन समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोऽपवादश्छं बाधते। ननु च प्राक् ठञ इत्युच्यमानेऽपवादविषयेऽपि च्छो न भविष्यत्येव। ज्ञापकात्। यदयं विभाषा हविरपूपादिभ्य इति (५।१।४) विभाषाग्रहणं शास्ति। इतरथा ह्यधिकाराच्छोऽपि लब्ध एवेति विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्। सत्यमेतत्। किन्तु ज्ञापकद्वारेणार्थप्रतिपत्तौ सत्यां प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। तस्मात् सुखप्रतिपत्त्यर्थमर्थोऽवधित्वेनोक्तः। अन्ये पुनराहु र्गृहीत इत्याशंसायां भूतवच्चेत्यनेन (३।३।१३२) भविष्यति निष्ठाप्रत्यय इति। तेनायमर्थः सम्पद्यते वक्ष्योयादिरूपसिद्ध्यर्थमर्थमवधिं ग्रहीष्यामीति। अतः शालातुरीयेण (A) प्राक् ठञश्छ इति नोक्तम्। अन्यथा हि प्रत्ययावधित्वे प्रतिपदोक्ता अन्तरङ्गा इत्युपा-

---

(A) By शालातुरीय, evidently पाणिनि is meant. So the न्यासकार supports the

त्ताभ्यः प्रकृतिभ्य एव प्रत्ययः स्यादित्याशङ्क्येत । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । परिखाया ढञित्यत्र (५।१।१७) छयतोः पूर्वोऽवधि रित्यभिधास्यति । ततश्च तेन क्रीतमिति वक्ष्यतीत्युच्यते । ततश्चेदं विरुद्धमित्याह अर्थोऽवधित्वेनेत्यादि । गतार्थम् । नैयायिक इत्याह (B) क्वचिदर्थोऽवधित्वेन गृह्यते यथाऽऽर्हाद् (५।१।१९) भवनादिति (४।१।८७) । क्वचित् प्रत्ययः प्राग् वहते (४।४।१) रा च त्वादिति (५।१।१२०) । क्वचित् प्रकृति रा कड़ारात् (१।४।१) प्राक् कड़ारादिति (२।१।३) । क्वचिदेकदेशः प्राग् दीव्यतोऽणिति (४।१।८३) । क्वचिन्निरवधिः प्रत्ययो ङ्याप्प्रातिपदिकादिति (४।१।१) । तेनायमात्मनो वैचित्र्यमाचार्य्यो दर्शयतीत्यवसीयत इति । अथ क्रीतशब्दादेव पूर्वेण छप्रत्ययो भवतीत्येवं कस्मान्न विज्ञायते ? यथा विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्त्विति (५।३।६८) ? अनभिधानात् । नहि क्रीतशब्दात् पुरस्तादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेन कस्यचिदर्थस्याभिधानमस्ति । नचापि तेन क्रीतमिति निर्देश उपपद्यते । तत्रैवमपि प्राक् क्रीतशब्दादेव प्रत्ययो भवतीत्येव कस्मान्न विकल्प्यते ? अनभिधानादेव । नहि तत उत्पन्नेन प्रत्ययेन विवक्षितोऽर्थोऽवगम्यते । अर्थान्तरं भवादिकम् । तत्र च वृद्धलक्षणश्छ एव सिद्ध इत्यनर्थकमिदं स्यात् । तस्मात् प्रागुदितमेव प्रयोजनं न्याय्यम् ।

२ । उगवादिभ्यो यत् ।

उगिति प्रत्याहारग्रहणं वा स्यात् ? उवर्णग्रहणं वा ? तत्राद्ये पक्षेऽयं वाक्यार्थो जायत उगन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽवादिभ्यो ऽवकारादिभ्योऽवसुप्रभृतिभ्य इति । वकारादीन् वर्जयित्वेत्यर्थः । ननु चैवं सति पञ्चम्या निर्देशः स्यात् । नैष दोषः । सुपां सुलुगिति (७।१।३९) लुका निर्दिष्टत्वात् । एवं तर्हि प्रातिपदिकेषु गवादिपाठसामर्थ्यात् प्रत्याहारग्रहणं न भवति ।

---

view that शलातुर had been the residence of the sage's ancestors.—शलातुरोऽभिजनोऽस्येति तूदीशलातुरेत्यादिना छण् (४।३।९४, शालातुरीयः । तेन ।

(B) Who was this नैयायिक ?

अन्यथा हि गवादीनां पाठोऽनर्थकः स्यात्। एतत् सर्वं मनसि कृत्वाह उवर्णान्तादित्येव। सर्वत्रग्रहणे तदन्तविधेरभ्युपगमादित्यभिप्रायः। शङ्कव्यमिति। ओर्गुणः (६।४।१४६)। वान्तो यि प्रत्यय (६।१।७९) इत्यवादेशः। सनङ्गुरित्यादि। चर्मविकारलक्षणस्याञोऽवकाशो वार्ध्रं वारत्रम्। उवर्णान्तलक्षणस्य यतोऽवकाशः शङ्कव्यम् पिचव्यमिति। सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः। तत्रोभयप्राप्तौ परत्वात् चर्मणोऽञित्यञ् (५।१।१५) प्राप्नोति। तथेत्यादि। अन्नविकारेभ्यश्चेति। अपूपादिलक्षणस्य पाक्षिकस्य यतोऽवकाशः। अपूप्यास्तण्डुला अपूपीया इति। उवर्णान्तलक्षणस्य सएव। चरुर्नाम हविर्विशेषः। सक्तुश्चान्नविकारः। तत्र उभयप्रसङ्गे परत्वाद्विभाषा हविरपूपादिभ्य इति (५।१।४) हविर्लक्षणोऽन्नविकारलक्षणश्च विधिः प्राप्नोति। तदेवं सनङ्गुशब्दादञ् प्राप्तः। चरुसक्तुशब्दाभ्यां विकल्पेन यत्। नित्यश्चेष्यते। तदर्थं पूर्वविप्रतिषेधो भाषितव्य इति। ओर्गुणः (६।४।१४६)। वान्तो यि प्रत्यय इत्यवादेशः (६।१।७९)। सनङ्गव्यमित्यादि। एतच्चेष्टवाचित्वात् परशब्दस्य लभ्यत इत्यवगन्तव्यम्। गवादिषु नाभि नभञ्चेति पठ्यत इत्यत्र कस्यचिदियमाशङ्का स्याद् भसंज्ञाप्रतिषेधो विधीयत इति। ततश्च यस्येति (६।४।१४८) लोपेन भवितव्यमित्यत आह नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमिति। शरीरावयवो यो नाभिशब्दस्तत्र कथं भवितव्यमित्याह यस्त्वित्यादि। ततः शरीरावयवाद् यति कृते परत्वाद् नाभ्यं तैलमिति। ननु च शरीरावयवलक्षणे यति सति नभभावः कस्मान्न भवतीत्याह गवादिषु यतेत्यादि। स हि गवादियता सह विहितः। तेन सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभाव उभयोरप्यभाव इति नभभावो न भवति। शुन इत्यादि। श्वन्नित्येतस्य सम्प्रसारणे कृते ऽल्लन्तास्तीति न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपेन भाव्यमेवेति। एवं तर्हि सम्प्रसारणसामर्थ्यान्न भवति। नैतदस्ति। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस् तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति तदवस्थो दोषः। दीर्घविधानसामर्थ्यादिति चेदेवमपि पक्षे स्याद्। एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते। इह चकारद्वयं पठ्यते सम्प्रसारणञ्च वा दीर्घत्वञ्चेति। द्वितीयश्चकारो भिन्नक्रमः सम्प्रसारणसमीपे द्रष्टव्यः। स च समुच्चयार्थो ऽन्यस्य

समुच्चेतव्यस्याभावात् तदेव समुच्चिनोति । तत्र सम्प्रसारणमेकेन क्रियते । द्वितीयेन तद्रूपस्यैवावस्थितिरिति । तत्सन्नियोगेनेत्यादि । तदित्यनेन दीर्घत्वं प्रत्यवमृश्यते । तेन दीर्घत्वेन यत एवान्तोदात्तत्वं भवति । अन्यथा यतोऽनाव (६।१।२१३) इत्याद्युदात्तत्वं स्यात् । ऊधसो नङ् चेति । ऊधःशब्दस्य नङादेशो भवति । चकाराद् यच्च । ऊधन्यः । पूर्ववत् प्रकृतिभावः ।

३ । कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।

नन्वपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्य इति (४।१।२२) निपातनादेव कम्बल्य इति सिध्यति । कम्बल्यं हि परिमाणविशेषः । इतरथा हि कम्बल्यशब्दस्य तत्र ग्रहणमनर्थकं स्यात् । परिमाणविशेषस्य कम्बल्यशब्दो नामधेयम् । अयमपि प्रत्ययः संज्ञायां विधीयमान स्तत्रैव भवति । नान्यत्र । नह्यत्र कम्बल्यशब्दः संज्ञा । तस्मान्नार्थोऽनेन । नैतदस्ति । निपातनेन हि कम्बल्यशब्दः परिमाणे साधुरित्येतावत् प्रतीयते । नतु यदन्तोऽयमिति । ततश्चान्तस्वरितत्वं न स्यात् । तस्मात् स्वरितत्वपरिज्ञानार्थमिदं कर्त्तव्यम् । अनन्तरश्रुतस्य यतोऽनुकर्षणार्थश्चकारः । ननु स्वरितत्वादेव यद् भविष्यति । छोऽपि तर्हि स्यात् । ननु च च्छस्य सन्निधाने प्रकृतिमात्राच्छ उक्त इति नियमार्थमिदं स्यात् । तच्चानिष्टम् । यत् पुनर्नियतविषय इति तत्सम्बन्धे विध्यर्थता । विधिनियमयोश्च विधिरेव ज्यायान् । नैतदस्ति । छस्यापि सम्बन्धे विध्यर्थता सम्भवति । कथं संज्ञायामित्युच्यते ? संज्ञा चानुपात्तावयवार्थापि भवति । तत्रानवयवार्थानामप्राक्क्रीतीयत्वाद्धितार्थ्यर्थाभावे छप्रत्ययार्थमेतत् स्यात् । तस्माच् चकारो यत्प्रत्ययानुकर्षणार्थः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । इष्टतोऽप्यधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति यत एवानुवृत्तिर्भविष्यति । नतु च्छस्य । एवं तर्हि चकार उगवादिभ्य इत्यनुकर्षणार्थः । किमर्थमिदम् ? सनङ्गादिभ्यः परत्वादञादयः प्राप्नुवन्ति । तद्बाधनार्थमिति । अथ गवादिष्वेव कम्बलाच्च संज्ञायामिति कस्मान्न पठति । तत्र पाठे न कश्चिद् गुरुलाघवकृतो विशेष इति यत्किञ्चिदेतदिति ।

४। विभाषा हविरपूपादिभ्यः।

हविःशब्दो गवादिषु पठ्यते। तेन तस्मान्नित्यं यता भवितव्यम्। अत्र हविर्विशेषाणां ग्रहणम्। न स्वरूपस्येति। उगवादिसूत्रे (५।१।२) स्वरूपपरिभाषाया उपस्थानात् नहि तत्र सोपतिष्ठमाना केनचिन्निवार्य्यते। तेन स्वरूपस्यैव ग्रहणम्। तत्र स्वरूपग्रहणे सतीह स्वरूपपरिभाषा नोपतिष्ठते। अन्यथा हि यद्यत्रापि स्वरूपग्रहणं स्यात् मतः स्वतन्त्र एकस्माच् शब्दात् नित्यश्च यतो विधिः स्यादनित्यश्चेतुभयमेकत्र नोपपद्यत इति न भवति विपर्य्ययः। अथवा हविःशब्दस्येह पृथगुपादानादर्थप्रधानत्वमवसीयते। अन्यथा ह्यपूपादिष्वेव पठेदिति। अन्नविकारेभ्यश्चेति। अन्नविकारा अन्नप्रकाराः। ते च प्रत्ययमुत्पादयन्ति विभाषा। उदन्या उदनीया इति। यद्येवमपूपादीनां किण्वपर्य्यन्तानामन्नविकारत्वादेव सिद्धत्वात् पाठोऽनर्थको जायते। यदा तर्हि केनचिदाकारसादृश्येनापूपादयोऽर्थान्तर उपचर्य्यन्ते तदर्थं एषां पाठः। किञ्चान्नविकारग्रहणेनापूपादिषु प्रत्ययमिच्छत इहापि स्याद् यवापूपा व्रीहितण्डुला इति। प्रतिपदपाठे तु ग्रहणवत्त्वात् तदन्तविधिः पर्य्युदस्तो भवति। ननु चासमासे निष्कादिभ्य (५।१।२०) इत्यसमासग्रहणाद् भवितव्यमेवात्र तदन्तविधिना। एतेनासमासग्रहणेन पूर्वत्र तदन्तविधिरस्तीतिरषोऽर्थः प्रतिपाद्यते। सत्यमेतत्। अपूपादिषु प्रतिपदपाठसामर्थ्यान्न भविष्यति।

५। तस्मै हितम्।

एतदेव ज्ञापकं हितयोगे चतुर्थ्यस्तीति। तेन यदुक्तं हितयोगे चतुर्थी (२।३।१३, वा) वक्तव्येत्येतदुपपन्नं भवति।

६। शरीरावयवाद् यत्।

शीर्य्यत इति शरीरम्। तेन घटादेरपि ग्रहणम् भविष्यतीत्यत आह शरीरं प्राणिकाय इति। एतेन रूढ़िरियमिति दर्शयति। गवादावेते शरीरावयववाचिनः। तत्र तु याः प्रकृतयस्ताभ्योऽनेनापि पूर्वेणापि वा यति विशेषो नास्त्येव। यत्र विशेषो नाभि नभश्चेति स विशेषस्तत्रैव वेदितव्य एव।

७ । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।

खलादीनां वृषपर्य्यन्तानां यस्येति (६।४।१४८) लोपः । ब्रह्मण्यमिति । न संयोगाद् वमन्तादिति (६।४।१३७) प्रतिषेधादल्लोपोऽन (६।४।१३४) इत्यकार-लोपो न भवति । न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपोऽपि न भवति । ये चाभावकर्मणोरिति (६।४।१६८) प्रकृतिभावात् । वृषशब्दोऽयमत्राकारान्तो गृह्यते । नतु ब्राह्मणशब्दोऽकारान्त इति । ननु चाशङ्का वृषशब्दे युक्ता नलोपे सति किमयमकारान्त आहोस्विद् नकारान्त इति । ब्रह्मन्शब्दस्तु नकारान्त एवेति तद्विषये भ्रान्तिरेव नोपपद्यते । तत् कथं ब्रह्मन्शब्दो विकल्प्यते ? सत्यम् । किन्तु वृषन्शब्दाच्च यतो निवृत्तिप्रसङ्गाद् ब्रह्मन्-शब्दादपि यश्च प्रत्ययो निवर्त्तेत इति भावः । अतएवाह च्छप्रत्ययोऽपीत्यादि । यत्प्रत्ययापेक्षयापिरयम् । न केवलं यत्प्रत्ययो न भवत्यपितु च्छप्रत्ययो-ऽपीति । ब्राह्मणशब्दाच्छप्रत्ययाभावो योज्यः । ननु चाभ्यामिहानुपादानाद् यत्प्रत्ययो न भवति । तस्मै हितमिति (५।१।५) च्छप्रत्ययस्तु कस्मान्न भवतीत्याह अनभिधानादिति । नहीह वृषीयं ब्राह्मणीयमित्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते । यतोऽर्थप्रतिपादनं प्रति नियता एव शब्दशक्तयो भवन्तीति क्वचित् क्वचित् प्रत्ययान्तेनार्थस्याभिधानं क्वचिद्वाक्येनेति । अतो वाक्यमेवावतिष्ठते । वृषेभ्यो हितम् ब्राह्मणेभ्यो हितमिति । वाक्यसमधिगम्यस्यार्थस्य तद्धितेनानभि-धानादिति यावत् ।

८ । अजाविभ्यां थ्यन् ।

अजशब्दोऽयमिह पुंलिङ्ग उपात्तः । अविशब्दस्य थ्यन्तशब्दस्यापूर्व-निपातात् । आबन्तस्य ग्रहणे ह्यविशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । अदन्तस्य ग्रहणे द्वन्द्वे घीत्येतस्य (२।२।७२) बाधितत्वादजाद्यदन्तमि—(२।२।३३) त्यजशब्दस्य पूर्वनिपातो युज्यते । तस्मात् पुंलिङ्गस्य ग्रहणम् । तथाच प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति स्त्रीलिङ्गादपि प्रत्ययो भवत्येव । अजाभ्यो हितमजथ्यम् । तसिलादिष्वा कृत्वसुच (६।३।३५) इति

पुंवद्भावः। परिसंख्यायन्ते हि तत्र तसिलादयः। तेषाञ्च मध्ये परिसंख्यातौ थ्यंस्थालावपि। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहणे शब्दान्तरत्वादकारान्तात् पुंलिङ्गान्न स्यात्।

९। आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः।

अथात्मन्नित्यत्र नलोपः कस्मान्न कृतो यावता द्वन्द्वेनायं निर्देशः क्रियते? तत्र नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपः प्राप्नोतीत्यत आह आत्मेत्यादि। आत्मन्नित्येव भवत्येषा प्रकृतिरिति ज्ञापनार्थाय नलोपो न कृतः। कः पुनरेवं सति विशेष इत्याह तेनेत्यादि। गतार्थम्। यद्येवं विश्वजनशब्देन ह्युत्तरपदस्य सम्बन्धः प्राप्नोति। एवं मन्यते। आत्मन्निति नलोपाभावेन प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेर्व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् ततः प्रत्यासत्तेर्भोगशब्देनैव सम्बध्यते। नतु विश्वजनशब्देनेति नास्ति दोषः। कर्मधारयादेवेष्यत इति। आचार्य्यपारम्पर्य्योपदेशात्। विभाषाग्रहणानुवृत्ते-र्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेवेदं वेदितव्यम्। विश्वस्य जनो विश्वजनः। विश्वो जनोऽस्येति विश्वजन इति समासेन भवितव्यम्। यथा खो न भवति तथा च्छोऽपि न भवतीत्याशङ्क्याह बहुव्रीहे स्त्वित्यादि। उपसंख्यानमिति। प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। इह हि भोगसमासादिति वक्तव्य-युत्तरपदग्रहणमधिकविधानार्थम्। न चैवं सति बहुपूर्वादीषदसमासो भोगो बहुभोग इत्यस्मात् खः स्यादित्याशङ्कनीयम्। बहुच्प्रत्ययस्य समासा-भावात्। ततोऽत्र च्छेनैव भवितव्यम् बहुभोगीय इति। तेन पञ्चजनादपि भविष्यति। संज्ञाशब्दश्चायम्। दिक्संख्ये संज्ञायामिति (२।१।५०) समासः। तथा सर्वजनादपि वेदितव्यः। तत्पुरुषादेवेति विशेषानभिधानेऽपि महा-जनादिति निर्देशादेव समानाधिकरणादेव विज्ञायते। आन्महतः समानाधि-करणजातीययोरिति (६।३।४६) समानाधिकरणोत्तरपदे महत आत्त्वविधानात्। भोगशब्दोऽयं भावसाधनो भुक्तिर्भोग इति। कर्मसाधनो वा भुज्यत इति भोग इति। अयमव्युत्पन्नः शरीरवाची। तस्येह ग्रहणमित्याह भोगशब्द इत्यादि। भोगशब्दः शरीरमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः। यत्र वर्त्तमानोऽयं साक्षात्-

सम्बन्धमाह तत्रैव खप्रत्ययमासादयति । वर्त्तते च क्रियायां द्रव्ये च । तथाहि यद्यपि भुजिक्रियया द्रव्येण च सम्बन्धोऽस्ति तथापि शरीरेण मुख्यः सम्बन्ध इति ततो भवति प्रत्ययः । यथा राजाचार्य्याभ्यां वाक्यमेव भवति तथेहापि भवितव्यमिति य श्चोदयेत् तं प्रत्याह केवलेभ्य इति । मातीयम् पितीयमिति । दिङ्मात्रमेतत् । अन्येषामपि दुहितीयमित्यादीनां दर्शनात् । आचार्य्यादणत्वमिति । क्षुभ्नादिपाठात् । केवलाभ्यां वाक्यमेव भवतीति । छप्रत्ययो न भवति । अनभिधानादेव ।

१० । सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ।

सर्व्वास्तस्य वावचनमिति । अभिधानेऽभिधेयोपचाराद् वेति विकल्पमाह । इहापि विभाषाग्रहणानुवृत्तेरेव वेदितव्यम् । न च सर्वपुरुषाभ्यां विकल्प आशङ्का । व्यवस्थितविभाषात्वात् । पुरुषाद्वधेति । तत्र वधे तस्येदमित्यणोऽपवादः (४।३।१२०) । विकारे प्राणिरजतादिभ्यो (४।३।१५४) ऽञः । समूहेऽपि तस्य समूह (४।२।३७) इत्यणः । तेन कृते ग्रन्थ इत्यण (४।३।११६) एव ।

११ । माणवचरकाभ्यां खञ् ।

उभयस्मिन् ञित्करणं स्वरार्थम् । चरके वृद्धर्थञ्च । माणवे तु वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार (६।३।३९) इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् । माणवीना भार्य्या यस्य स माणवीनाभार्य्य इति ।

१२ । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।

तस्मायिदं तदर्थम् । चतुर्थी तदर्थेत्यादिना (२।१।३६) समासः । एतदेव वचनं ज्ञापकमथोत्तरपदे समासे समुदायार्थस्य लिङ्गं भवति न च परवल्लिङ्गतेति । एतेन यदुक्तमर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्येति (२।१।३६,वा) सा सिद्धा भवति। प्रकृतिरुपादानकारणमिति। समानजातीयमभिन्नसन्तानवृत्तिकारणमुपादानकारणमित्युच्यते । उपादीयत इत्युपादानम् । बहुलवचनात् कर्मणि ल्युट् । तस्य कारणमिति षष्ठीसमासः । तस्यैवेत्यादि।

तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरभाव्यवस्थाविशेषो विकृतिः। विकृतिवाचिन इत्यादि। ननु च समर्थानां प्रथमाद्वेति (४।१।८२) वचनात् तदर्थमिति प्रथमं निर्दिष्टत्वात् प्रकृतेश्च तदर्थत्वात् तद्वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रथमस्य चाप्रथमस्य च कार्य्यप्राप्तौ प्रथमादेव यथा स्यादित्येवमर्थम् प्रथमग्रहणं नियमार्थं कृतम्। इह तु प्रथमात् प्राप्तिरेव नास्ति। प्रकृताविति। सप्तम्या प्रकृतेः प्रत्ययार्थत्वेन सम्पादितत्वात्। विकृतेरिति। पञ्चम्या विकृतेः प्रकृतित्वेन। तस्मान्नायमस्य विषय इति विकृतिवाचिन एव प्रत्ययो भवति। विकृत्यर्थायामिति। अनेन तदर्थमित्यत्र सुब्व्यत्ययेन सप्तम्याः स्थाने प्रथमा लिङ्गव्यत्ययेन च स्त्रीलिङ्गस्य स्थाने नपुंसकलिङ्गं कृतमिति दर्शयति। ननु च च्छन्दसि व्यत्यय उक्तः। नेदं छन्दः। तत् कुतो व्यत्ययः ? छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यदोषः। तदर्थग्रहणेनेत्यादि। इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिद् योग्यतामात्रं विवक्ष्यते मूत्राय कल्पते यवागूः पादशोफाय नड्वलोदकमिति। क्वचित् प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिः यवानां धाना धानानां सक्तव इति। क्वचिद् विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धो धानानां यवाः सक्तूनां धाना इति। क्वचित् प्रकृतेरनन्यार्थता यथा काष्ठानामङ्गाराः। प्रकृतेरनन्यार्थताख्यानार्थेन यदिष्टं सम्पद्यते तद्दर्शयति प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि। इह विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते। तस्य तस्मात् तादर्थ्यं चतुर्थ्येव शक्यते प्रतिबोधयितुम्। अतः प्रत्ययार्थस्य तदर्थत्वेन सामर्थ्याच्चतुर्थी समर्थविभक्तिर्लभ्यते। केचित्त्वित्यादि। तेषां वचनलभ्यैव चतुर्थी समर्थविभक्तिः। तदर्थमिति किमिति षष्ठी प्रत्युदाह्रियते ? षष्ठ्यपि तादर्थ्यं ब्रूते यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। तथा सति षष्ठ्यपि समर्थविभक्तिर्भवति। अङ्गाराणां काष्ठानीति प्रत्युदाहरणं तु प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्या। तया यवादेः समर्थ्यते। अङ्गारेभ्यः काष्ठानि प्राकारेभ्य इष्टका इति। इदमसति तदर्थग्रहणे न ज्ञायते किमर्थं विवक्षितमिति। तस्मादनन्यार्थता प्रकृतेर्विवक्षितेति। एतत् प्रयोजनं प्रतिपादयितुं तदर्थग्रहणं कृतमिति भावः। तथाच प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्या प्रकृतिरेव सम्बध्यमाना व्यतिरिच्यत इति यवादेरेव व्यतिरेकविभक्तिर्भवति। ये तु चतुर्थीमनुवर्त्तयन्ति तेषां तदर्थग्रहणं

चतुर्थीविशेषणं विज्ञायते तादर्थ्ये चतुर्थीति । तत्र मूत्राय कल्पते यवागूरिति प्रत्युदाहरणम् । तेषां चतुर्थ्यनुवृत्तिरपार्थिका । तदर्थग्रहणेनैव गतार्थत्वात् । तथाच या तादर्थ्यसमानार्था षष्ठी सा चासत्यां विशिष्यते । या काचिदिति । न तूपादानकारणभूतापीत्यर्थः । स्यादेतत् । कूपः प्रकृतिरुदकस्य न भवत्येव । ततस्तन्निवृत्त्यर्थं विकृतिग्रहणं न कर्त्तव्य मित्यत आह भवति चेत्यादि । चशब्दोऽवधारणे । ननु चान्येभ्य एव स्वकारणेभ्य उदकमुत्पाद्यते । तत् कथं कूपस्तस्य प्रकृतिरित्याह तत्रोत्पादनादिति । यथैव हि प्रयाजादीनां धर्म्माणामुत्पत्त्याधारभूतौ दर्शपौर्णमासौ प्रकृती भवत एवमुदकस्योत्पत्त्याधारभूतत्वात् कूपः प्रकृतिर्भवति । यद्येव मुदकमपि तस्य विकृतिरित्याह नन्वित्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह अत्यन्तभेदादिति । विकारो हि प्रकृतेरुत्तरमवस्थान्तरमिति ततो नात्यन्तभिन्नो भवति यथा काष्ठानामङ्गाराः । ते हि पार्थिवेनाभिन्नसन्तान वर्त्तित्वेन काष्ठेभ्यो नात्यन्तं भिद्यन्ते । उदकन्तु भिन्नस्वभावत्वाद् भिन्नसन्तानवर्त्तित्वाच्च कूपादत्यन्तं भिन्नम् । अतो न तस्योत्तरमवस्थान्तरमिति न भवति विकृतिः । ननु कोशी तस्य प्रकृतिरिति । अतत्कारणत्वात् । अनुत्पत्त्याधारभूतत्वाच्च । ननु च प्रकृतिविकृतिरिति सम्बन्धिशब्दावेतौ । सम्बन्धिशब्दश्च नियत एव प्रतियोगिनि प्रतीतिमुपजनयति यथा हि मातरि वर्त्तितव्यमित्युक्ते न चोच्यते स्वस्यां मातरीति । या यस्य माता तस्यामिति प्रतीयते । एवं सति कूपलक्षणायां प्रकृतौ विकृत्यर्थायां प्रत्ययार्थत्वेन विवक्षितायामसत्यपि विकृतिग्रहणे तस्यैव कूपस्य या या विकृतिस्ततएव प्रत्ययो विज्ञायते । तथा च विकारवाचिनोऽसिशब्दात् प्रत्यये विधित्सिते यस्यासौ प्रकृतिस्तस्यामिव तदर्थायां प्रकृतावसत्यपि प्रकृतिग्रहणे प्रत्ययो विज्ञायते । तस्मादन्यतरोपादानेऽपि सर्वमिष्टं सम्पद्यते । न किञ्चिदनिष्टमापद्यत इत्याह तदर्थं द्वयोरपीत्यादि । अनेनैवं मन्यते । स्यादेतदेव यदासौ प्रकृतिविकृतिशब्दौ नियोगतः सम्बन्धिशब्दौ । नचेमौ नियोगतः सम्बन्धिशब्दौ । तथाहि विपूर्वं स्तावदयं करोतिरस्त्येवापकारे देवदत्तोऽस्मिन्ये विकरोतीति । अस्ति चेष्टानानात्वे विकुर्वते च्छात्रा इति । अस्त्यनौचित्ये

विक्रतिरेषा स्त्रीणां यत् स्वातन्त्र्यमिति। अस्ति कार्य्ये तन्तूनां पटो विकार इति। तथा प्रपूर्वोऽप्ययमस्ति कारणे तन्तवः प्रकृतिः पटस्येति। अस्ति चौदासीन्ये सत्त्वादीनां प्रकृतिरिति। तान्युच्यन्ते यान्यनारम्भकाणि। अस्ति दोषापगमे प्रकृतिस्थोऽयमिति। अस्ति स्वभावे प्रकृत्याभिरूप इति। अस्ति धर्माणामुत्पत्त्याधारे यथा दर्शपौर्णमासौ धर्माणां प्रकृतिरिति। तदेवमर्थबहुत्वादनयोः सम्बन्धित्व मनैकान्तिकमिति। अतोऽन्यतरग्रहणे न सिध्यति। न चान्यतरेण शक्यते वक्तुं विवक्षितः प्रकृतिविकारभावः। अयमुपादानकारणस्य तदुत्तरावस्थाभुतस्य च यो विकारः स इह वेदितव्यः। यदि तु विपूर्वः करोतिरनेकार्थस्तस्य विकार (४।३।१३४) इत्यत्रापि सन्देहापगमाय तर्हि प्रयतितव्यम्। सत्यमेतत्। शैलीयमाचार्य्यस्य यस्य क्वचिदभिधानमाश्रयति क्वचिदर्थं क्वचिद्वचनमिति तत् सर्वमुच्यते। तेन सर्वं प्रत्याय्यते।

१३। छदिरुपधिबलेर्ढञ्।

यदा छदिश्चर्मविकारो विवक्ष्यते तदापि ढञेवेष्यते। छादिषेयश्चर्मेति। ननु च परत्वाच्चर्मणोऽञित्यञ् (५।१।१५)प्राप्नोति। नैष दोषः। चर्मणोऽञित्यत्र (५।१।१५) छदिषो ढञनुवर्त्तिष्यते। यथा च्छदिःशब्दाद् वस्त्रिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात् प्रकृतिविकारभावे प्रत्यय उपजायते तथोपधिशब्दादपि भवितव्यमित्याशङ्क्याह उपधिशब्दादित्यादि। अत युक्तिमाह उपधीयत इत्यादि। तेन कर्मण्युपसर्गे घोः किरिति (३।३।९२) दर्शयति। तेन च द्रव्यस्यानामादितोत्तरावस्थस्याभिधानम्। यद्युपधिशब्दाद् विकृतिवाचिनः स्यादेवमर्थान्तरे स्यात्। नचासौ प्रकृतिविशेषे भवति। ननूपधिशब्दाद् वाच्यस्य प्रत्ययान्तरस्य प्रकृतिविकारभावोऽस्ति। अभेदात्। तथाहि यदेव रथाङ्गमुपधिशब्देनोच्यते तदेवानासादितोत्तरावस्थमौपधेयशब्देनापि। स्यादेतत्। यदा भावसाधन उपधिशब्द उपधानमुपधिरिति तदा नास्ति भेदः क्रियाभिधानात्। यदाप्युपधिशब्देन क्रियाद्रव्यस्य विकार उच्यते तदौपधेयशब्देन च तत्प्रकृति द्रव्यम्। अतः प्रकृतिविशेषे परप्रत्ययो भविष्यतीति। एतच्चायुक्तम्। नहि

क्रियाद्रव्यस्य विकारो युज्यते । अत्यन्तभेदात् । तस्मात् स्वार्थ एवोपधिशब्दात् प्रत्ययो विज्ञायते ।

१४ । ऋषभोपानहो ञ्यः ।

चर्मण्यपीत्यादि। अस्यावकाश औपानह्यो मुञ्जः। अञोऽवकाशः वार्ध्रम्। वारत्रम्। चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सत्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन अयमेव भवति। औपानह्यं चर्मेति।

१५ । चर्मणोऽञ् ।

चर्मण इति परपञ्चमी वा स्यात् षष्ठी वा ? यदि पञ्चमी चर्मण एव प्रत्ययो भवेत् । न चर्मविकारवाचिभ्यः । एतच्च कुतो लभ्यते ? अनभिधानात् । तथाहि प्रकृतिविशेष एव प्रत्यय इष्यते । नच चर्मशब्दादुत्पन्ने प्रत्यये विवक्षितार्थस्याभिधानमस्ति । तस्मान्नेयं पञ्चमी । अपि तु षष्ठी ।

१६ । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ।

द्वितीयाशङ्कामपनिनीषुराह तदित्यादि । अस्तेरकर्मकत्वादित्यभिप्रायः । अवयवार्थपूर्वत्वादवयव्यर्थस्येत्याह अस्येत्यादि । करोतीति करणः । कर्त्तरि बहुलवचनाल्ल्युट् । इति आसौ करणश्चेति कर्मधारयः । सम्भावने ऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोग (३।३।१५४) इति । ननुच प्राकारीया इष्टकाः प्रासादीयं दार्विति च पूर्वेणैव सिद्धम् । तथाहि यासामिष्टकानां यस्य च दारुणो बहुत्वेन प्राकारः प्रासादश्च सम्भाव्यते तासामिष्टकानां तस्य च दारुणो यथासंख्येन प्राकारप्रासादौ विकारौ भवतः । तादर्थ्याच्चेष्टकानां दारुणाश्चा-स्तीवेत्यत आह प्रकृतिविकार इत्यादि । गतार्थम् । द्वि स्तद्ग्रहणमित्यादि । इत्येष न्यायोऽनेन प्रदर्श्यते । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्यादौ (५।२।९४) नैकः प्रत्ययार्थः । तत्र तत्समुदायेन समर्थविभक्तेः सम्बन्धो विज्ञायते । ततश्च यत्र द्वाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति शाखावान् वृक्ष इत्यादौ तत्रैव तत् स्यात् । यत्र त्वन्यतरेणैव सम्बन्धो गोमान् देवदत्तो वृक्षवान् पर्व्वत इत्यादौ तत्र न स्यात् । अस्मिं स्तु न्याये प्रदर्शिते सर्वत्र भवति ।

१७। परिखाया ढञ्।

परिखाशब्देन चात्र खेयमुच्यते (C)।

१८। प्राग्वतेष्ठञ्।

प्राग्वचनं शीर्षच्छेदाद् यच्च (५।१।६५)। दण्डादिभ्यो य (५।१।६६) इत्येवमादिनाधिकारवता ठञि विच्छिन्ने पारायणतुरायणचान्द्रायणं (५।१।७२) वर्त्तयतीत्येवमादावर्थनिर्देशे ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थम्।

१९। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्।

तदर्हतीत्येको (५।१।६३) विधिः। तदर्हमिति (५।१।११७) द्वितीयः। तत् कस्येहावधित्वेनोपादानमित्याह तदर्हतीत्यादि। इतरस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति? एवं मन्यते। यदि तस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात् प्राग्वतेरित्यनेनैव (५।१।१८) सम्बन्धं कुर्यात्। नार्हादित्यनेन। ननुच वत्यर्थेऽपि ठग्विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमार्हादिति वचनं स्यात्। अस्ति तस्मिंश्चञ्इव ठकः प्राग्वतेर्व्यापार इति विज्ञायते। नैतदस्ति। यद्यपि वत्यर्थेऽपि ठगधिक्रियते तथापि तत्र तेन न भवितव्यम्। प्रतिपदविहितेन वतिना बाधितत्वात्। अनभिधानाद्वा। तस्मादर्हतिशब्दैकदेशस्यैवार्हशब्दस्यावधित्वं न्याय्यम्। गोपुच्छादीन् वर्जयित्वेति। कथं पुनरेतज् ज्ञायते ऽगोपुच्छादिति प्रतिषेधोऽयमिति? अन्यस्यार्थस्येहासम्भवात्। ननु चायमर्थः स्यादगोपुच्छशब्दात् संख्यायाः परिमाणाच्चेति। अशक्योऽयमर्थ इह सम्भावयितुम्। यदि ह्ययमर्थः स्यान् निष्कादिभ्यः परिमाणादेव सिद्धत्वात् पुनर्वचन मनर्थकं स्यात्। ननुच नियमार्थं पुनर्वचनं स्यात्। असमास एव यथा स्यादिति। नैतदस्ति। नहि विधौ सति नियमार्थता युक्ता। नियमे हि सत्यवक्तव्यस्य त्यागाच्छब्दबाधनम्। किञ्च सिद्धञ्च पुनर्वचन मुपादीयत इति। उक्तानुवादे दोषश्च। विधौ तु न शब्दबाधनम्। नानुवाददोष इति। विधिनियमसम्भव-

---

(C) One MS. gives कांकोच्यते। But what is कांकन् वा कांका? The word कांक is of course पुंलिङ्ग। कोकी त्वके चक्रवाके खर्जूरीद्रुमभेकयोरिति हेमचन्द्रः।

विचारे विधिनैव युक्तं भवितुम् । तस्मादन्यस्येहार्थस्यासम्भवादगोपुच्छादिति प्रतिषेधोऽयमिति विज्ञायते । ज्ञापका प्रकृतिरत्र न विवक्ष्यते यदयं लोक-सर्व्वलोकाट्ठञिति (५।१।४४) ठको निवृत्त्यर्थं ठञं करोति । अभिविधावय-माकार इति । मर्य्यादायां हि वर्त्तमानस्याकारस्यात्र ग्रहणमनर्थकं स्यात् । प्रागग्रहणानुवृत्तैरेव सिद्धत्वात् । अभिविधिवृत्तेराकारस्य ग्रहणे सति यदिष्टं संपद्यते तद्दर्शयितु माह अर्हत्यर्थेऽपि ठग् भवतीति । भेदगणनं संख्येति । भिद्यन्त इति भेदाः । भिन्नाः पदार्थाः । ते गण्यन्ते संख्यायन्ते परिच्छिद्यन्ते येन तद् भेदगणन मेकत्वादि । संख्याभेदे हि सति पदार्थानुसङ्कलन-मेकत्वादिभिः क्रियते । एकत्वसंख्यापि बहुषु सन्निवेशितेषु भेदमेक मसहायमाह । गुरुत्वमानमुन्मान मिति । सुवर्णादेर्वस्तुनो गुरुत्वमुत्क्षिप्यते येन तदुन्मानं तुलादि । आयाममानं प्रमाणमिति । तिर्य्यगभिमुखस्य वस्तुनो येनायामपरिच्छेदःक्रियते तत् प्रमाणं वितस्त्यादि । आरोहपरिणाहमानं परिमाणमिति । आरोहतः परिणाहतश्च मीयते व्रीह्याद्यर्थो येन तत्परि-माणम् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो विस्तारः । संख्यापरिमाणयोर्भेदे पृष्टे यदुन्मानादीनां विशेषप्रदर्शनं तत्प्रसङ्गेन तद्विषयस्याज्ञानस्यापनयनार्थम् । संग्रहेण किलशब्द एवमादिमतमाचार्य्याणामित्यर्थं सूचयति । सर्वत इति । आरोहतः परिणाहतश्चेत्यर्थः । संख्या बाह्या तु सर्वत इति । उन्मानात् परिमाणात् प्रमाणाच्च संख्या बाह्या । तत्रानन्तर्भावात् ।

२० । असमासे निष्कादिभ्यः ।

ठञोऽपवाद इति । येन नाप्राप्तिन्यायेन । निष्कादिभ्यो द्रोणपर्य्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दत्वात् षष्टिशब्दस्य संख्याशब्दत्वाट् ठकि पर्य्युदस्ते ठञेव प्राप्नोति । अतस्तस्यैवायमपवादः । तदन्ताप्रतिषेधस्येति । तदन्तविधेरप्रतिषेधस्येत्यर्थः । यदि तर्हि तदन्तात् प्रत्ययो विज्ञायत एवं तर्हि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि-केनेति केवलेभ्यः प्रत्ययो नोपपद्यते । नैष दोषः । असमासग्रहणेन हि ग्रहणवत्परिभाषाया निवृत्तिराख्याता । निवृत्तायाञ्च येन विधिस्तदन्त-स्येति तदन्ताद्भवति । तत्र च स्वस्य च रूपस्येति प्रकृतत्वात् केवलादपि

भवति। यत्तु मन्यते ऽपूर्वोपादानसामर्थ्यात् केवलादिति लाघवार्थं केवलानां पाठः स्यादिति यत्किञ्चिदेतत्। इत उत्तरञ्चेत्यादि। कथं पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते ? यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति प्रतिषिध्यते। अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात्। अनित्यत्वन्तु तस्या गर्गादिषु वाजास इति समासे प्रत्ययप्रतिषेधाद् गम्यते। नित्यत्वे हि वाजशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समासे प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधं कुर्य्यात्। द्विशूर्पमिति। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्धितार्थे द्विगुं कृत्वा। न तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदादपि शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञेव (५।१।२६) क्रियते। तस्याध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति (५।१।२८) लुक्। द्विशौर्पिकमिति। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१७)। यदुक्तं संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरितीष्यत इति यच्चोक्तं लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यत इति तदुभयमाप्तागमेन स्थिरीकर्त्तुमाह तथाचोक्तमित्यादि (५।१।२०,वा)।

२१। शताच्च ठन्यतावशते।

कनोऽपवाद इति। उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य। शतिकमिति। तदस्य परिमाणमिति (५।१।५७) वर्त्तमाने संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति (५।१।५८) सङ्घे प्रत्ययार्थे विवक्षित उत्तरसूत्रेण कन्नेव भवति। प्रत्ययार्थोऽत्र सङ्घ इति। शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानाख्यग्रन्थस्य स चेह प्रत्ययार्थः। स च शतसंख्याव्यवच्छिन्नाध्यायसमुदायात्मक इति सङ्घ एव प्रत्ययार्थो भवति। शतमेव वस्तुत इति। अध्यायशतस्यानन्यार्थत्वात् ततश्च प्रकृत्यर्थान् न भिद्यते। तदेव ह्यध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते। प्रत्ययान्तेनापि तदेवेति नेह प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थभेदः। तदेतेन यत्र चाव्यतिरिक्तः प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थस्तत्र प्रतिषेधो भविष्यति। नच व्यतिरिक्त इत्येतदाख्यातम्। ननु च सङ्घे चानौत्तराधर्य्ये (३।३।४२) संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वित्यत्र (५।१।५८) च प्राणिसमूहे सङ्घशब्दो गृह्यते। तत्र कथं ग्रन्थविषयो गृह्यते। उपचारेणेत्यदोषः। यदि वा संख्यासूत्रे (५।१।५८) संज्ञाशब्द-

साहचर्य्याद् विशिष्टः संघो गृह्यते संघे चानौत्तराधर्य्ये (३।३।४२) इत्यत्रापि च्छन्दोनाम्नि चेत्यतः (३।३।३४) नामग्रहणानुवृत्तेः प्राणिसंघो गृह्यते। इह तु यत्नाभावाद् ग्रन्थस्यापि ग्रहणमित्यविशेषः। इह त्वित्यादि। ननु च शतेऽभिधेये प्रतिषेधेन भवितव्यम्। इह च शत्यं शाटकशतं शतिकं शाटकशतमित्युक्ते शतं प्रतीयत एव। तत् किमिति प्रतिषेधो न भवतीत्याह वाक्येनेत्यादि। शत्यशतिकशब्दौ हि सामान्यशब्दौ। सामान्यशब्दाश्च न प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषे वर्त्तन्ते। तेन यावच्छाटकशतमित्येतत्पदान्तरं न प्रयुज्यते तावत् प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते। तस्मात् पदान्तरसन्निधौ गम्यमानत्वात् पदान्तरार्थो भवति। न प्रत्ययार्थः। न श्रुत्येति। गम्यत इति सम्बन्धः। यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रतययार्थस्य शतताख्यायते तत्र श्रुत्या प्रत्ययान्तश्रवणमात्रेणैव गम्यते यथा प्रत्युदाहरणे शतं परिमाणमस्य शतकमित्युक्ते गम्यत एवैतत् प्रत्ययार्थोऽपि शतमेवेति। इह तु वाक्याच्छतत्वं प्रतीयते। न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोऽस्ति। तदा तस्योपसर्जनत्वात् प्रकृत्यर्थादतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतिषेधो भवति। ननु व्यतिरिक्तवाक्यगम्य इति। तदाप्तवचनेन द्रढयितुमाह तथाचोक्तमित्यादि। शतप्रतिषेधे कर्त्तव्ये प्रकृत्यर्थादन्यस्य प्रत्ययार्थस्य शतत्वेऽप्रतिषेध इत्येतदुक्तं भवति। तत्रान्यत् प्रकृत्यर्थः शतमन्यत् प्रत्ययार्थः शतम्। तत्र विधिरेव भवति। न प्रतिषेध इति। केन पुनः समासे प्राप्नोति ? यतस्तत्प्रतिषेधार्थो ऽसमासानुकर्षणार्थश्चकारः क्रियत इत्याह प्राग्वतेरित्यादि।

२२। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्।

पञ्चकः पट इति। लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम्। बहुक इत्यादि। परिभाषितायाः। चात्वारिंशत्क इति। इसुसुक्तान्तात् कः (७।३।५१)। अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादिति। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया। डतेः पर्य्युदासो न भवतीति। शब्दापेक्षयावयवषष्ठीति। प्रत्ययस्य य एकदेशस्तिशब्दस्तस्य पर्य्युदासो न भवति। न ह्ययमर्थवान्। कतिक इति। किं परिमाणमेषामिति किमः संख्यापरिमाणे डति चेति (५।२।४१) डतिः। टेरिति (६।४।१५५)

टिलोपः। कतिभिः क्रीतमिति विगृह्य कन्। यद्यर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं नवतेर्यस्तिशब्दस्तस्यापि पर्य्युदासो न प्राप्नोति। नवतिशब्द एव हि समुदायः संख्याविशेषेणार्थवान्। न तदेकदेशस्तिशब्दः। नैष दोषः। नवतिशब्दे यो नवशब्दः सोऽनेकार्थः। तथाच संख्याविशेषावगतिमतो नवशब्दात् परो यस्तिशब्दस्तत एव विज्ञायते। तद्भावे भावात्। अशीतिशब्दस्य तर्हि तिशब्दस्य पर्य्युदासो न प्राप्नोति नासावर्थवान्। नापि ततः पूर्व्वो योऽशी-शब्दस्तस्य कश्चिदर्थोऽस्ति। समुदाय एव तु संख्याविशेषेणार्थवान्। नैत-दस्ति। यद्यप्यशीतिशब्दस्य न कश्चनार्थः प्रकाशते तथापि प्रतिज्ञायते। अशीतिशब्दो ह्येवं व्युत्पाद्यते। अष्टानां दशानामशीभावः। तिशब्दश्च प्रत्ययः। य एवाष्टानां दशानामर्थः सोऽशीशब्दस्य। यस्तु संख्याविशेषः सोऽयं तिशब्दस्यैवेति। ततस्तस्य नानर्थकत्वम्। एवमपि विंशतेः प्रतिषेधो न सिध्यति। स ह्येवं व्युत्पाद्यते। द्वयोर्दशतोर्विन्भावः। शतिश्च प्रत्ययः। तत्र शतिप्रत्ययात् पूर्व्वस्य भागस्य द्वयोर्दशतो र्योऽर्थः स एव प्रतिज्ञायते शति-प्रत्ययस्य। संख्याविशेषस्तिशब्दस्य न कश्चित्। इष्टमेव तत्। संग्राहितः कन् विंशतेः। तद्विंशतिकमिति (५।१।२७)। अथातिशदन्ताया इत्यत्रान्तग्रहणं किमर्थम्? अतिशच्छब्दस्य न प्राग्वतीयत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्त-विधिर्भविष्यति। एतदेव तर्हि प्रयोजनम्। अनया परिभाषया तदन्तविधिर्मा भूदिति। किञ्च स्यात्? इहैकसप्तत्या क्रीत इति प्रतिषेधो न स्यात्। एकसप्त-दशतस्तिप्रत्ययस्याविधानात्। अन्तग्रहणे तु क्रियमाणे सति समुदायस्यान्ते तिशब्दः श्रूयत इतत्रापि प्रतिषेधः सिद्धो भवति।

२३। वतोरिड्वा।

वत्वन्तस्य संख्यात्वादिति। बहुगणसूत्रेण (१।१।२३) संख्यासंज्ञाविधानात्। तस्येत्यादि। कथं पुनस्तस्यानेनागमः शक्यो विज्ञातुम्? यावता नेह कन्-ग्रहणम्। यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नैष दोषः। वतोरिति पञ्चमी कनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति

तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७)। तावत्क इति । तत्परिमाणमस्येति यत्-तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५।२।३९)। आ सर्वनाम्न इत्यात्त्वम् (६।३।९१)।

२४। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्।

विंशक इति। ति विंशते र्डितीति तिशब्दस्य लोपः (६।४।१४२)। अतो गुणे पररूपत्वम् (६।१।९७)। यस्येति (६।४।१४८) लोपो न भवति। असिद्धवदत्राभादिति (६।४।२२) लोपस्यासिद्धत्वात्। नन्विहान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा। तत् कथं पररूपत्वम्? एवं तर्ह्यसिद्धत्वस्यानित्यत्वाद् यस्येति (६।४।१४८) लोपो भविष्यतीत्यदोषः। कथं पुनरत्र कन्निति? त्रिंशत्क इत्यधिकृत्य प्रश्नः। विंशतिक इत्यत्रार्थवत स्तिशब्दस्य ग्रहणात् पर्य्युदासो न प्रवर्त्तत इति तमधिकृत्यास्य प्रश्नस्योपन्यासो नोपपद्यते। योग-विभागः करिष्यत इति। त्रिंशदर्थमित्यभिप्रायः।

२५। कंसाट् टिठन्।

ठञोऽपवाद इति। न ठकः। कंसशब्दस्य परिमाणवाचित्वात्।

२६। शूर्पादञन्यतरस्याम्।

ठञोऽपवाद इति। न ठकः। शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात्।

२७। शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्।

ठञोऽपवाद इति। शतमानं परिमाणम्। सहस्रं संख्या। तेनैताभ्यां ठग् न प्राप्नोतीति ठञोऽपवादः। विंशत्या क्रीतं विंशतिकमिति। तच्च परिमाणमपि सम्भवति। तत्र परिमाणाट् ठञोऽपवादः। अपरिमाणाट् ठकः। वसनशब्दाट् ठगपवादः।

२८। अध्यर्द्धपूर्वद्विगो र्लुगसंज्ञायाम्।

अध्यर्द्धकंसमिति। अध्यर्द्धेन कंसेन क्रीतमिति तद्धितार्थे समासः। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरलुकीति (५।१।२०, वा) कंसाट् टिठन्निति टिठन्। तस्य लुक्। द्विकंसमिति। अध्यर्द्धशूर्पमिति। शूर्पादञन्यतरस्या-

मित्यञ् (५।१।२६)। ठञन्यतरस्याम्। तस्य लुक्। यद्यत्र द्विगोः परस्यार्हीयस्य लुग् विधीयते विशेषानुपादानात् तद्धितलुगन्तादपि द्विगोः परस्य प्राप्नोति। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतः पटो द्विशूर्पः पटः। द्विशूर्पेण पटेन-क्रीतमिति द्विशौर्पिकमिति। नैष दोषः। वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणं पूर्वेणापि सम्बध्यते। व्यवस्थितविभाषा सा। तेन तद्धितलुगन्ताद् द्विगोः परस्य न भविष्यति। द्विशौर्पिकमिति। प्राग्वतीये ठञि कृते परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१७)। पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकलापिकमिति। कस्यचित् परिमाणविशेषस्य नामधेये एते। पञ्च लोहिन्यः परिमाणमस्येति पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विगृह्य तद्धितार्थे समासः। तदस्य परिमाणमिति (५।१।५७) ठञ्। भस्याढे तद्धित इति (६।३।३५, वा) पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्येकारनकारनिवृत्तिः। अध्यर्द्धशब्दः संख्यैवेति। अभिधानेऽभिधेयोपचारं कृत्वा ऽध्यर्द्धशब्दः संख्यैवेत्युक्तम्। यथैव ह्येकादिका लौकिकसंख्यैवमध्यर्द्धशब्दोऽपि। स किमर्थं भेदेनोपादीयत इति? संख्याया इति शेषः। इह हि द्विगोरध्यर्द्धपूर्वस्य भेदेनोपादानादध्यर्द्ध-पूर्वस्य भेदेन संख्याया उपादानं भवतीति। अतस्तस्याध्यर्द्धशब्दस्य भेदेनोपादानस्य प्रयोजनं दर्शयति। पृच्छति ज्ञापकार्थमित्यादिना प्रयोजनमाचष्टे। किं पुनरस्य संख्याकार्य्यं न भवतीत्याह संख्याया इत्यादि।

२९। विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्।

अध्यर्धसहस्रमिति। शतमानविंशतिकेत्यादिना (५।१।२७) विहितस्याणो लुक्। अध्यर्धसाहस्रमिति। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१५)। सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति। उपसंख्यानं प्रतिपादनमित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। विस्ताच्चेत्यतः (५।१।३१) सिंहावलोकितन्यायेन चकारोऽत्रोपतिष्ठते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन सुवर्णशतमानयोरपि भविष्यति। अध्यर्द्धसुवर्णमिति। ठञो लुक्। अध्यर्धशतमानमिति। शतमानेत्यादिविहितस्याणः (५।१।२७)। अध्यर्धशातमानमिति। परिमाणान्तस्येत्यादिनोत्तर-पदवृद्धिः (७।३।१७)। ननु च सुवर्णमुन्मानम्। न परिमाणम्। तत् कुतस्तस्य

वृद्धिः ? नैष दोषः । उत्तरपदवृद्धौ ह्युन्मानमपि परिमाणमिति गृह्यते । कुतो ज्ञायते ? असंज्ञाशाणयोरिति (७।३।१७) शाणशब्दस्य प्रतिषेधात् । यदि तर्हि तत्रोन्मानं न गृह्येत तदा शाणस्योन्मानार्थस्य प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधं न कुर्य्यात् । अध्यर्द्धपूर्वद्विगुभ्यां कार्षापणसहस्रयोर्यथासंख्यं कस्मान्न भवति ? लक्षणव्यभिचारेण तदभावस्य सूचितत्वात् । इह तावदध्यर्धपूर्वद्विगोरिति निर्देशे ऽल्पाच्तरत्वाद् व्यन्तत्वाच्च द्विगुशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति । कार्षापणसहस्राभ्यामित्यत्राप्यल्पाच्तरत्वात् सहस्रशब्दस्य । तावेतौ निर्देशौ लक्षणान्तरनिरपेक्षतां बोधयन्तौ यथासंख्यपरिभाषाया अप्यभावं बोधयत इति न भवति यथासंख्यपरिभाषा ।

३० । द्वित्रिपूर्व्वान्निष्कात् ।

अध्यर्धपूर्वग्रहणमस्वरितत्वान्नोपतिष्ठते । द्विनिष्कमिति । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतमिति । असमासे ठको विधानादत्र ठञ् । तस्य लुक् । द्विनैष्किक मिति । परिमाणान्तस्येत्यादिनोत्तरपदवृद्धिः (७।३।१७) । बहुपूर्वाच्चेति । बहुपूर्वाद् द्विगो र्निष्कशब्दान्तादार्हीयस्य प्रत्ययस्य विभाषा लुग् भवती-त्येतदर्थरूपं व्याख्येय मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव (५।१।३०) सिद्धे पूर्वग्रहणमधिकं कुर्वतैतत् सूचितमन्यदप्यधिकं किञ्चिद-स्तीति । तेन बहुपूर्वादपि भवति ।

३१ । विस्ताच्च ।

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुकृष्यत इति । ननुच स्वरितत्वादेव द्वित्रि-ग्रहण मनुवर्त्तिष्यते । स्वरितत्वे सत्यधिकारपरिमाणं न ज्ञायत इति चेद् वार्त्तमेतत् । व्याख्यानतोऽधिकारपरिमाणं विज्ञास्यते । एवं तर्हि स्वरित-त्वादेव द्वित्रिपूर्वग्रहणस्यानुवृत्तौ सिद्धायां यत् तदनुकर्षणार्थं चकार मधिकं करोति तेनैतत् सूचयति । अन्यदप्यत्र किञ्चिदधिकं भवतीति । तेन बहुपूर्वादपि विभाषा लुक् सिद्धो भवति । बहुविस्तमिति । द्विविस्तमिति । द्वौ विस्तौ परिमाण मस्येति ठञ् । तस्य लुक् । द्विवैस्तिकमिति । उत्तर-पदवृद्धिः ।

३२। विंशतिकात् खः।

द्वित्रिपूर्वग्रहणं निवृत्तम्। पूर्वत्र चानुकृष्टत्वात्। अस्वरितत्वाद्वा। शतमानादिसूत्रेणाणि (५।१।२७) प्राप्ते तस्य लुकि खो विधीयते। विधान-सामर्थ्यादस्य लुङ् न भवतीति। यदि लुक् स्यात् खविधानमनर्थकं स्यात्। नह्यणः खस्य च लुकि सति कश्चिद्विशेषोऽस्ति।

३३। खार्य्या ईकन्।

खारीशब्दस्य परिमाणवाचित्वाट् ठञि प्राप्ते तस्येकन् विधीयते। केवलायाश्चेति वक्तव्यमिति। केवलो योऽसमस्तः खारीशब्दस्ततश्चेकन् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। इकन्निति वक्तव्ये यदीकनो मात्राधिकस्य विधानं तदन्यदप्यत्र किञ्चिद् भवतीति सूचयति। तेन केवलादपि खारीशब्दादीकन् भवतीति। कथं पुनरिकनि रूपं सिध्यति? सवर्णदीर्घत्वेन। ननु च यस्येति (६।४।१४८) लोपः प्राप्नोति। नैतदस्ति। यदि हि यस्येति (६।४।१४८) लोपः स्याट् ठनमेव ब्रूयात्। काकिण्याश्चोप-संख्यानमिति। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। प्रतिपादनन्तु तस्यै-वाधिकसूचनार्थस्येकनो विधानमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। केवलायाश्चेत्युपसंख्यान-मिति। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। पूर्ववत् प्रकृतेन सम्बन्धः।

३४। पणपादमाषशताद् यत्।

पणपदमाषेभ्योऽसमासे निष्कादिभ्य इति। असमासे ठको विधानाट् ठञि प्राप्ते तस्य लुकि शतशब्दादप्यसमासे शताच्च ठन् यतावशत इति (५।१।२१) ठन्यतो विधानात् समासे संख्यालक्षणे कनि यद् विधीयते। द्विपाद्यमि-त्यादि। ननु पद्भावः कस्मान्न भवति पद्यत्यतदर्थे (६।३।५३) इति? सत्यम्। पादस्य पदाज्यातीत्यत्र (६।२।५२) प्राण्यङ्गस्यैव पद्भावविधानात्। कुत एतत्? आज्यातीत्यादिना गतिवचनेन सम्बन्धस्तस्यैवोपपद्यते। न परिमाणशब्दस्य। स एव प्राण्यङ्गवाच्युत्तरसूत्रेऽप्यनुवर्त्तिष्यत इति तस्यैव पद्भाव इष्यते। स्यादेतत्। अयमपीह पादशब्दः प्राण्यङ्गवाची। अतो भवितव्यमेवेह पद्भावे-

नेत्यत आह पद्भावो न भवतीति। पद्यत्यतदर्थे (६।३।५३) इति पद्भावः प्राप्नोति। स न भवति। किं कारणमित्याह प्राण्यङ्गस्येत्यादि। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्वित्यत्र (६।३।५२) प्राण्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणम्। इदन्तु परिमाणग्रहणमिति। पणादिभिः परिमाणैः साहचर्य्यात् परिमाणं पादो गृह्यते। न प्राण्यङ्गमिति पद्भावस्याप्रसङ्गः।

३५। शाणाद्वा।

ठञोऽपवाद इति। न ठकः। शाणस्य परिमाणत्वात्। शताच्चेति वक्तव्यमिति। शताच्चाध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च यत्प्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। पूर्वसूत्रादिह शतशब्दोऽनुवर्त्तते। तेन तदन्तादपि यद्भवतीति। यद्येवं पूर्वसूत्रे तस्य पाठोऽनर्थक इति। इहैव शतशाणाभ्याञ्चेति वक्तव्यम्। नैवं शक्यम्। एवं ह्युच्यमाने द्वित्रिपूर्वादण् चेत्यनेनापि (५।१।३५) शतात् प्रसज्येत। पूर्वसूत्रे तु पाठसामर्थ्यादण्विधौ नानुवर्त्तते। शतशब्दः स्वरितत्वाच्चेहानुवर्त्तमानो वा यत मुत्पादयति।

३६। द्वित्रिपूर्वादण् च।

तेन त्रैरूप्यं सम्पद्यत इति। एकं रूपं सूत्रनिर्दिष्टेऽणि। द्वितीयं चकारसमुच्चिते यति। तृतीयं वाशब्दप्रापितस्य ठञो लुकि। द्विशाण-मिति ठञो लुक्।

३७। तेन क्रीतम्।

साप्ततिकमाशीतिकमिति। प्राग्वतेष्ठञ् (५।१।१८)। नैष्किकम्। पाणिकमिति। असमासे निष्कादिभ्य इति (५।१।२०) ठक्। शत्यं शतिक-मिति। शताच्च ठन् यतावशत इति (५।१।२१)। द्विकं त्रिकमिति। संख्याया अतिशदन्तायाः कन् (५।१।२२)। सामान्यार्थाभिधाने तेनेति तृतीयोपादानादिह कस्मान्न भवति? देवदत्तेन क्रीतम् पाणिना क्रीतमित्यत आह तेनेत्यादि। करणे तृतीया। परिमूल्यात् ततः प्रत्ययेन भवितव्यम्। अन्यत्रेति। अन्यत्र मूल्यात् करणे तृतीया भवति। अनभिधानादिति।

नहि या कर्त्तरि तृतीया याप्यमूल्यात् करणे तृतीयोत्पाद्यते तदस्मादुत्पन्नः प्रत्ययो विवक्षितं वस्तु प्रतिपादयितु मलं सम्भवति। तथाहि दैवदत्तिकं पाणिकमिति चोक्ते देवदत्तेन कर्त्रा क्रीतम् पाणिना करणेन क्रीत-मित्येषोऽर्थो नावसीयते। . देवदत्तेनेति कर्त्तरि तृतीया। पाणिनेति करणे। तदेतदुक्तं भवति प्रत्यासन्नविनिमयद्रव्यसम्बन्धानभिधानादिति। अनभिधानादेवेति। नहि प्रास्थिकमित्युक्ते प्रस्थाभ्यां क्रीतं प्रस्थै र्वा क्रीत-मित्येषोऽर्थोऽवगम्यते। तत्र पुनरभिधाने को हेतुः? शब्दशक्तिरीदृशी। किमत्रान्येन हेतुना? अपि च प्रस्थादयः शब्दा अर्थतस्तु परिमाणानामर्थानां वाचका इति तेषामभिधेयस्य प्रचये प्रवृत्तिसम्भवे को हेतुः? नन्वेवं वाक्येऽपि प्रचयो नोपपद्येत। नैष दोषः। वाक्ये हि प्रचयस्य वाचिका विभक्तिरस्तीति प्रचयाभिधानं न विरुध्यते। वृत्तौ तु न कश्चित् प्रचयमाचष्ट इति नासौ वृत्ति-विषये युज्यते। यदि तर्हि द्विवचनबहुवचनान्तात् प्रत्ययेन न भवितव्य-मेवं सति द्वाभ्यां क्रीतं द्विकं त्रिभिः क्रीतं त्रिकमित्येवमादि न सिध्यती-त्यत आह यत्र त्वित्यादि। अनभिधानं द्विवचनान्तात् प्रत्ययानुत्पत्तेर्हेतुः। तच्चाभिधानं क्व न भवति। यत्र प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमो नास्तीति। प्रमाणाभावात्। इह तु प्रमाणमस्त्येव किञ्चित्। द्व्यादय एव शब्दाः प्रकृतित्वेनोपात्ताः। ते हि स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतयैव संख्ययावच्छिन्नं वस्तु प्रतिपादयन्ति। अतः स्वार्थस्य संख्याविशेषावगमे प्रमाणम्। तेनात्रानभि-धानादित्येष हेतुर्नास्तीति भवति प्रत्ययः। तथेत्यादि। यथा त्रिकमित्यादौ प्रकृत्यर्थसंख्यानभावोपगमे प्रमाणसम्भवाद् बहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति तथा मौक्तिकमित्यादावपि मुक्तादिशब्दप्रकृतिरत्र स्वार्थस्य संख्यावगमे प्रमाण-मित्येतद् दर्शयितुमाह न ह्येकेनेत्यादि। मुक्तादिनैकया व्यक्त्या क्रयो न भवतीति विनापि विभक्त्या मुक्तादिशब्दानुवृत्तौ बहुत्वं गम्यते। तत्र प्रमाणं भवति। एकग्रहणञ्च तयानुपयोगिनोर्द्वयोरप्युपलक्षणं वेदितव्यम्।

३८। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ।

महाभूतानामिति। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानाम्। साहस्रमिति। सहस्राच् शतमानादिसूत्रेणाण् (५।१।२७)।

३९ । गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ।

ठञादीनामपवाद इति । आदिशब्देन ठगादीनां ग्रहणम् । ननु च संख्यापरिमाणयोः पर्युदासात् कन ष्ठकोऽपवाद इति वक्तुं शक्यते । तत् कस्मात् ठञादीनामित्युच्यते ? ठञादीनामित्ययमतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहि र्द्रष्टव्यः । अनयैवापेक्षयोक्तमश्वस्य निमित्तमाश्विकमिति । ठक् प्रत्युदाहृतः । सर्वप्रत्ययसम्भवः । तद्बाधनार्थमिदमुक्तम् । पञ्चकम् । अष्टकमिति । संख्यालक्षणः कन् । प्रास्थिक इति । प्राग्वतीयष्ठञ् ।

४० । पुत्राच्छ च ।

४१ । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ।

४२ । तस्येश्वरः ।

तस्य निमित्तमित्यत (५।१।५८) स्तस्यग्रहणमनुवर्त्तते । तत् किमर्थं पुनस्तस्य निर्देश इत्याह षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देश इत्यादि । प्रत्ययार्थस्येति । निमित्तस्य । अन्यथेति । यदि षष्ठीनिर्देशः प्रत्ययार्थे निवृत्त्यर्थो न क्रियते ततो यथा संयोग उत्पातश्च प्रत्ययार्थविशेषणं तथेश्वरोऽपि तस्यैव विशेषणं सम्भाव्येत । तथाचेश्वरविशिष्टे निमित्त एव प्रत्ययः स्यात् ।

४३ । तत्र विदित इति च ।

ईश्वरानुकर्षणार्थश्चकारः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।

४४ । लोकसर्वलोकाट् ठञ् ।

सर्वत्र ठञ्ग्रहणं ठको निवृत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रकृतिमात्रनिर्देशे क्रियमाणयार्हादिति (५।१।१९) ठक् प्रसज्येत ।

४५ । तस्य वापः ।

उप्यतेऽस्मिन् वाप इति । अधिकरणसाधनो हलश्चेति घञ् (३।३।१२१) ।

४६ । पात्रात् ष्ठन् ।

पात्रशब्दः परिमाणवाचीति ठञोऽपवाद इति । अत्रेयं युक्तिः । यदि

अपरिमाणवाचो स्यात् तदार्हीयस्य ठकोऽपवादः। न तञः। पाविकीति। षिद्‌गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीष्।

४७। तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते।

ननु च वृद्ध्यादीनां बहुत्वाद्बहुत्वात्तेनैव बहुवचनं तेन भवितव्यमिति कथं दीयत इत्येकवचनान्तेन तस्य निर्देश इत्याह दीयत इत्येकवचनमित्यादि। यदि समुदितैर्वृद्ध्यादिभिः सम्बन्धः क्रियते तर्हि स्याद् बहुवचनम्। न च तैः समुदितैः क्रियते। किं तर्हि ? प्रत्येकम्। अत एकवचनमेव। वृद्धिशब्द इह लौकिको धनविशेषवाची गृह्यते। न च संज्ञापदम्। आयादिभिर्धनविशेषवाचिभिः सह निर्देशात्। अतएवाह तत्रेत्यादि। उत्तमर्णस्य यद्धनं तस्मादतिरिक्तमधिकं धनमधमर्णेन यद् दातव्यं तद् वृद्धिः। ग्रामादिष्विति। आदिशब्देन क्षेत्रादि। पटादीनामित्यादि। पटादीनां व्यवह्रियमाणानामुपादानं सूत्रादि। तस्य यन्मूल्यं तस्मादतिरिक्तं द्रव्यं पटादिविक्रयेण यल्लभ्यते स लाभः। रक्षानिर्वेश इति। वणिजां रक्षाकारी राज्ञो भागो रक्षानिर्वेश इत्युच्यते। ननु चासावप्यायः। तदपार्थकं शुल्कस्य पृथगुपादानम्। नैतदस्ति। पञ्चास्मिन् ग्राम आय इत्यत्रायं प्रति ग्रामस्याधिकरणभावः। उत्पाद्यमानस्यायस्याधेयभावात्। शुल्के तु न सम्भवति। पञ्चास्मिञ्छते शुल्का इति शतं न शुल्कस्याधिकरणम्। किं तर्हि ? इयत्तापरिच्छेदः शतेन शुल्कस्य क्रियते। तस्मादस्य भिन्नत्वाच् शुल्कः पृथगुक्तः। सिद्धं त्वित्यादि। विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति सम्प्रदानाख्ये चाधिकरणत्वेन विवक्षेत्याह समेत्यादि। गतार्थम्।

४८। पूरणार्द्धाट् ठन्।

पूरणवाचिन इति। पूर्य्यते येनार्थेन स पूरणः। तद्वाचिनः प्रातिपदिकात्। एतेन पूरण इत्यर्थस्य ग्रहणं न प्रत्ययस्येति दर्शयति। कथञ्च प्रत्ययस्य ग्रहणं स्यात् ? यदि पूरणग्रहणं स्वर्य्येत। तस्मिन् हि स्वर्य्यमाणे तस्य पूरणे डडित्यधिकृत्य (५।२।४८) ये प्रत्यया विहितास्ते गृह्येरन्। किञ्च स्यात् ? पूरणाद् भागे (५।३।४८) तीयादन्नित्यन्नन्ताट् ठन् न स्यात्। अपूरणप्रत्ययान्त-

त्वात् । तस्याग्रहणे तु सति स्वार्थिकः स्यादन् । तस्मिन्नप्युत्पन्ने पूरण एवार्थे तदन्तमपि वर्त्तत इति ततोऽपि ठन् सिद्धो भवति । ठक्टिठनोरपवाद इति । पूरणादार्हीयस्य ठकोऽपवादः । अर्धाच्चेति वक्तव्य-(५।१।२५, वा) मित्योपसंख्यानिकस्य टिठनः । ठकि टिठनि च सति ङीप् स्यात् । ठनि तु टाब् भवति । द्वितीयिक इति । द्वयोः पूरण इति द्वेस्तीय इति (५।२।५४) तीयप्रत्ययः । तृतीयिक इति । त्रेः सम्प्रसारणञ्च (५।२।५५) । पञ्चमिकः । सप्तमिक इति । तस्य पूरणे डडिति डट् प्रत्ययः (५।२।४८) । तस्य नान्तादसंख्यादेर्मडिति (५।२।४९) मडागमः ।

४९ । भागाद् यच्च ।

ठञोऽपवाद इति । न ठकः । भागशब्दस्य परिमाणत्वात् । ननु चाङ्गमात्रवचनोऽपि भागशब्दोऽस्ति । सत्यमस्ति । न तु तस्येह ग्रहणम् । तस्य हि ग्रहणे द्वद्ग्रादिभिः सम्बन्धो नोपपद्यते । परिमाणवचनस्तु प्रसिद्धो रूपकांशे वर्त्तत इति द्वद्ग्रादिभिः सम्बन्ध उपपद्यते ।

५० । तद्धरति वहत्यावहति भाराद् वंशादिभ्यः ।

प्रकृतिविशेषणमित्यादि । प्रकृतेः प्रातिपदिकस्य । भाराद् वंशादिभ्य इत्यर्थ इति । अत्रार्थे वंशादय एव शुद्धाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । ननु च वंशादयः शब्दा भार इत्यपि शब्द एव । नच शब्दः शब्दान्तरस्य समानाधिकरणं विशेषणमुपपद्यते । तत् कथं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्येषोऽर्थो भवतीत्याह भारशब्दोऽर्थद्वारेणेत्यादि । वंशादीनामर्थस्य भारशब्दस्यार्थो मुख्यं विशेषणम् । अर्थद्वारेण तु वंशादीनां भारशब्दस्य चोपचरितम् । अर्थधर्मेण शब्दोऽपि तथा व्यपदिश्यत इत्यर्थः ।

५१ । वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ।

पूर्वेण ठकि प्राप्ते तदपवादौ ठन्कनौ विधीयेते ।

५२ । सम्भवत्यवहरति पचति ।

प्रमाणानतिरेक इति । प्रमाणादनाधिक्यमित्यर्थः । ननु चेत्यादि । तथाहि स्थालीप्रस्थं पचति तत्रावश्यं प्रस्थस्य सम्भवेन भवितव्यम् । नह्यन्यथा

शक्यते पक्तुमित्यभिप्रायः। नास्त्यत्र नियोग इति। व्यभिचारमाह। प्रस्थं पचति ब्राह्मणीति। अत्र हि पाक एव गम्यते। न सम्भवः।

५३। आढ़काचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्।

ठञोऽपवाद इति। आढ़कादीनां परिमाणत्वात्। पूर्वेण प्राप्तस्य।

५४। द्विगोः ष्ठंश्च।

पूर्वेण ठन्खयोः प्राप्तयोस्ततश्च लुकीदमुच्यते। विधानसामर्थ्यादनयोर्लुग् न भवतीति। यदि ष्ठत्रापि लुक् स्याद् विधानमनर्थकं स्यात्। ठञस्तु पक्षेऽनुज्ञातस्येति। अन्यतरस्यांग्रहणेन। द्व्याढ़कीति। ठञो लुक् पक्षे द्विगोरिति (४।१।२१) ङीप्। द्व्याचितेति। अपरिमाणेत्यादिना (४।१।२२) ङीप्प्रतिषेधे टाप्।

५५। कुलिजाल्लुक्खौ च।

चातूरूप्यमिति। एकं खे रूपम्। ष्ठनि द्वितीयम्। लुकोऽपि विकल्पितत्वाट् ठञोऽलुकि तृतीयम्। लुकि चतुर्थम्। ननु च कुलिजशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् परिमाणान्तस्येतुरत्तरपदवृद्धिः (७।३।१७) कस्मान्न भवतीत्यत आह परिमाणान्तस्येति। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणकुलिजादित्येवैतत् सूत्रं प्रत्येतव्यमिति दर्शयति।

५६। सोऽस्यांशवस्नभृतयः।

वस्नद्रव्याभ्यामित्यत्रापि (५।१।५१) वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते।

५७। तदस्य परिमाणम्।

प्रास्थिको राशिरित्यादौ सर्वत्र ठञ्। द्विषाष्टिक इत्यादि। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१५)। पुनर्विधानसामर्थ्यादित्यादिना पुनर्विधानफलं दर्शयति। द्विषाष्टिक इत्यादौ द्विः प्रत्ययविधानम्। तत्र पूर्वसूत्रात् समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्यानुवृत्तेः प्रथमं प्रत्ययो विधीयते। तस्याध्यर्द्ध-

सूत्रेण (५।१।२८) लुग् भवति। नन्विह च यः सूत्रे समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य चोपादानात् पुनर्विधीयते तस्यापि पुनर्विधानमनर्थकं स्यात्।

५८। संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु।

परिमाणोपाधिकादिति। परिमाणमुपाधिर्विशेषणं न सम्भवति। नहि शब्दः परिमाणं शब्दस्य सम्भवतीति तदर्थस्य विशेषणं विज्ञास्यत इत्यदोषः। ननु चार्थस्यापि न सम्भवति। संख्या हि नैव परिमाणम्। नैष दोषः। नात्र रूढ़ः परिमाणशब्दो गृह्यते। किं तर्हि क्रियाशब्दः। परिमीयते येन तत् परिमाणमिति। संख्ययापि च परिमीयत इति सापि परिमाणम्। नन्वेवमपि विशेषणमनर्थकम्। न ह्यपरिच्छेदिका संख्यास्ति। सञ्ज्ञाणा हि संख्योच्यते। सत्यम्। परिच्छेदिकैव संख्या। सा तु स्वस्याभिधेयं परिच्छिनत्तीति षष्ठ्यर्थमवश्यं न परिच्छिनत्ति। पञ्चास्य संघस्य पुत्रा इति नात्र संघस्येयत्ता प्रतीयते। इह तु पञ्चसंख्या परिमाणमस्य संघस्येति भवतीयत्ता-प्रतीतिः संघस्य। तस्मादुपपन्नं संख्यायाः परिमाणं विशेषणम्। तत्रेत्यादि। पञ्चशब्दोऽयं संख्येय एव वर्त्तते। न कदाचिदपि संख्यानमात्रे। ततश्च यएव संख्येयाः पञ्चत्वसंख्ययावच्छिन्नाः पञ्चशब्देनोच्यन्ते प्रत्ययान्तेनापि त एव। नहि तेषां भिन्नानामत्र संख्येयान्तरं परिमाणं प्रत्ययवाक्यं सम्भवति। तस्मात् संज्ञायां स्वार्थ एव प्रत्ययो वाच्यः। तथाचाह वार्त्तिककारः संज्ञायां स्वार्थ युत्पद्यत इति। पञ्चकोऽधीत इति पाठापेक्षया पुंलिङ्गः। अधीतिरध्ययन-मिति। अनेन भावसाधनमध्ययनशब्दं दर्शयति। यद्यधीयत इत्यध्ययनं कर्मसाधनोऽध्ययनशब्दः स्यात् सूत्रग्रहणं पृथग् वक्तव्यं न स्यात्। अध्ययन-ग्रहणेनैव सिद्धत्वात्। सूत्रमप्यधीयत एव। पञ्चात्मय इति पाठे पुनः क्रियात्मिकाः पञ्च वारा इत्यादिना पर्य्यायान्तरेण पञ्चात्मय इत्यस्यैवार्थं व्यक्तीकरोति। स्तोमे डविधिरिति। अत्रापि च्छन्दसीति सम्बध्यते। मन्त्रसमुदायः स्तोमः। एकविंश इति। अतो गुणे (६।१।९७) पररूपत्वञ्च। ति विंशते र्डितीति (६।४।१४२) तिशब्दलोपः। पश्चात् शन्शतोरित्यादि। शश्वित्येवमन्ताच्छन्दसि डिनिर्वक्तव्यः।

५८। पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्।

अपदत्वञ्चेति। पदनिबन्धनस्य जश्त्वादेः कार्य्यस्य प्रतिषेधार्थमिष्टैते विंशत्यादयः परिमाणे निपात्यन्ते। तदस्य परिमाणमित्यधिकारे (५।१।५७) निपातनात्। एवञ्च गवां विंशतिरिति षष्ठी व्यतिरेकनिबन्धना न प्राप्नोति। विंशतिशब्देन हि तान्येव गोद्रव्याणि गृह्यन्ते न तदधिकं किञ्चिदर्थान्तरम्। बहुवचनं प्रसजति तेषां बहुत्वादिति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह विंशत्यादय इत्यादि। यथा कथञ्चित् प्रकारेण। विनाप्यवयवार्थेनेतियावत्। रूपमात्रं प्रधानम्। नावयवार्थः। यस्त्वेषामर्थः स लोकत एव व्यवतिष्ठत इत्यभिप्रायः। नात्राभिनिवेष्टव्यमिति। संख्यापरिमाणोपाधिकः प्रकृत्यर्थः। परिमाणमात्रे प्रत्यया इति नायमत्राभिनिवेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः। अनभिनिवेशस्य कारणमाह तथाहीत्यादि। स्यादेतत्। अत्राप्यवयवार्थोऽस्तीत्यत आह नचेत्यादि। ब्राह्मणानां पङ्क्तिरित्युक्ते संख्यापरिमाणोपाधिकः प्रकृत्यर्थः। परिमाणी वा कश्चित्। प्रत्ययार्थो हि न गम्यते। किं तर्हि ? सन्निवेशविशेषः संस्थानात्मको गुण एव प्रतीयते। तथाहि तस्य सन्निवेशविशेषस्यानवगमे तावत्स्वेव ब्राह्मणेषु पङ्क्तिरिति न प्रयुज्यते। तदेवं गुणशब्दत्वाद् विंशत्यादीनां गवां विंशतिरिति सिध्यति षष्ठी। विंशतिशब्दस्य संख्यानवृत्तित्वात्। यदि तर्हि गुणशब्दा एते विंशतिर्गाव इति द्रव्यशब्देन सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति। गुणिन्यवृत्तेः। गुणमात्रे न। ततोऽयमदोष इति वक्तव्यः। स हेतु र्येन एतेषां क्वचिद् गुणमात्रे वृत्तिर्भवति क्वचिद् गुणिनि। बहुवचनप्रसङ्गाच्च गुणिनि वृत्तिरित्येतदेव दुःस्थम्। बहुत्वाद् गुणिनाम्। इह च विंशतिः कुण्डानीति नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति। विंशतिर्ब्राह्मणा इति पुंलिङ्गम्। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति यथा शुक्लः कम्बलः शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटीति। यदासौ द्रव्यमाश्रितो भवति गुणस्तस्य लिङ्गवचनं यत् तद् गुणवचनस्यापि भवति यथा गुणशब्दत्वेऽप्येषामाश्रीयमाणे न भवत्येव दोष-

प्रसङ्गान्मुक्तिरित्यत आह या चैषामित्यादि । न केवलमर्थाभिधानं स्वाभाविकं किन्त्वेतदपीत्यपिशब्देन दर्शयति । यत्र द्रव्येण गुणिनैषामभिधेयो गुणो विशेष्यते तत्र स्वभावादेव गुणमात्रे वृत्तिः । यत्र त्वेत उपसर्जनीभूतस्वार्थास्तेन स्वार्थेन द्रव्यं विशेषयन्ति तत्रैषां स्वभावत एव गुणिनि वृत्तिः । स्वलिङ्गसंख्यानुविधानञ्चेति । गुणिन्यपि वर्त्तमानानां ययोर्लिङ्गसंख्ययोर्यदनुविधानमनुवर्त्तमानमेतदपि सर्वं स्वाभाविकम् । अन्येषामपि गुणशब्दानामपि क्वचित् स्वभावत एव गुणिनि वृत्तिर्भवति तद्यथा शुक्लः पट इत्यत्र शुक्लशब्दस्य । क्वचिद् गुणमात्रे यथास्यैव शुक्लो गुणः पटस्येत्यत्र । अन्येषामपि केषाञ्चिच् शब्दानां स्वाभाविकं स्वलिङ्गसंख्यानुविधानं दृश्यत एव तद्यथा वेदाः प्रमाणं श्रुतयः प्रमाणमिति । तस्मात् स्वाभाविकत्वाद् गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तेः स्वलिङ्गसंख्यानुविधानस्य च न भवति यथोक्तदोषप्रसङ्गः । यदा हि स्वभावत एव संख्यानमात्रे गुणे गुणमात्रे वृत्तिस्तदा व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी भवति । यदा तु गुणिनि तदा तयोरपि च द्रव्यशब्दत्वात् सामानाधिकरण्यमपि भवति । द्रव्येऽपि वर्त्तमानानां स्वाभाविकं स्वलिङ्गसंख्यानुविधानम् । अथ सहस्रादयोऽपि कस्मान्न व्युत्पाद्यन्त इत्याह सहस्रादयोऽपीत्यादि । एवंजातीयका एवंप्रकारा विंशत्यादिभिः सदृशा इत्यर्थः । तेषामपि गुणवत्त्वात् तद्वदेव विंशत्यादिवदेव द्रष्टव्याः । विंशत्यादय इव तेऽपि प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पाद्यन्त इत्यर्थः । यद्येवं किमर्थं विंशत्यादय एव सूत्र उपात्ता इत्याह उदाहरणमात्रमित्यादि । उदाहरणमात्रं विंशत्यादिग्रहणम् । अन्येऽप्येवंजातीयाः सहस्रादयस्तथैव व्युत्पाद्याः ।

६० । पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ।

ननु च संघइत्यनुवर्त्तिष्यते । किं वर्गग्रहणेन ? नैतदस्ति । संघशब्दो हि प्राणिसमुदाये रूढः । वर्गशब्दस्तु समूहमात्र इति वर्गग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

६१ । सप्तनोऽञ्छन्दसि ।

संख्यालक्षणे कनि प्राप्ते सप्तन्शब्दाच्छन्दस्यञ्विधानम् ।

६२। त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्।

त्रिंशच्छब्दाद् विंशतित्रिंशद्भ्यामिति (५।१।२४) योगविभागेन कनि प्राप्ते चत्वारिंशच्छब्दादपि प्राग्वतेष्ठञिति (५।१।१८) ठञि प्राप्तेऽयमारभ्यते। अभिधेये सप्तम्येषेत्यादि। विषयसप्तम्यामस्यां ब्राह्मणविषयश्चेत् प्रयोगो भवतीत्येषोऽर्थः स्यात्। तथाचान्यत्र प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो न स्यात्। तस्मान्न विषयसप्तम्येषा। एतच्च संज्ञाग्रहणादेव विज्ञायते। नहि ब्राह्मणग्रहणात् त्रिंशच्चत्वारिंशतौ डणन्तौ कस्यचित् पदार्थस्य संज्ञिनौ स्तः। ब्राह्मणानां तु विद्यते।

६३। तदर्हति।

श्वैतच्छत्रिकम्। वात्सयुग्मिकमित्यादिषु ठक्। आर्हादित्यभिविधौ (५।१।१९) चायमाकार इति।

६४। छेदादिभ्यो नित्यम्।

नित्यग्रहणमिति। अथ विभाषाया निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते? अशक्यं तन्निवृत्त्यर्थं विज्ञातुम्। विनापि नित्यग्रहणेन महाविभाषानिवृत्तिः शक्यते विज्ञातुम्। तथाहि च्छेदादिभ्यः पूर्वेणैव ठकि सिद्धे पुनर्वचनादेव नित्यविधिर्भविष्यति। किं नित्यग्रहणेन? ततो नितरग्रहणमहन्यहन्यर्हत्वात् तदर्हतीतरस्यार्थस्य (५।१।६३) विशेषणं विज्ञास्यते। तथाच जातमारम्भस्य प्रयोजन मिति वाक्यं न निवर्त्तते। विरागो विरङ्गश्चेति। विरागशब्दष्ठक मुत्पादयति विरङ्गादेशञ्चापद्यते। नित्यं विरागमर्हति वैरङ्गिकः। प्रत्ययसन्नियोगेन चायमादेश इति। प्रत्ययाभावाद् वाक्ये न भवति।

६५। शीर्षच्छेदाद् यच्च।

प्रत्ययसन्नियोगेन शीर्षभावः। तेन वाक्ये प्रत्ययाभावान्न भवतीति भावः।

६६। दण्डादिभ्यो यः। (D)

दण्डशब्दोऽयमस्ति क्रियावचनः। दण्डनं दण्ड इति। अस्ति द्रव्यवचनः। विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम्।

(D) The classical commentators do not agree with regard to the reading of this rule. Some say दण्डादिभ्यो यत् is the rule ; others, including वामन and the न्यासकार, give it as दण्डादिभ्यो यः। Another class take it merely as दण्डादिभ्यः।

६७ । छन्दसि च ।

यदनुवर्त्तते । नानन्तरो यः । यत एव स्वरितत्वात् ।

६८ । पात्राद् घंश्च ।

ठक्ठञोरपवाद इति । ननुच पात्रं भाजनम् । न परिमाणम् । अतस्तद्वाचिनष्ठक् प्राप्नोति । तस्यैवापवादो युक्तः । तत् किमुच्यते ठक्-ठञोरपवाद इत्याह पात्रं परिमाणमप्यस्तीति । न केवलं भाजनमित्यपि-शब्देन दर्शयति । तत्र यदा परिमाणे पात्रशब्दो वर्त्तते तदा ठञोऽपवादः । यदा भाजने तदा ठकः । पात्रं स्थाल्यादि । कोऽर्थः ? चण्डालादिर्योह्यस्य पात्रं परिमाणमर्हति । येन भुक्ते पुनर्न संस्कारेण भाजनं शुध्यति स पात्रियः पात्र्य इति चोच्यते ।

६९ । कडङ्करदक्षिणाच्छ च । (E)

चकाराद् यश्चेति । अथानन्तरस्य घनः समुच्चयः कस्मान्न भवति । एवं मन्यते । स्वरितत्वं प्रतिज्ञातमिति । अनन्तराच्च स्वरित आसन्नतरः । स च प्रतियोगमुपतिष्ठमानो वाक्यशेष एव भवति । तस्माद् यत एव समुच्चयो युक्त इति । यो गौर्निर्गुणत्वात् खलकणाद्यनर्हः स कडङ्कर्यः कडङ्करीय इति चोच्यते । माषादीनां खलेष्ववस्करनालकाष्ठमतिदुर्जरं बुसाद्यपि कडङ्करमुच्यते । अथात्र यथासंख्यं कस्मान्न भवति ? अस्ति हि तस्य प्राप्तिः । प्रकृतिप्रत्ययानां साम्यात् । तथाहि द्वे प्रकृती द्वौ प्रत्ययावित्यत आह अल्पाच्तरस्येत्यादि । दक्षिणशब्दस्याल्पाच्तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते योऽयमिह परनिपातः स लक्षणानपेक्षतां निर्देशस्य दर्शयन् लक्षणव्यभिचारस्य चिह्नं भवति । अतस्तेन चिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति सूत्रकारः । तेन न भवति यथासंख्यम् ।

(E) In the printed काशिका we get कडङ्गर । मिश्र derives it thus :—कड मदे । कडतीति कडः । कडं करोतीत्यत एव निपातनात् खच् । भानुजी in his अमरटीका notices both the forms, setting कडङ्गर in the text. Either spelling appears to be admissible.

७० । स्थालीविलात् ।

छयतावनुवर्त्तते इति । ननु चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्तत इति चानुकृष्टस्य यतः पुनरिह चकारेणानुवृत्तिर्नोपपद्यते । नैष दोषः । अनित्या ह्येषा परिभाषा । कथं ज्ञायते ? एकाजुत्तरपदे(८।४।१२) ण इत्यत्र णो प्रकृते पुनर्णग्रहणात् । तद्धि वा भावकरणयोरित्यनुवर्त्तमानस्य (८।४।१०) विकल्पस्य निवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि चेयं नित्या स्यात् पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादेव हि तस्यानुवृत्तिर्न भवति । अथवा चकारोऽप्यत्रानुवर्त्तते यतोऽनुकर्षणार्थः । तेन पूर्वत्र चानुकृष्टस्यापि तस्य पुनरिह चकारेणानुकृष्यमाणस्यानुवृत्तिर्भविष्यति । स्थाली विलकडङ्गरदक्षिणाच्छ चेत्येकयोगे कर्त्तव्ये यदिदं योगविभागकरणं तत्स्थालीविलाद् विशेषे वर्त्तमानात् प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन स्थालीमुख एव वर्त्तमानः स्थालीविलशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । नतु स्थालीसम्बन्धिनि च्छिद्रमात्रे वर्त्तमानः ।

७१ । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ।

७२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।

द्वितीयाप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणमिष्टविषये द्वितीयान्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन यद्यपि पारायणं (F) गुरुणा शिष्येण च गम्यते तथापि शिष्य एव प्रत्ययो भवति । न गुरौ । तथा तुरायणो यागो यद्यपि यजमानेन याजकैश्च वर्त्यते तथापि यजमान एव प्रत्ययो भवति । न याजके ।

७३ । संशयमापन्नः ।

अत्रापि द्वितीयाप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारण मिष्टविषये द्वितीयान्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन यद्यपि द्वे अपि कर्तृकर्मणी संशयमापन्ने तथापि यद्विषयः संशय उत्पद्यते तत्रैव कर्मणि स्थाण्वादौ प्रत्ययो भवति । नतु संशयस्य कर्त्तरि पुरुषे । अनभिधानात् ।

(F) पारायणमादित आरभ्याऽन्तादविच्छेदेन वेदादीनामध्ययनम् । तुरायणः संवत्सरसाध्यो हविर्यज्ञविशेषः । चान्द्रायणं तपोविशेषः । वर्त्तनं निष्पादनमित्यर्थः ।

७४ । योजनं गच्छति ।

क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तथा ततोऽभिगमनमर्हतीति चेत्यादावपि वाक्ये । तत्रेदं प्रतिपादनम् । इह द्वितीयाधिकारे पुनर्द्वितीयोच्चारणमधिकन्तु कुर्वतैतत् सूचितमन्यदप्यत्र किञ्चिदधिकं भवति । तेन सर्वमेतद् गदितं कार्य्यमुपपन्नं भवति ।

७५ । पथः ष्कन् ।

७६ । पन्थो ण नित्यम् ।

नित्यग्रहणमित्यादि । अथ वाक्यनिवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? पन्थशब्दस्य वाक्यासमवायित्वात् । स हि प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयते । न वाक्येन समवैति । ननु च पथिन्शब्देन वाक्यं मा भूदित्येवमर्थं नित्यग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति । यदि तदेवमर्थं स्यात् पूर्वसूत्र एव कृतं स्याद् यत्र पथिन्शब्दः श्रूयते । इह तु करणे प्रत्ययार्थविशेषणं विज्ञायते ।

७७ । उत्तरपथेनाहृतञ्च ।

चकारः प्रत्ययार्थ इति । प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणत्वात् । गच्छतीत्यत्र पूर्वं द्वितीयान्तात् प्रत्यय उत्पन्नः । तदिहापि तत एव प्रत्ययेन भवितव्यमिति भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्त्तुमाह अत्रापीत्यादि । चकारो ह्यर्थात् परःश्रूयमाणोऽत्रार्थमात्रस्यैव गच्छतीत्यस्यानुकर्षकः प्रतीयते । न तु विभक्तेरपि । सम्बन्धाभावात् । तस्मात् स इहानुवृत्तः सन्निहितया समर्थविभक्त्या सम्बध्यमानस्तृतीयासमर्थादेव प्रत्ययमुत्पादयतीति भावः । वारिजङ्गलेत्यादि । वार्य्यादयः पूर्वपदं यस्य तत् तथोक्तम् । एतयोरेवार्थयोरुपसंख्यानम् । मधुकमरिचयोरित्यादि । मधुकमरिचयोरभिधेययोः स्थलात् परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तादाहृते वक्तव्यः ।

७८ । कालात् ।

कालादिति स्वरूपग्रहणं न भवति । कुतः ? पृथगस्य योगस्यारम्भात् ।

कालशब्दस्यापि यदि स्वरूपग्रहणमभीष्टं स्यादिमं पृथग् योगमकृत्वोत्तरसूत्रे कालशब्दादेव तृतीयामुच्चारयेत् कालेन निर्वृत्तमिति। एवं हि निर्देशादेव तृतीयासमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते। उत्तरसूत्रे च कालशब्दः स्वरितत्वादनुवर्त्तिष्यत इति सिद्धमिष्टम्। अतो न कर्त्तव्य एवायं पृथग् योगः। स एव क्रियतेऽर्थग्रहणं तदिति दर्शयितुम्।

७९। तेन निर्वृत्तम्।

आह्निक इति। अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः (६।४।१३४)। टिलोपस्त्वह्नष्टखोरेवेति (६।४।१४५) नियमादिह न भवति।

८०। तमधीष्टो भृतो भूतो भावी।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति (२।३।५) द्वितीया। तमधीष्ट इत्यत्रादौ कर्मणि द्वितीया नोपपद्यते। अध्येष्यमाणादि हि पुरुषादिकर्मानयानिष्टयाभिहितम्। न चान्या क्रियास्ति यस्यां मासादि कर्म स्यात्। नन्वित्यादिना यदुक्तं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीयेति (२।३।५) तद्विघटयति। तेन कथं मासो व्याप्यत इति? न कथञ्चित्। विघटत इत्यर्थः। यद्धि मुहूर्त्तं क्रियते तेन मुहूर्त्तेन मासैकदेशो व्याप्यते। न तु सकलो मासः। क्रियार्थे इति। अध्ययनादिक्रियार्थे। तदर्थं हि ते क्रियेते। फलभूतया क्रिययेति। अध्ययनादिकया। ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यत इति। तदन्यव्यापारस्य तत्रोपचारात्। यथा चौरेण ग्रामो दग्ध इत्युक्ते न चौरेण ग्रामो दह्यते ऽपि तु तदाहृतेनाग्निना। उपचारेण तु तथा व्यपदेशः।

८१। मासाद् वयसि यत्खञौ।

सामर्थ्याद् भूत एवात्राभिसम्बध्यत इति। वयसि भूतार्थस्यैव सम्भवादिति भावः। भाव्यर्थोऽपि तत्र सम्भवतीति चिन्त्यमेतत्। अथ तु नेष्यते। पुनरभिधानं शरणमाश्रयितव्यम्। खञो ञित्करणं स्वरार्थम्। वृद्ध्यर्थञ्च। ननु च वृद्ध एव मासशब्दः। सत्यं वृद्धोऽयम्। तथापि वृद्धस्यापि वृद्धि-

रेषितव्या । मासीनाभार्य्यं इति वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे इति (६।३।३९) पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ।

८२ । द्विगोर्यप् ।

प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति (५।१।१।२० व,) तदन्तविधेरभ्यनुज्ञानाद् द्विगोरपि मासान्तात् पूर्वेण यत्खञोरेव प्राप्तयोरयमारभ्यते । यपः पित्करणमनुदात्तार्थम् । अन्यथा मासशब्दान्तात् प्रत्यये विहिते सति इगन्तकालेति (६।२।२९) द्विगाविवेति स्वरबाधनात् प्रत्ययस्वरः स्यात् । ततश्च वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तादि स्यात् । प्रत्ययेऽनुदात्तार्थे पितीगन्तेति (६।२।२९) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धो भवति ।

८३ । षण्मासाण्ण्यच्च ।

षण्मासशब्दो द्विगुः । तस्मात् पूर्वेण यपि प्राप्ते वचनम् । स चकारेण समुच्चेतव्य इति । यद्येवं कथमनन्तरो यब् भवतीत्याह स्वरितत्वाच्चानुवर्त्तिष्यत इति । तेनानुवृत्तिसामर्थ्यादनन्तरो यब् भवतीति मन्यते ।

८४ । अवयसि ठंश्च ।

८५ । समायाः खः ।

८६ । द्विगो र्वा ।

पूर्वेणेत्यादि । कथं पुनः समाशब्दाद् विधीयमानः प्रतत्ययस्तदन्ताद्द्विगोः प्राप्नोतीत्यत आह प्राग्वतेरित्यादि । गतार्थम् ।

८७ । रात्र्यहःसंवत्सराच्च ।

द्व्यहीन इति । अह्नष्टखोरेवेति (६।४।१४५) टिलोपः । विभाषानुवर्त्तते । तेन व्यवस्थितविभाषात्वान् न टञ् भविष्यति । द्वैयह्निकः । त्रैयह्निक इति । न य्वाभ्यामित्यादिनैजागमः (७।३।३) । वृद्धिप्रतिषेधश्च ।

८८ । वर्षाल्लुक् च ।

भाविनि तु त्रैवर्षिक इति । तत्र ह्यभविष्यतीति (७।३।१६) वचनात् । इत्यादि वृद्धिरेव भवति ।

८९। चित्तवति नित्यम्।

यदि चित्तवति प्रत्ययार्थे नित्यं लुग् भवति वर्षस्याभविष्यतीत्यत्र (७।३।१६) यद्वक्ष्यति द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्य इति तद्विरुध्यते। नहि। नित्ये लुक्यधीष्टभृतयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य चित्तवत्यभिधेय एवं रूपमुपपद्यते। नैष दोषः। भूत एवास्योत्पन्नस्य प्रत्ययस्य चित्तवति नित्यं लुगिष्यते। न सर्वत्र। कुत एतत् ? नित्यग्रहणात्। इह नित्यग्रहणमनर्थकमेव। आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यो लुग् भविष्यतीति किं नित्यग्रहणेन ? तत् क्रियते विशिष्टेऽर्थे नित्यो लुग् यथा स्यादित्येवमर्थम्। स पुनर्विशिष्टो भूत एव।

९०। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते।

बहुवचनान्तस्य निर्देशाद्बहुवचन एव षष्टिकशब्दस्य साधुत्वम्। नान्यत्रेति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह बहुवचनमतन्त्रमिति। अप्रधानमित्यर्थः। अप्रधानत्वं तु तस्य नान्तरीयकत्वाद्। अवश्यं हि येन केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्त्तव्यः। यद्येवमेकवचनेन निर्देशः कस्मान्न कृतः ? एवं हि लघुर्भवति। सत्यम्। वैचित्र्यार्थं बहुवचनेन कृतः। यदि षष्टिरात्रेण पच्यन्त इत्यस्मिन्नर्थे एतन्निपातनं मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गः। तेऽपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्त इत्यत आह संज्ञैषेत्यादि। धान्यविशेष एव हि षष्टिकशब्दः संज्ञात्वेन रूढ़ः। तेनानभिधानाद् मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति।

९१। वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि।

९२। संपरिपूर्वात् ख च।

९३। तेन परिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम्।

परिजय्य इति। परिः सर्वतोभावे। शक्यार्थे कृत्यः। सर्वतः शक्यो जेतुं परिजय्यः। लभ्य इति कार्य्य इति। अत्रापि शक्यार्थ एव कृत्यौ। मासेन शक्यो लभ्यो मासिकः पटः। मासेन शक्यं कर्त्तुं सुकरं वा मासिकं

चान्द्रायणम्। तेन निर्वृत्तं (५।१।७९) तमधीष्ट (५।१।८०) इति विभक्तिद्वये प्रकृते पुनस्तेनेति तृतीयोपादानं द्वितीयानिवृत्त्यर्थम्।

९४। तदस्य ब्रह्मचर्य्यम्।

द्वाभ्यामपि सम्बध्यत इति। समर्थविभक्त्या प्रत्ययार्थेन च। कथं सम्बध्यत इत्याह कालस्येत्यादि। इह हि द्वितीयात्यन्तसंयोगे। सा हि यः कालस्य व्यापकस्तमपेक्षते। नान्तरीयकत्वात्। नहि तेन विना ऽत्यन्तसंयोग उपपद्यते। ब्रह्मचर्य्यञ्च कालस्य व्यापकमिति। व्यापकमिति। व्यापकमपेक्षमाणायां विभक्तौ ब्रह्मचर्य्यसम्बन्धो भवति। कथं प्रत्ययार्थेन सम्बध्यत इत्यत आह प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति। प्रत्ययार्थः प्रतियोगि वस्तु स्वमपेक्षते। प्रकृतत्वाच्च ब्रह्मचर्य्यस्यैव प्रतियोगित्वं विज्ञायते। तद्धि तस्य स्वं भवति। अतः प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययार्थस्यापि ब्रह्मचर्य्येण सम्बन्धो भवति। पूर्ववत्त्वेत्यादिना पूर्वोत्तरयोर्वृत्त्योर्विशेषं दर्शयति। किं पुनरत्र प्रमाणमित्याह इयमपीत्यादि। कथं पुनर्द्वयमपि प्रमाणमित्याह उभयथेत्यादि। उभयस्मिन्नपि ह्यर्थे सूत्रमेतदाचार्य्येण प्रणीतम्। इयमपि प्रमाणम्। महानाम्न्यादिभ्य इति। ब्रह्मचर्य्य एवार्थे इदमुपसंख्यानम्। तच्चरतीत्यादि। तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो महानाम्न्यादिभ्यः शब्देभ्यश्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे इदं ठञ उपसंख्यानम्। तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यत इति। भवति हि साहचर्य्यात् ताच्छब्द्यं यथा यष्टीः प्रवेशयेति। अथ ऋच एवोच्यन्त इत्येवं कस्मान्न विज्ञायते? चरणार्थस्यायोगात्। ब्रह्मचर्य्यं हि चर्य्यते। चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञ इत्यादि। चतुर्मासशब्दात् तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् भव इत्येतस्मिन्नर्थे यज्ञे विषये ण्यो वक्तव्यः। संज्ञायामण् वक्तव्य इति। चतुर्मासाद्भव इत्येतदपेक्षते। इदञ्च यज्ञादन्यत्रोपसंख्यानम्। ननु च तत्र भव (४।३।५३) इत्यनेनाण् भवत्येव। किमर्थमुपसंख्यायते? सत्यमस्ति। तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्य इति (४।१।८८) लुक् प्राप्नोति। अतो लुग्बाधनार्थं तस्योपसंख्यानम्।

६५। तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः।

अथाख्याग्रहणं किमर्थम्? न यज्ञेभ्य इत्युच्येतेत्यत आह आख्याग्रहणमित्यादि। यज्ञनामधेयमात्रादकालवाचिनोऽपि प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमाख्याग्रहणमिति। इतरथा ह्येत्यादि। यद्याख्याग्रहणं न क्रियेतेत्यर्थः। ननु चैकाहद्वादशाहादयो नैव कालशब्दाः। तत् कुतस्तेषामेवात्र ग्रहणप्रसङ्गः? अथाकालवाचिनामप्येषां ग्रहणं सम्भवति? एवं सत्यग्निष्टोमादीनामपि भविष्यतीत्यपार्थकमाख्याग्रहणमित्यत आह प्राग्वतेरित्यादि। यद्यप्येते कालशब्दा न भवन्ति तथापि प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरभ्यनुज्ञातः। तेन सत्यपि कालाधिकारेऽप्यस्ति तेषु ग्रहणप्रसङ्गः। तथाच तत्र वचनस्य चरितार्थत्वादग्निष्टोमादिभ्यो न स्यात्। तेभ्योऽपि यथा स्यादित्याख्याग्रहणम्। ननु चैवमपि सूत्रमनर्थकम्। या ह्यग्निष्टोमस्य दक्षिणा साप्यग्निष्टोमे भवति। तत्र बह्वचोऽन्तोदात्तात् ठञ् (४।३।६७) क्रतुयज्ञेभ्यश्चेत्येव (४।३।६८) ठञ् सिद्धः। इदमपि सूत्रं ठञर्थमेवारभ्यते। सत्यमेतत्। किन्तु भवार्थे तस्येदमिति (४।३।१२०) विवक्षिते तदा परत्वादणादयः स्युरिति युक्तं विधानम्। अपि च यज्ञाख्येभ्यस्तेन ठञिष्यते। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविध्यभावात् संख्यापूर्वपदेभ्यष्ठञ् न लभ्येत द्वयोर्वाजपेययोर्भवा दक्षिणा द्वैवाजपेयिकीति। अनेन च विधानेन प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति ठञ् (५।१।२०, वा) सिद्धो भवति। अथापि कथञ्चित् तदन्तविधिर्भवार्थे लभ्यते तथापि द्विगोर्लुगनपत्य इति (४।१।८८) लुक् प्रसज्येत। तस्माद् युक्तः सूत्रारम्भः।

६६। तत्र च दीयते कार्य्यं भववत्।

यथा मासे भवं मासिकमित्यादि। कालाट् ठञिति (४।३।११)। प्रावृषेण्यमिति। प्रावृष एण्यः (४।३।१७)। वासन्तं शारदमिति। सन्धिवेलादिसूत्रेणाण् (४।३।१६)। हैमनमिति। हेमन्ताच्चेति (४।३।२१)। सर्वत्राण् च तलोपश्चेति (४।३।२२)। वतिः सर्वसादृश्यार्थः। कालेभ्यो भववदित्यत्रैतद्व्याख्यातम् (४।२।३४)। तत एवानुगन्तव्यम्। चकारः काला-

दित्यनुकर्षणार्थः । तेन चानुकृष्टत्वादुत्तरत्र नानुवर्त्तते । अत आह कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिरित्यादि । ननु च यस्मासे दीयते कार्य्यं च तस्मासे भवति । मासाधारत्वात् तत्सत्तायाः । ततस्तत्र भव इत्यनेनैव (४।३।५३) सिद्धमिति किमतिदेशेन ? एवं तेन सत्यपि भवत्यर्थे कार्य्यदीयमानयोः कार्य्यता दीयमानताश्च कालान्तात् तैः प्रत्ययैरपि व्यापयितुमतिदेशः । किञ्चानेन च तत्र भवानामपि न । तेन सति तस्मिंस्तदन्तविधेरिष्टत्वाद् द्वयोर्मासयोर्दीयते कार्य्यं वा द्वैमासिकमिति । अथापि कथञ्चिद् भवार्थेऽपि तदन्तविधिरिष्यत एवमपि द्विगोरिति (४।१।८८) लुक् स्यात् । ननु चात्रापि विधाने सत्यतिदेशादेव लुक् प्राप्नोति । वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो विज्ञास्यते । न सर्वकार्य्याणामित्यदोषः ।

९७ । व्युष्टादिभ्योऽण् ।

व्युष्टशब्दोऽयं कालशब्दः । तत्साहचर्य्यान्नित्यशब्दोऽपि कालशब्द एव गृह्यते । नाकाशादिवचनः । तेन तत्र सप्तम्यपवादः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति (२।३।५) द्वितीया भवति । तेन सप्तम्यधिकारेऽपि नित्यशब्दाद् द्वितीयासमर्थादेव प्रत्ययः । नित्यं दीयते नैत्य । सर्वकाले दीयत इत्यर्थः । अण्प्रकरण इत्यादि । यदेतत् कात्यायनेनोक्तमण्प्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमित्येतन्न वक्तव्यम् । कथं तर्ह्यण् स्यात् ? व्युष्टादिष्वेवाग्निपदादयः पठितव्याः । अथाण्ग्रहणं किमर्थं यावता भववदित्येतदिहानुवर्त्तते (५।१।९६) ? तेनैवात्राणपि भविष्यति । नैवं शक्यम् । एवं हि सति व्युष्टनित्यशब्दाभ्यां कालाट् ठञिति (४।३।११) ठञ् स्यात् । नैष दोषः । तत्र पुनरारम्भसामर्थ्याद् य ठञा बाधितः स एव भविष्यति । कः पुनरसौ ? अणेव । एवमपि तीर्थशब्दाद् दृगजृद्ब्राह्मणादि-(४।३।७२) सूत्रेण ठग् विहित इति तत ठगेव स्यात् । ये चात्र प्रवेशनादयोऽन्तोदात्तास्तेभ्य ठञ स्याद् बह्वचोऽन्तोदात्तात् ठञिति (४।३।६७) । तेभ्यो भवार्थे ठञो विहितत्वात् । तस्मादण्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

९८। तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ।

यथासंख्यं नेष्यत इति। अल्पाच्तरस्य हस्तशब्दस्य परनिपातो लक्षण-व्यभिचारस्य वचनहेतुः। तृतीयार्थमात्रत्वात्र सम्भवतीति। तृतीयार्थस्य गम्यमानत्वात्। तथाहि यथाकथाच दत्तमित्युक्ते ऽनादरेण दत्तमिति गम्यते। ननु तृतीया समर्थविभक्तिरिति। यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात्। प्रत्ययस्तु वचनसामर्थ्याद् वाक्यादपि भवत्येव।

९९। सम्पादिनि।

गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति। सम्पादिनीत्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थमाचष्टे। पूर्वावस्थाया गुणातिरेको गुणोत्कर्षः। आवश्यके णिनिरिति। अवश्यं सम्पद्यत इत्यावश्यकाधमर्ण्ययो र्णिनिः (३।३।१७०)। विशेषतः शोभत इति। शोभनाख्यस्य गुणस्य पूर्वावस्थाया उत्कर्षादतिरिच्यमानत्वात्।

१००। कर्म्मवेषाद् यत्।

कर्म्मण्यमिति। ये चाभावकर्मणोरिति (६।४।१६७) प्रकृतिभावः।

१०१। तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः।

सक्तुमांसौदनाद् विग्टहीतादपीति। अपिशब्दात् सङ्घातादपि। साक्तु-मांसौदनिकः। साक्तुकः। मांसिकः। औदनिकः।

१०२। योगाद् यच्च।

१०३। कर्मण उकञ्।

१०४। समयस्तदस्य प्राप्तम्।

अथ किमर्थं तदिति समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यते? यावता समय इति निर्देशादेव सा लभ्यत इत्यत्राह समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थ इति। ऋतोरणित्येवमादौ (५।१।१०५) प्रथमासमर्थाद् यथा स्यादिति। उत्तरार्थश्च क्रियमाणोऽत्रापि विस्पष्टार्थो भविष्यतीत्यत्रैव कृतः। नोत्तरत्र।

१०५। ऋतोरण्।

वसन्तोऽस्य पुष्यादे ऋतुः प्राप्तः। स तस्य जनकत्वात् प्रयोजको भवतीति प्रयोजनमिति (५।१।१०९) ठञि प्राप्ते सत्ययमणारभ्यते।

१०६। छन्दसि घस्।

घसः सकारः सिति चेति (१।४।१६) पदसंज्ञार्थः। तेन पदत्वेन भत्वे निरस्त ऋत्विय इति। अत्वोर्गुण इति (६।४।१४६) गुणो न भवति।

१०७। कालाद् यत्।

१०८। प्रकृष्टे ठञ्।

प्रकृष्टमिति। नपुंसके भावे क्तः। कालस्य दीर्घत्वमिह प्रकृष्टशब्देनोच्यते। अथ ठञ्ग्रहणं किमर्थम्? यावता प्रकृत एव ठञ्। तत्र प्रकृष्टमित्येतावदेव वक्तव्यमित्याह ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति। असति हि ठञ्ग्रहणे यतोऽनन्तरत्वात् स एव विधीयत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। तस्मान्मन्दबुद्धिं प्रवक्तारं प्रति विस्पष्टार्थं ग्रहणम्।

१०९। प्रयोजनम्।

प्रयोजयतीति प्रयोजनम्। कृत्यल्युटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्त्तरि ल्युट्।

११०। विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः।

ठञपवादो योगः। मन्थोऽवचारो विलोडनदण्डो वा। (G)

१११। अनुप्रवचनादिभ्यश्छः।

विशिपूरीत्यादि। विश प्रवेशने। पूरी आप्यायने। पत्लृ गतौ। रुह बीजजन्मनि। एताः प्रकृतयो यस्यानस्य युवोरनाकाविति (७।१।१) युस्थाने विहितस्यान स्तस्माद् विद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसंख्येयः। केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वं न सम्भवतीति तस्य शब्दस्येदं विशेषणं विज्ञायते। गृहप्रवेशनं

(G) अवचारो नाम विलोडनदण्डस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषः :

प्रयोजनं यस्य तत्र गृहप्रवेशनशब्दो विशिप्रकृत्यनन्तः। गृहशब्देन च सपूर्वपदः। यदि तर्हि विश्यादिप्रकृत्यनन्ताच्छब्दाट्ठ उपसंख्यायते ऽनुप्रवचनादिषु संवेशनारोहणादीनां पाठोऽनर्थकः। तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात्।

११२। समापनात् सपूर्वपदात्।

अथ पदग्रहणं किमर्थम्? सपूर्वादित्येवोच्येतेत्यत आह पदग्रहणमित्यादि। असति हि पदग्रहणे ईषदसमाप्तं समापनं बहुसमापनं तत् प्रयोजनमस्येति तत्रापि प्राप्नोति। भवति ह्ययं समापनशब्दः सपूर्वः। पदग्रहणे तु सति न भवति। बहुच्प्रत्ययस्यापदत्वात्।

११३। ऐकागारिकट् चौरे।

चौरे नियमार्थमिति। प्रकृतत्वाच्च ठञ एव। एवं ब्रुवता ठञन्तमेतन्निपात्यत इत्युक्तं भवति। ननु च टकारानुबन्ध एवमर्थमासज्यते ङीब् यथा स्यादिति। स चात्र ठञन्तत्वादेव सिद्धः। तत् किमर्थं टकार इत्यत आह टकार इत्यादि। असति हि टकारे यथा ङीब् भवति तथा ञित्स्वरोऽपि। आद्युदात्तत्वं स्यात्। कार्य्यावधारणार्थं ष्टकारः क्रियते। तेन ङीबेव भवति। न ञित्स्वरः। अपर इकट्प्रत्ययं वृद्धिञ्च निपातयन्तीति। तेषां ङीबर्थएव टकारः। एकशब्दोऽसहायार्थः। स चासहायवाची द्रष्टव्यः। असहायग्रहणं चौरस्य स्वार्थे। नतूपलक्षणं प्रयोजनम्।

११४। आकालिकडाद्यन्तवचने।

आदिर्जन्म। अन्तो विनाशः। तयोर्वचनमाद्यन्तवचनम्। तस्मिन् सत्येतन्निपातनम्। समानकालावाद्यन्तावस्येति। ननु चोत्पादनविनाशयोरयौगपद्यात् समानकालत्वं न सम्भवति। नह्यनेन जन्मनाशयोरेककालता प्रतिपद्यते। किं तर्हि? विद्युदादेरनवस्थायित्वप्रदर्शनपरत्वादस्येत्यत आह उत्पादानन्तरं विनाशीत्यर्थ इति। आकालाट्ठंश्चेति। यदा ठं स्तदा ऽकालिका। यदा ठञ् तदा ऽकालिकी। आकालशब्दश्चायमाङ् मर्य्यादा-

भिविष्योरित्यव्ययीभावः (२।१।१८)। आ कालादाकालम्। कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति तत्पुरुषो वा। आवृत्तः काल आकाल इति।

११५। तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः।

तुल्यमिति। कर्मपदमेतत्। क्रियाविशेषणत्वात्। प्रतिपादितं हि प्राक् क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति सूत्रे (२।१।३९)। ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवदिति। का पुनरत्र क्रिया? ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते क्षत्रियादिगता ऽध्ययनादिका। ननु च तस्या ब्राह्मणनिष्ठयाऽध्ययनादिक्रिययैव तुल्यता। न च तां ब्राह्मणशब्द आह। किं तर्हि? जातिं द्रव्यं वा। नच ताभ्यां क्रियया तुल्यत्वम्। स्वभावभेदात्। यत्र हि किञ्चित् सामान्यं कश्चिद् विशेषः स विषयस्तुल्यतायाः। इह त्वत्यन्तभेद एव। नैष दोषः। यद्यपि ब्राह्मणादिशब्दैः क्रिया नोच्यते तथाप्यभिधेयसम्बन्धेन प्रतीयते यथा गुड़ इत्युक्ते गुड़ेनानभिधीयमाना अपि माधुर्य्यादयः। तत्र ब्राह्मणादिशब्देन योऽर्थ उच्यते तेन तुल्यत्वं क्रियाया न सम्भवति। उच्यते चेदं वचनसामर्थ्यात्। यासावभिधेयेन ब्राह्मणेन क्रिया गम्यते तया तुल्यता विज्ञास्यते। ननु च तृतीयासमर्थविभक्तिवाच्यया क्रिययैव प्रत्ययार्थक्रियाया स्तुल्यता। तस्याश्च घञन्तोऽवकाशः। तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादि। नैषोऽस्त्यवकाशः। धात्वर्थो हि क्रिया। सा च पूर्वापरीभूता। अथवा ऽसत्त्वभूता। नच तस्यां घञादयो भवन्ति। क्व तर्हि? तस्यैव धात्वर्थस्य धर्मे सिद्धतायामेव। धात्वर्थस्यापि घञादिस्थाया भिद्यते। तत् कथं घञादीनामर्थः क्रियेति शक्यते वक्तुम्? नच तया घञादिवाच्यसिद्धतया द्रव्यगताया स्तुल्यता। नहि द्रव्यभूतेनासत्त्वभूतस्य वस्तुतुल्यतोपपद्यत इत्यतो नास्ति वचनस्यावकाशः। यदि तर्हि क्रिया घञादिभिर्नाभिधीयते कर्त्तुं गमनं भोक्तुं पाकः कारकस्य व्रजतीति तुमुण् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति (३।३।१०) तुमुण्ण्वुलौ न प्राप्नुतः। नैष दोषः। यदत्र प्रकृतिरूपं तस्य क्रियैवार्थ इति तदाश्रयौ तुमुण्ण्वुलौ भविष्यतः। यथाख्यातपद उपपदे तस्य

हि क्रिया कर्मादयश्चार्थाः। तत्र या क्रियार्था तामाश्रित्य तुमुण्ण्वुलौ भविष्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

११६। तत्र तस्येव।

अथ किमर्थमिवेत्युच्यते। न वत्यर्थे सादृश्ये भविष्यति। नैतदस्ति। नहि तुल्यग्रहणं शक्यमिहानुवर्त्तयितुम्। तद्धि क्रियाविशेषणत्वात् कर्म। तत्र यदीह तस्यानुवृत्तिः स्यात् तथाभूतस्यैव स्यात्। ततश्च कर्मण्येव तुल्ये प्रत्ययः स्यात्। तथाच मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्रासाद इत्यादि न सिध्येत्। तस्मादिवेति वक्तव्यम्। अक्रियार्थश्चायमारम्भः।

११७। तदर्हम्।

अर्हतीत्यर्हः। क्रियाग्रहणमिहानुवर्त्तते। ततोऽस्यामिवार्हणक्रियायां कर्त्तृभूतायां प्रत्ययो विधीयत इति यत्रासौ प्रत्ययार्थत्वेन विवक्ष्यते तत्र वाक्यमेव भवति ब्राह्मणमर्हतीति।

११८। उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे।

उपसर्गाः प्रादयः। ते चैवमात्मकाः। यत्र क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाया विशेषका भवन्ति। आगच्छति प्रगच्छतीति। यत्र न प्रयुज्यते तत्र ससाधनक्रियावाचकाः सङ्कट उत्कट इति। क्रियावाची शब्दः प्रादीनां वत्यन्तानां प्रयोगे न प्रयुज्यते। तेन साधनो धात्वर्थः स्वार्थः। तेन साधने धात्वर्थे वर्त्तमानादुपसर्गात् प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह ससाधने धात्वर्थ इति। यदि ह्येवमात्मका उपसर्गा धात्वर्थग्रहणं न कर्त्तव्यम्। सत्यमेतत्। तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्। उद्वतो निवत इति। उच्छब्दान् निशब्दात् ससाधने धात्वर्थे वतिः। ननु च वतेरव्ययसंज्ञकत्वाद् विभक्तेर्लुक् प्राप्नोति। स कस्मान्न भवति। अव्ययसंज्ञाया अनित्यत्वात्। अनित्यत्वन्तु तस्याः सदमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यत इत्यादिनाऽव्ययसंज्ञाप्रकरण एव प्रतिपादितम्।

११९। तस्य भावस्त्वतलौ।

भवतेरनेकार्थत्वाद् भावशब्दोऽयमभिप्रायादिष्वनेकेषु वर्त्तते। तत्र न ज्ञायते कोऽत्रार्थो भावशब्देन विवक्षित इत्यतस्तत्परिज्ञानार्थमाह भवतोऽ-

स्यादिति । यस्माद् गोत्वादेर्विशेषणत्वाद् विशेष्ये गवादौ गौरित्येवमादिकः शब्दो भवति गोत्वाकारवती च बुद्धिस्तेन योऽर्थो गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं स भावशब्देनोच्यते । तथाचोक्तम् । यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेश-स्तदभिधाने त्वतलाविति । गुण इति विशेषणमिहोच्यते । द्रव्यं विशेष्यम् । यस्य विशेषणस्य भावाद्विद्यमानत्वाद् विशेष्ये शब्दस्य निवेशः प्रवृत्तिर्भवति तदभिधाने त्वतलादयः प्रत्यया भवन्ति । तत् पुनः शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्त-मनेकप्रकारम् । जातिशब्दानाञ्जातिरश्वत्वमिति । गुणशब्दानां गुणः शुक्लत्व-मिति । क्रियाशब्दानां क्रिया पाचकत्वमिति । केचित्तु क्रियाकारकसम्बन्धं क्रियाशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमिच्छन्ति । यदृच्छाशब्दानां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धित्व-मिति संक्षेपेनैतदुक्तम् । विस्तरेण तु भाष्यादावुक्तमिति तत एवानुगन्तव्यम् । अथ नानात्वमित्यादौ कथं प्रत्ययो भवति ? कथङ्कारं न भवितव्यम् ? षष्ठीसमर्थात् प्रत्ययविधानात् । नानेत्येवमादीनाञ्चाव्ययानां षष्ठ्यर्थेनायोगात् । अयोगस्तु तेषामसत्त्ववाचित्वात् । नैष दोषः । ससत्त्वभूतोऽप्यर्थः शब्दान्तरेण प्रत्यवमृष्टः षष्ठ्यर्थेन प्रयुज्यते । नानेत्यस्य भाव इति । तच्च प्रत्यवमृष्टार्थं वृत्तिरेव गमयतीति नानुपपन्ना षष्ठीसमर्थता ।

१२० । आ च त्वात् ।

प्रथिमेति । 'तुरिष्ठेमेयस्स्विति (६।४।१५५) टेरिति (६।४।१५५) टिलोपः । र ऋतोहलादेर्लघोरिति (६।३।१६१) ऋकारस्य रेफः । सर्वनाम-स्थाने चासम्बुद्धाविति (६।४।८) दीर्घः । पार्थवमिति । इगन्ताच्च लघुपूर्वादि-त्यण् (५।१।१३१) । अपवादैरित्यादि । इमनिच्प्रभृतीनपवादां स्त्वतलौव-क्ष्यति । तैः सह तयोः समावेशः । एकविषयता यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु च स्वरितत्वादनुवर्त्तमानावनुवृत्तिसामर्थ्यादेवापवादविषयेऽपि भविष्यतः । नैतदस्ति । अस्ति ह्यनुवृत्तेः प्रयोजनम् । किम् ? गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति (५।१।१२४) कर्मण्यपि यथा स्याताम् । इतरथा हि भावे विधीयमानौ कर्मणि न स्याताम् । कर्मणि चेत्यादि । ननु चानुवृत्ति-सामर्थ्यादेव कर्मण्यपि भविष्यतः । नैतदस्ति । अस्ति ह्यन्यदनुवृत्तेः

प्रयोजनम्। किम्? अपवादविषयेऽपि यथा स्याताम्। तस्मिंस्त्वसति न स्याताम्। अस्मिंस्तु सत्येतदुभयमपि लभ्यते। चकार इत्यादि। यदि चकारो न क्रियेत ततोऽत्रैव प्रकरणे येऽपवादास्तैरेव समावेशः स्यात्। न नञ्स्नञ्भ्याम्। तयोरन्यत्र विहितत्वात्। चकारे त्वपवादसमुच्चयार्थे सति सर्वापवादविषये त्वतलौ लभ्येते। तेन स्त्रीपुंसाभ्यामपि सिद्धौ भवतः। यद्येवमन्येष्वर्थेषु सावकाशौ नञ्स्नञौ भावे न सिध्यतः। त्वतल्भ्यां बाध्यमानत्वात्। नैष दोषः। भवनादित्यवध्युपादानसामर्थ्याद् भावेऽपि भविष्यतः। इतरथा हि भावमेव विधित्वेनोपाददीत।

१२१। न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः।

अधिकारोऽयम्। तेनोत्तरेषां भावप्रत्ययानां प्रतिषेधो विज्ञायते। न त्वतलोरिति मत्वाह इत उत्तरे ये भावप्रत्यया इत्यादि। ननु पृथ्वादिभ्य इमनिज् वेत्येवमादिभिर्योगैः (५।१।१२२) परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो विधीयते। नच तत्र काचित् प्रकृति र्नञ्पूर्वा गृह्यते। नच तदन्तविधिरस्ति। ग्रहणवता प्रतिपदितेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। तस्मात् तत्र नञ्पूर्वात् प्राप्तिर्नास्तीति नास्त्यस्योपयोगः। सत्यम्। यत्र त्वन्तग्रहणं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगित्येवमादिषु (५।१।२८) योगेष्वस्ति यत्र च स्वरूपग्रहणं नास्ति योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञित्येवमादिषु (५।१।१३२) तत्र नञ्पूर्वादपि प्राप्तिरस्तीति प्रतिषेधः क्रियते। अपतित्वमिति। नञ्समासे कृत उत्तरकालं पत्यन्ताद् भावविवक्षायां पत्यन्तेत्यादिना (५।१।१२८) यङ् न भवति। अपटुत्वमिति। इगन्तेत्यण् (५।१।१३१) न भवति। अरमणीयत्वमिति। योपधादित्यादिना (५।१।१३२) वुञ् न भवति। नास्य पटवः सन्तीत्यपटुरिति बहुव्रीहिरयम्। तेनास्मादिगन्तलक्षणो ऽण् भवति। आपटवमिति। आचतुर्यमिति। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। ननु च नञ्समासा ब्राह्मणादिषु न पठ्यन्ते। तत् कुतस्तेन ष्यञ्? नैष दोषः। आकृतिगणो हि ब्राह्मणादिरिष्यते। अचतुरादिप्रतिषेध एवाकृतिग्रहणस्य ज्ञापकम्।

१२२। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।

पृथ्वादिषु य इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेषामणि प्राप्ते। ये गुण-शब्दाः खण्डचण्ड इत्येवमादय स्तेषां ष्यञि। ये वयोवचना बालवत्स इत्येव-मादयस्तेषां प्राणभृज्जातीत्यादिनाञि (५।१।१२९) सर्वेषामपवाद इमनिज् विधीयते। वावचनमित्यादि। आदिशब्देन ष्यञादीनामुपसंग्रहः। वाक्यार्थं तु वावचनं न भवति। महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात्।

१२३। वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च।

बहुवचनं प्रत्येकमभिसम्बध्यते वर्णेभ्यो दृढादिभ्यश्चेति। तेन बहुवचन-निर्देशाद् वर्णशब्देन वर्णवाचिनां ग्रहणमिति विज्ञायते। न स्वरूपस्य। स्वरूपग्रहणे तु वर्णशब्दमपि दृढादिषु एवाधीयीत। वर्णशब्दश्च गुणविशेषस्य वाचको न ब्राह्मणादीनाम्। कुतः? दृढादिभि र्गुणवचनैः साहचर्य्यात्। अतएवाह दृढादिभिः साहचर्य्याद् रूपविशेषा एव शुक्लादयः प्रत्ययमुत्पाद-यन्ति। नतु स्वरूपशब्दाः। नापि तत्पर्य्यायाः। कथम्? दृढादयो हि गुणा उपसर्जनं द्रव्ये वर्त्तन्ते। तत्साहचर्य्याद् वर्णशब्दा अपि तत्सदृशा एव गृह्यन्ते। न वर्णशब्दस्य तत्पर्य्यायाणां वा तादृशी वृत्तिरस्ति। गुणमात्र-वचनत्वात्। वर्णदृढादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमिमनिजर्थम्। यद्येवं ष्यञ्ग्रहणमनर्थकम्। इमनिजेव विधेयः। स च विभाषयैव प्रकृतः। तदुच्यते। अवश्यं ष्यञ्ग्रहणमुत्तरार्थं कर्त्तव्यम्। तत्र वा क्रियत इह वेति नास्ति विशेषः। शुक्लिमेति। पूर्ववट्टिलोपः। द्रढिमेति। पूर्ववद् ऋकारस्य रभावः। औचिती याथाकामीति। षिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीष्। हलस्तद्धितस्येति (६।४।१५०) यलोपः। वेर्यातलाभमतिमनःशारदानामिति पठ्यते। तस्यायमर्थः। विशब्दादुत्तरेषां यातादीनां प्रत्यया भवन्तीति। वियातत्वम्। वियातता। वियातिमा। वैयात्यम्। विलाभता। विलाभत्वम्। वैलाभ्यम्। विलाभिमा। विमतित्वम्। विमतिता। वैमत्यम्। विमतिमा। इगन्तादित्यण् (५।१।१३१)। वैमतम्। विमनस्त्वम्। विमनस्ता। विमनिमा। वैमनस्यम्। विशारदत्वम्। विशारदता। वैशारद्यम्। विशारदिमा।

समो मतिमनसोरिति। सम उत्तरयोर्मतिमनसोः प्रत्ययो भवति। संमतिता। संमतित्वम्। संमतिमा। सांमत्यम्। संमनस्त्वम्। संमनस्ता। संमनिमा। सांमनस्यम्।

१२४। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च।

तस्येदमिति (४।३।१२०) शैषिकेषु प्राप्तेषु कर्मणि ष्यञ्विधानम्। चकाराद्भावे च। कर्मशब्दः क्रियावचन इति साधनकर्मवचनशङ्कामपाकरोति। ये हि जड़ादिशब्दा गुणशब्दा गुणवचना ब्राह्मणादयश्च तेषां साधनकर्मणा सम्बन्धो न सम्भवति। क्रियावाचकत्वाभावात्। तस्मात् क्रियाशब्द एव कर्मशब्दः। ब्राह्मणादिराकृतिगण इति। अप्रवृत्तत्वात्। आदिशब्दः प्रकार इति। एवं प्रकारेभ्यः ष्यञ् भवतीत्येवमर्थमादिशब्दः प्रकारवचनत्वं बोधयति। यद्येवं गुणवचनग्रहणं प्रातिपदिकेषु च ब्राह्मणादीनामनुक्रमणमनर्थकं स्यात्। नानर्थकम्। प्रपञ्चार्थं हि तत्। स्वार्थे विधानार्थञ्च। तत्र ब्राह्मणशब्दात् प्राणभृज्जातीति (५।१।१२९) जातिवचनत्वादञि प्राप्ते तद्बाधनार्थं ष्यञ् विधीयते। माणववाड़वाभ्यां गोत्रलक्षणे वुञि। अर्हतो नुम् चेति। अस्य नुमर्थः पाठः। आर्हन्त्यम्। चोरधूर्त्ताभ्यां मनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते। आराधय विराधय अपराधय इत्येतेभ्योऽपत्यविवक्षायां जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् (४।१।१६८)। तस्य कम्बोजाल्लुगिति (४।१।१७५) लुक्। ततो गोत्रवुञि प्राप्ते पाठः। एकभावादीनामन्यभावपर्य्यन्तानां स्वार्थे विधानार्थम्। अचेतन्न-शब्दस्य न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२१) प्रतिषेधे प्राप्ते। प्राग् बालिशशब्दात् कुशलादीनां युवादित्वादणि प्राप्ते। बालिशशब्दो वयोवचनः। तस्माद् वयोलक्षणे ऽञि प्राप्ते। अनीश्वरशब्दस्य न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२१) प्रतिषेधे प्राप्ते। अलस इति बहुव्रीहिः ष्यञ मुत्पादयति। तत्पुरुषात् तु न नञ्पूर्वादिति (५।१।१२१) प्रतिषेधेन भवितव्यम्। तस्य प्रपञ्चार्थः पाठः। राजन्शब्दस्य पुरोहितादित्वाद् यकि प्राप्ते। संवादिन् संवेशिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् समस्य परमस्य दुष्पुरुष इत्येवमादीनां नञ्पूर्वार्थः पाठः। गणपति अधिपति इत्येतयोः पत्यन्तलक्षणे यकि प्राप्ते। गड़ुलदायाद-

विशस्ति इत्येतेषां त्वतलो निवृत्त्यर्थः । शेषाणां प्रपञ्चार्थः । गुणवचना एको राशिः । ब्राह्मणादयो द्वितीयः । ताभ्यां भावे कर्मणि यथासंख्यं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न भवति ? ब्राह्मणादिशब्दस्याल्पाच्तरस्य परनिपातात् । स हि लक्षणे निरपेक्षतां निर्देशस्य ज्ञापयन् यथासंख्यलक्षणानपेक्षतामपि बोधयति । तेन यथासंख्यं न भवति ।

१२५ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ।

१२६ । सख्युर्यः ।

दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यां यो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यामपि भवति ।

१२७ । कपिज्ञात्योर्ढक् ।

कपिशब्दादिगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यणि (५।१।१३१) प्राप्त इदं विधीयते । यथासंख्यमित्यादि । तत्र गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यत्र (५।१।१२४) यथासंख्याभावः प्रतिपादितः । इहापि प्रतिपाद्यते । तत्रेदं प्रतिपादनम् । अत्र चकारोऽनुवर्त्तते । स चैकस्याः प्रकृते भावे कर्मणि च ढग्विधिं समुच्चिनोति । तेन यथासंख्यं न भवति । अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते । अस्वरितत्वाद्वा यथासंख्यं न भविष्यति । प्रतिपादितं हि पूर्वं स्वरितत्वेन यथासंख्यं भवतीति । नचेह यथासंख्यार्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते ।

१२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

पत्यन्तात् पूर्ववदणि प्राप्ते । पुरोहितादिषु राजशब्दाद् ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञि । शेषेभ्यस्त्वतलोर्यग् विधीयते । राजास इति । राजशब्दादसेऽसमासे यग् भवति राज्यमिति । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव भवति । आधिराज्यमिति । ननु च केवलो राजशब्दो ब्राह्मणादिषु पठ्यते । तत् कथमधिराजशब्दात् ? तदन्तविधिना । एतदेव ज्ञापकमस इति वचनेऽस्तीह प्रकरणे राजशब्देन तदन्तविधिरिति । इह पत्यन्तपुरोहितादौ इति

द्वौ राशी। अर्थावपि भावकर्मणी द्वावेवेति साम्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति। तदस्वरितत्वात् पूर्ववन्न भवति।

१२९। प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्।

प्राणभृतः प्राणिन उच्यन्ते। तेषां जातिः प्राणभृज्जातिरित्यर्थः। तद्वाचिनो यथासंभवं त्वतलादिष्वञ् विधीयते। प्राणभृद्ग्रहणात् तृणादिशब्देभ्यो न भवति तृणत्वं तृणतेति। जातिग्रहणाद् देवदत्तादिशब्देभ्यो न भवति देवदत्तत्वं देवदत्तता। यदिगन्तं लघुपूर्वञ्च तस्मात् परत्वादण् भवति तैत्तिरमिति। वयोवचनादपि यथायोगं त्वतलादिष्वेव प्राप्तेष्वञ्विधानम्। वचनग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम्। अन्यथा वयःशब्दादेव स्यात्। तत्रोद्गात्रादिषूद्गातृ उन्नेतृ अध्वर्य्यु इत्येतेषामृत्विग्वचनत्वाद् होत्राभ्यश्छ इति (५।१।१३५) छे प्राप्ते सत्यञर्थः पाठः। सुष्ठु दुष्ठु वधू इत्येतेषां लघुपूर्वलक्षणेऽणि प्राप्ते। सुभग मन्त्र इति। सुभगशब्दो मन्त्रविषये ऽञमुत्पादयति मह्यते सौभगाय। सर्वं विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति हृद्भगसिन्ध्वन्ते (७।३।१९) इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति। मन्त्र इति किम्? सौभाग्यम्। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। शेषाणामिह पाठ स्त्वतलोः प्राप्तयोः।

१३०। हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।

हायनान्तात् त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम्। ननु च तस्येदमित्यनेन (४।३।१२०) हायनान्तादण् सिद्धः। न सिध्यति। परत्वात् त्वतल्भ्यां बाध्येत आषाढ़हायनस्य भावः कर्म वा ऽषाढ़हायण इति। वृद्धाच्छः (४।२।११४) प्रसज्येत। तस्माद् युक्तं हायनान्तादण्विधानम्। यौवनमिति। अनिति (६।४।१६७) प्रकृतिभावः। युवादिषु युवशब्दस्य वयोलक्षणं बाधित्वा मनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते पाठः। स्थविरशब्दस्य वयोलक्षणेऽञि। होतृशब्दस्याप्युद्गात्रादित्वादञेव। पुरुषास इति। पुरुषशब्दादसमासेऽण् भवति पौरुषम्। अस इति किम्? राजपुरुषत्वम्। अस्य प्राणभृज्जात्यप्राप्ते (५।१।१२९) पाठः। कमण्डलुशब्दस्येगन्तत्वादेवाणि सिद्धे त्वतलोर्बाधनार्थः पाठः। हृदयास इति। हृदयशब्दादसमासेऽण् भवति हार्दम्। हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति

(६।३।५०) हृद्भावः । अस इति किम् ? परमहृदयत्वम् । कुशलादीनां चैत्रज्ञपर्यन्तानां ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि प्राप्ते पाठः । शेषाणान्तु त्वतलौ । ननु च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात् समासादणप्राप्तिरेव नास्ति । तदपार्थकः पुरुषासे हृदयास इति च प्रतिषेधः । नापार्थकः । एषा हि विषयसप्तमी । समासे चिकीर्षिते विषयभूत एव पुरुषशब्दहृदयशब्दाविति । यदि प्रतिषेधो नोच्येत ततो नञ्समासस्य भावप्रत्ययस्य चाणो युगपत् प्रसङ्गे परत्वादणेव स्यात् । प्रतिषेधात्तु समास एव तावद्भवति । ततो यस्य भावप्रत्ययस्य निमित्तमस्ति स उत्पद्यते । कश्चासौ ? त्वतलौ । अपुरुषत्वम् । अपुरुषता । अहृदयत्वम् । अहृदयता । इह हायनान्त एकराशिः । युवादिर्द्वितीयः । अर्थावपि द्वावेव भावकर्मणी । तेन सामर्थ्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति । तदल्पाच्तरस्य युवादिशब्दस्य परनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नान्न भवति । अस्वरितत्वाद्वा ।

१३१ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

इगन्तादिति । इक् अन्तो यस्येति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकमन्यपदार्थः । लघुपूर्वग्रहणेत्यादि । अथेगेव कस्मान्न विशिष्यते ? तस्य बहुव्रीह्यर्थे गुणभूतत्वाद् विशेषणेन सम्बन्धस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । पूर्वशब्दोऽयं व्यवस्थाशब्दत्वादपरमपेक्षते । इह चापरस्यानिर्दिष्टत्वान् न ज्ञायते कुतो लघुः पूर्वः । तत्परिज्ञानाय पृच्छति कुतः पुनरसौ लघुः पूर्व इति । प्रत्यासत्तिन्यायमाश्रित्याह सन्निधानादित्यादि । सन्निधानं त्विह सूत्रयिकः । श्रुतत्वात् । तेनेति । अन्तभूतेन लघुपूर्वेणेकान्तग्रहणमतिरिच्यत इति । निष्फलत्वात् । यतो हि लघुपूर्वादित्युक्ते च प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सति सामर्थ्यादेव तस्यान्तत्वं लभ्यत इत्यपार्थकमन्तग्रहणमस्मिन् व्याख्याने । पूर्वके तु विधाने ऽन्तग्रहणेऽसति लघुपूर्वेग्वत इत्येव विधिनिर्देशो विज्ञायते । ततश्चानन्तस्यापीको विधित्वं स्यात् । तदा लशुनलकुटप्रभृतिभ्योऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इत्येवमर्थमन्तग्रहणम् । कथं काव्यमिति । अन्यथा भवितव्यं कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्तत्वादित्यभिप्रायः ।

१३२। योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्।

त्वतलादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते। उत्तमशब्दोऽयमिहाव्युत्पन्नम् प्रातिपदिकं गृह्यते। तत् स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेति मत्वाह त्रिप्रभृतीनामन्त्यमित्यादि। तमप्प्रत्ययान्तस्य तु ग्रहणे सत्यणिञोरनार्षयोरित्यादौ सूत्रे (४।१।७४) यो दोष उक्तः स इहापि तदनुसारेण वेदितव्यः। उत्तमस्य समीपमुपोत्तमम्। अव्ययं विभक्तिसमीपेत्यव्ययीभावः (२।१।६)॥

१३३। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च।

द्वन्द्वात् त्वतलादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते। मनोज्ञादिषु यो गुणवचन स्तस्मात् ष्यञि। चौरधूर्त्तशब्दाभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव। युवञ् शब्दाद् युवादित्वादणि। शेषेभ्यस्त्वतलोः। अमुष्यपुत्त्र इति। निपातनाद् विभक्तेरलुक्। इह द्वन्द्वमनोज्ञादौ द्वौ राशी। प्रत्ययार्थावपि भावकर्मणी द्वावेवेति यथासंख्यं प्राप्नोति। तत् पूर्ववदस्वरितत्वान्न भवति। अथवा चकारोऽत्र समुच्चयार्थः क्रियते। तस्य चान्यत् समुच्चेतव्यं नास्तीति वुञ्विधिमेव प्रत्येकं भावकर्मणोः समुच्चिनोति। तेनैकस्माद्राशे र्भावे कर्मणि च वुञ् भवति। नतु यथासंख्यम्। अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते।

१३४। गोत्रचरणाच् श्लाघात्याकारतदवेतेषु।

अपत्यनिमित्ता समाख्या गोत्राख्या। सा च प्रवराध्याये पठ्यते। या च वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा चरणशब्दस्याख्या। गोत्रञ्च चरणैः सहेति पारिभाषिकं गोत्रचरणयोर्जातित्वमिति प्राणभृज्जातीत्यादिनाऽञि (५।१।१२९) प्राप्ते वुञो विधानम्। इह गोत्रचरणवाचिनी द्वे प्रातिपदिके। अर्थावपि द्वावेव। तत्र यथासंख्यं प्राप्नोति। तत् पूर्ववदस्वरितत्वान्न भवति। अतएवाह प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति। श्लाघादिषु विषयभूतेष्विति। प्रत्ययार्थतां प्रत्ययार्थविशेषणताञ्च श्लाघादीनां निरस्यति। न तावत् प्रत्ययार्थता श्लाघादेर्युज्यते। भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिकृतत्वात्। नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्। ये भावकर्मणोः श्लाघादयस्ते भवत इति। तथाहि न भावः श्लाघादीनामन्यतमोऽपि भवितुमर्हति। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावः। न च

गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं भवति । कर्मापि नैव श्लाघादिस्वभावं भवति । नहि गोत्रचरणानां श्लाघादयः कर्मतया रूढा यथाग्नेः स्थापादयः । क्रियारूपत्वात् तेषाम् । साध्यतया व्यवस्थितानां सत्त्वधर्मौ भावकर्मणी प्रतिविषयाभावे उपपद्येते । तस्माच् श्लाघादिषु साध्यतया भावकर्मणोः प्रत्ययार्थतया विषयभूतेषु वुञ् भवति । तदवेतस्तत्प्राप्त इति । इणोऽत्र गत्यर्थत्वात् । तज्ज्ञातो वेति । अवपूर्वस्येणो ज्ञानेऽपि वृत्तिसम्भवात् । तच्छब्देन चेह गोत्रचरणयोः सम्बन्धिनौ भावकर्मणी प्रतिनिर्दिश्येते । गार्गिकयेति । आपत्यस्य च तद्धिते ऽनातीति (६।४।१५१) यलोपः ।

१३५ । होत्राभ्यश्छः ।

त्वतलोः प्राप्तयोश्छो विधीयते ।

१३६ । ब्रह्मणस्त्वः ।

नेति वक्तव्य इति । छप्रत्ययेऽप्यपवादे प्रतिषिद्धे त्वप्रत्ययः । तस्य भावस्त्वतलावित्येव (५।१।११९) सिध्यति । तस्मान्नेत्येव वक्तव्ये यदेतद्वचनं तत्त्वेन तलो बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि नेत्युच्यते तदा छे प्रतिषिद्धे यथा त्वो भवति तथा तलपि स्यात् । त्ववचने तु तलो बाधा सिद्धा भवति ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां पञ्चमाध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ५।१ ॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

१। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्।

भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनमित्यधिकरणे ल्युट्। जायन्त उत्पद्यन्त इत्यर्थः। एतेनोत्पत्तिवचनो भवतिरत्र गृह्यते। न सत्तावचनः। तस्य हि ग्रहणे सत्यन्यत्र चोत्पन्नानां यत्र स्थापनं पश्चाद् यत्र स्थाप्यन्ते तत्रापि प्रसज्येत। यदि तद्युत्पत्तिवचनो भवति र्गृह्यते क्षेत्रग्रहणमनर्थकं स्यात्। तत्र मुद्गानां भवनं कुसूल इत्यत्र मा भूदित्येवमर्थं क्रियते। नचोत्पत्तिवचनस्य भवते र्ग्रहणे सति कुसूले प्रसङ्गः। नह्यसौ मुद्गादीनामुत्पत्तेरधिकरणम्। किं तर्हि? सत्तायाः। नैतदस्ति। सति हि क्षेत्रग्रहणे भवतिरुत्पत्तिवचनो भवति। कथम्? क्षेत्रशब्दो ह्ययं धान्यानामुत्पत्त्याधारमाचष्टे। तेन तस्य ग्रहणे सति सत्तां प्रति न भूमिः क्षेत्रव्यपदेशमासादयतीति युक्तं तदुत्पत्तौ भवतिर्वर्त्तत इति। क्षेत्रग्रहणे त्वसति भवतिः सत्तावचनोऽपि गृह्यते। तथा कुसूलेऽपि प्रसज्येत। अपिच भवनशब्दो रूढ्या गृहवचनोऽप्यस्ति। सोऽपि क्षेत्रशब्देन निवर्त्त्यत इति। अथ कथं षष्ठी समर्थविभक्तिरुपादीयते? यावता तस्य भावस्त्वतलावित्यतः (५।१।११९) षष्ठीसमर्थविभक्तिरनुवर्त्तत इति तथैव सिद्धम्। एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति पूर्वे प्रत्यया नावश्यं षष्ठीसमर्थाद् भवन्तीति। तेन छोटाभ्यश्छ इति (५।१।१३५) छोटायाः प्रथमासमर्थायाः स्वार्थे छः सिद्धो भवति छोटैव छोटीयमिति। एवञ्च चतुर्वर्णादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः स्वार्थे ष्यञ् सिद्धो भवति।

२ । व्रीहिशाल्योर्ढक् ।

३ । यवयवकषष्टिकाद् यत् ।

४ । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ।

खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवतीति । युक्तं यत् पक्षे तिलमाषाणुभ्यः खञ् भवतीति । तेषां धान्यत्वात् । उमाभङ्गयोस्त्वधान्यत्वात् खञ् पाक्षिको न युक्तः । यदेव हि तिलाश्च मे यवाश्च म इत्यादिषु वेदवाक्येषु (A) पठ्यते तदेव धान्यम् । यवादय एव मन्त्रे पठ्यन्ते । नोमाभङ्गे । यदि तयोरपि धान्यत्वं स्यात् ते अपि पठ्येयाताम् । ततोऽवगम्यते न तयोर्धान्यत्वम् । एवञ्च न खञस्ताभ्यां प्राप्तिरस्ति । यतः सोऽपि पक्षे स्यादित्येवाह उमाभङ्गयो-रित्यादि । शणसप्तदशमुद्गानि धान्यानीति स्मृतिः (B) । तत्र शणादिषु मध्य उमाभङ्गे अपि धान्यत्वेन संख्यायेते इति तयोर्धान्यत्वमाश्रितमेव । यस्तु पुनर्वेदे तयोरपाठः स वैदिककर्मण्यनुपयोगात् । अतो न तत्रापाठादधान्य-त्वमित्यभिप्रायः ।

५ । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ।

इह कृतः प्रत्ययार्थः । तत्र चर्मणः करणत्वं स्यात् । कर्तृत्वं वा । तत्र यदि करणत्वं तदा नियतं करणलक्षणया तृतीयया भवितव्यम् । अथ कर्तृत्वमेव न लोकेत्यादिना (२।३।६९) षष्ठ्यां प्रतिषिद्धायां कर्तृलक्षणा तृतीयैव । तस्मात् प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या तृतीया समर्थविभक्तिरिति मत्वाह तृतीयासमर्था-दिति । स च सर्वचर्मण इति निर्देशः सर्वशब्दस्य चर्मशब्देन समासं कृत्वा कृतः । ततश्चर्मणैवास्य सम्बन्धो न ह्यन्यथा समास उपपद्यत इति यो मन्यते तं प्रत्याह सर्वशब्दश्चात्रेत्यादि । यद्येवमसामर्थ्यात् समासो न प्राप्नोतीत्यत आह तच्चायमित्यादि । अस्मादेव निपातनादित्यभिप्रायः । अथ चर्मणैवाभिसम्बन्धः कस्मान्न विज्ञायत इत्याह सर्वश्चर्मणा कृत इति । अत्र हि वाक्यार्थे तद्धित-वृत्तिरिष्यते । तथा ह्ययमेव वाक्यार्थ स्तद्धितानुगतः प्रतीयते । अस्मिंश्चार्थे

(A) चमकानुवाकरूपेषु । नच चमकानुवाको धान्यपरिगणनार्थः । अश्मादीनामधान्यानामपि तत्र पाठात् । कोद्रवादीनां धान्यानामप्यपाठात् ।

(B) स्मृतिराचार्यपारम्पर्योपदेशः शास्त्रकृतामाचार्याणां व्यवस्थेत्यर्थः ।

वाक्यार्थ एवं तद्धितवृत्तिर्लभ्यते यदि सर्वशब्दः कृतेन सम्बध्यते न चर्मणा। यदि सर्वशब्दश्चर्मणा संबध्यते सर्वचर्मणा इति षष्ठीसमासो वा स्यात् कर्मधारयो वा। तत्र षष्ठीसमासे तद्धितान्तात् सर्वसम्बन्धिना चर्मणा कृत इत्येषोऽर्थः प्रतीयते। कर्मधारये तु सर्वचर्मणा कृत इत्येषोऽर्थः। न चायं द्विप्रकारो यस्तद्धितान्तादवसीयते। अपि तु सर्वचर्मणा कृत इत्ययमेव। तस्मादशक्यः सर्वशब्दस्य चर्मणा सम्बन्धो विज्ञातुमिति कृतेनैव सम्बन्धो युक्तः।

६। यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः।

दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शन इति। अधिकरणे ल्युट्। यथामुखमिति। यथासादृश्य (२।१।७) इत्यव्ययीभावः। मुखस्य सदृशं यथामुखम्। किं पुनस्तत्। आदर्शाश्रयं प्रतिबिम्बम्। ननु चासादृश्य (२।१।७) इति प्रतिषेधान्नात्र समासेन भवितव्यमित्यत आह निपातनादित्यादि। समासश्चायं पूर्वपदार्थप्रधानः। पूर्वपदञ्चासत्त्ववचनमिति प्रथमासमर्थादेव प्रत्यय उपपद्यते। अथवा नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्या (२।४।८३) इति ज्ञापकादव्ययीभावाद् द्वितीयादयो भवन्तीत्यतो द्वितीयासमर्थात् प्रत्यय उपपद्यते। यथामुखं दर्शनो यथामुखीन इति। मुखसदृशं प्रतिबिम्बं यत्रादर्शादौ दृश्यते सएव मुच्यते। सम्मुखीन इति। समं मुखं सम्मुखम्। समानाधिकरणसमासः। पूर्वपदान्तलोपश्च निपातनात्। सर्वस्य मुखस्य दर्शन इति। कर्मणि षष्ठी। यत्रादर्शादौ सर्वं मुखं दृश्यते स एवमुच्यते।

७। तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति।

अथ सूत्रे द्वितीयान्तप्रकृत्युच्चारणं किमर्थम्? तदिति द्वितीयासमर्थात् प्रत्ययो यथा स्यात्। अथवा पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रमिति नैवेयं द्वितीया। नहि व्याप्नोतिक्रियया पथ्यादयः संबध्यन्ते। किं तर्हि? सर्वादि। तस्मात् तस्यैव कर्मत्वम्। न पथ्यादीनां तदवयवानाम्। तत् कुतः? न सा द्वितीया। सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने प्रथमा त्वेषा। तस्मात् समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकलिङ्गत्वात्। अतोऽमित्यम्भावः (२।४।८३) कृतः। परिशिष्टमिति। सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रमित्येतच्च। सर्वादेः प्रातिपदिकस्य पथ्यादयश्चादौ न भवन्ति। ततः सामर्थ्यात् तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह पथ्यङ्गकर्मपत्र-

पात्रान्तादिति । सर्वपथीन इति । सर्वश्चासौ पन्थाश्चेति पूर्वकालेत्यादिना (२।१।४९) समासः । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष इत्यकारः (५।४।७४) समासान्त-स्ततः । ननु च समासान्ते कृते पथ्यन्तमेव न भवति । यदत्र पथ्यन्तं तदाश्रयो विधिर्भवतीत्यदोषः । ननु च व्यवधानान्न प्राप्नोति । अन्तग्रहणात् समासान्ताः समासग्रहणेन गृह्यन्त इति नास्ति व्यवधानम् ।

८। आप्रपदं प्राप्नोति ।

तयोरव्ययीभाव इति । आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यनेन (२।१।१३) । शरीरेणासम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यातमिति । प्राप्तियोग्यतामुपादाय हि योग्योऽसावा प्रपदाच्छरीरं प्राप्तुम् । अथ व्याप्तिप्राप्त्योः को विशेषो येन व्याप्नो-तीति कृते प्राप्नोतीत्युक्तम् ? सम्बन्धमात्रं प्राप्तिः । सम्बन्धएव साकल्येन व्याप्तिरित्येव विशेषः ।

९। अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।

अनुरायाम इत्यादि । यदायामे तदा यस्य चायाम इति(२।१।१६)समासः । यदा सादृश्ये तदा यथार्थे यदव्ययं तेनाव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६) । यथा पद मायतं तथा च बद्धोपानदनुपदीना । सादृश्ये यथानुपदं तथा बद्धा ऽनुपदीना । पदप्रमाणेत्यर्थ इति । यदाप्यनु सादृश्ये तदाप्ययमर्थो वेदि-तव्यः । तुल्यप्रमाणतयैव सादृश्यम् । अयः प्रदक्षिणमिति । अयनमयो गमनमित्यर्थः । प्रदक्षिणं गमनमय इत्युच्यते । अनयः प्रसव्यमिति । अयविपरीतं प्रसव्यमनय इत्युच्यते । एवमवयवार्थं दर्शयित्वा समुदायार्थं दर्शयितुमाह प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनामित्यादि । बहुवचनमयानयनिमित्त-प्रदर्शनार्थम् । यदि शाराः प्रदक्षिणं प्रसव्यञ्च गच्छन्त्येवमयानयौ भवतः । नान्यथा । तत्रात्मीयाः शाराः प्रदक्षिणं गच्छन्ति । परकीयाः प्रसव्यम् । तेषामेवंगामिनां यानि स्थानानि तेषां यस्मिन् प्रदक्षिणप्रसव्यगमनात्मके गतिविशेषे सति परैर्विपक्षभूतैः शारैरसमावेशोऽनध्यासनमनाक्रमणं सोऽयानय इत्युच्यते । नतु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रे स एवायम् । एवं रूपो-ऽयानयो यदा ससहायैः शारैः पदान्यधिष्ठीयन्ते तदा वेदितव्यः । ससहाया-

नामेव हि शाराणां पदानि परैर्न शक्यन्तेऽध्यासितुम् (C)। असहायानान्तु शक्यत एव। फलकशिरसि स्थित इति। यत्र फलकेऽक्षे ऽक्षैर्दीव्यन्ति तस्य शिरोभूतं यत्र स्थानं कितवानां प्रसिद्धं तत्र स्थितः शारो ऽयानयीन इत्युच्यते। तत्रैवायानयीनशब्दस्य रूढ़त्वात्। अपरे तु नेयो नेतव्यो न नीतस्ततः। तत्र शिरसि स्थित इत्यर्थानुपपत्तेः फलकशिरसि स्थाप्यत इत्यर्थ इति ग्रन्थेन भवितव्यमित्याहुः। नीतो वा नेयस्तदुपलक्षणत्वात्। भाविन्यावस्थयोक्तः। अयानयसंबद्धित्वेऽपि सर्वेषां विशिष्यादेव प्रत्ययोत्पत्तिरुक्तैव। सत्यपि द्वितीयाधिकारे पुनर्द्वितीयोच्चारणं दृष्टाद् द्वितीयान्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थम्। तेन विशिष्टार्थनेयवचनादयानयशब्दाद् द्वितीयान्ताद् प्रत्ययो भवति। न नेयवचनमात्रात्। स एव विशिष्टो यो नयः प्रदक्षिणप्रसव्यगामीत्यादिना ग्रन्थेन दर्शितः। अथायानय इति कोऽयं शब्दः। यदि ह्ययं समाहारे द्वन्द्व स्तस्य नपुंसकत्वादयानयमिति भवितव्यम्। अथेतरेतरयोगे द्व्यर्थत्वादयानयाविति भवितव्यम्। नायं द्वन्द्वः। किं तर्हि? मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः। अयसहितोऽनयो ऽयानय इति। अथ बह्वाभक्षयतिर्नेयेष्विति कथं तिङन्तस्य द्वन्द्वः? कः पुनराहायं द्वन्द्व इति? यदि न द्वन्द्वः कथं नेयेष्विति बहुवचनम्? सौत्रत्वान्निर्देशस्य। सुब्व्यत्ययेन वा च्छन्दस्येकवचनस्य स्थाने बहुवचनमुपपन्नम्। ननु च्छन्दसि सुब्व्यत्यय उक्तः। नेदं छन्दः। छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यदोषः। अथवा द्वन्द्व एवायम्। न तु तिङन्तस्य। नहि भक्षयतिशब्दोऽयं तिङन्तः। किं तर्हि? तिङन्तप्रतिरूपको निपातस्तिङन्तेन समानार्थो यथास्तिक्षीरा ब्राह्मणीत्यत्रास्तिशब्दः।

१०। परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति।

कथं पुनरप्रत्ययसन्नियोगेन निपातनस्य विना प्रत्ययेन दर्शनमुपपद्यत इत्याह तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यमिति।

११। अवारपारात्यन्तानुकामं गामी।

गामीति। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यावश्यकार्थे (३।३।१०७) णिनिः।

(C) "असहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम्। असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते" ॥१॥ इति

भविष्यति चायं काले गामिशब्दो वर्त्तते यदाह गमिष्यतीति गामी । सा च भविष्यति वृत्तिर्भविष्यति गम्यादय इति (३।३।३) वचनाल्लभ्यत इत्याह भविष्यतीत्यादि । अकेनो र्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति (२।३।७०) षष्ठीप्रतिषेध इति । तेन द्वितीयासमर्थतोपपद्यत इत्यभिप्रायः । कृद्योगा हि षष्ठी द्वितीयाया अपवादः । तेन षष्ठीप्रतिषेधे हि सति द्वितीययैव भवितव्यम् । अवारपारमिति । अवारस्य पारमिति षष्ठीसमासोऽयम् । वा च षष्ठ्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । तेन पक्षे पारावारमित्यपि भवति । विगृहीतादपि भवति । विपरीताच्चेति । कथं पुनरधिकारादेव द्वितीयासमर्थविभक्तौ लब्धायामिहाधिकं द्वितीयोपादानं कृतम् ? एतेन तदधिकस्य विधिर्भवतीति सूचितम् । तेन विगृहीताद् विपरीताच्च प्रत्यय उपपद्यते । अत्यन्तमिति । अन्तस्याभावोऽत्ययो वेति । अव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६) ऽव्ययीभावः । अथवान्तमतिक्रान्तमिति कुगतीत्यादिना (२।२।१८) तत्पुरुषः । क्रियाविशेषणञ्चैतत् । भृशं गन्तेत्यर्थ इति । भृशार्थत्वेन लोकेऽत्यन्तशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । अनुकाममिति । कामसदृशमनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः । यथार्थे ऽव्ययीभावः । इदमपि क्रियाविशेषणमेव ।

१२ । ,समां समां विजायते ।

समां समामिति । नित्यवीप्सयोरिति (८।१।४) वीप्सायां द्विर्वचनम् । अत आह समां समामिति वीप्सेति । सुबन्तसमुदायः प्रकृतिरिति । प्रातिपदिकाधिकारे वचनसामर्थ्यात् । गर्भं धारयतीत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । पूर्वपदे सुपोऽलुग् वक्तव्य इति । तद्धित उत्पन्ने कृत्तद्धितसमासाश्चेति (१।२।४६) प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) सुब्लुक् प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । गर्भविमोचनेऽपि विजनिर्वर्त्तत इत्याहुरिति । तदेवं मन्यते । यदा गर्भधारणे वर्त्तते तदात्यन्तसंयोगे द्वितीयैवात्र । न सप्तमी । गर्भविमोचने विजनावुपपद्यते सप्तमी । यत्लोपमात्रमिति । नहि गर्भविमोचनेन सकला समा व्याप्यत इति मात्रशब्देन सर्वस्या विभक्तेर्लोपो न भवतीति दर्शयति । परिशिष्टस्येति । आम्शब्दस्य । अनुत्पत्ताविति ।

तद्धितस्योत्तरपदस्य चेति। चकारात् पूर्वपदस्य लोपो वक्तव्य इति यकारस्य प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयमानो लोपस्तदभावे न प्राप्नोतीति पत्त उपसंख्यायते।

१३। अद्यश्वीनावष्टब्धे।

अवष्टब्धे विजन आसन्ने प्रसव इति। अत्र पूर्वयोः पदयोरुत्तराभ्यां यथाक्रममर्थाख्यानम्।

१४। आगवीनः।

१५। अनुग्वलंगामी।

१६। अध्वनो यत्खौ।

१७। अभ्यमित्राच्छ च।

अभ्यमित्रादिति। अमित्रस्याभिमुखमभ्यमित्रम्। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यव्ययीभावः (२।१।१४)। क्रियाविशेषणञ्चैतत्। तेन द्वितीयैव समर्थविभक्तिर्भवति।

१८। गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे।

भूतपूर्वे चरड़िति (५।३।५३) प्राप्ते खञ् विधीयते। गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठमिति। सुपि स्थ इति (३।२।४) कः। अम्बाम्बगोभूमीत्यादिना (८।३।९७) मूर्धन्यः। भूतपूर्व इति। पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः। सुप्सुपेति समासः। भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणमिति। अर्थद्वारकं वेदितव्यं यथा धातोः कर्मणः समान इत्यादिसूत्रे (३।१।१३) कर्मत्वं समानकर्तृकत्वञ्च।

१९। अश्वस्यैकाहगमः।

एकाह्नेन गम्यत इति एकाहगम इति। अकर्तरि चेत्यादिना (३।३।१९) घञ्। निपातनान्न वृद्धिः। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) समासः। आश्वीनानि शतं पतित्वेति। एकाह्नेन यानि गम्यन्ते योजनानि तेषां शतं गत्वेत्यर्थः। शतं संख्येये वर्त्तमानं स्वसंख्योपादान एव स्वभावाद् वर्त्तते। तेनाश्वीनानि शतमित्याश्वीनशब्देन बह्वर्थप्रवृत्तिसामानधिकरण्येऽप्येकवचनान्तमेव प्रयुज्यते।

२०। शालीनकौपीने अधृष्टाकार्य्ययोः।

यथा कथञ्चिदिति। येन केनचित् प्रकारेण। नावयवार्थे प्रत्यभिनिवेशः कर्त्तव्य इति दर्शयति। उत्तरपदलोपश्चेति। उत्तरपदं प्रवेशनशब्दोऽवतरणशब्दश्च। तस्य लोपः। शालीनो जड़ इति। स हि जाड्यात् प्रतिवचनमपि दातुं शक्तोऽप्यार्य्यैराद्रियमाणो न शक्नोति तत्र स्थातुं जनता पश्यतीति। अतः शालाप्रवेशनमर्हतीति। शालाशब्दोऽयमिह कुटीरवचनः। कौपीनं पापमिति। तद्धि लोके निन्द्यत्वादकार्य्यत्वाच्चाकार्य्यम्। तस्मोक्ते कूपेऽवतरणं प्रवेशनमर्हतीत्युच्यते। तत्सामर्थ्याच् शरीरावयवः कश्चित् कौपीनशब्देनोच्यते। यदपि तस्य शरीरावयवस्याच्छादनार्थं वासस्तदपि तत्सम्बन्धात् प्रव्रजितादीनां कौपीनमित्युच्यते।

२१। व्रातेन जीवति।

नानाजातीय इति। अनेकजातीयाः। अनियतवृत्तय इति। अनियतक्रियाः। तेषां कर्म व्रातमिति। व्रातसाहचर्य्यात् तदपि व्रातमित्युच्यते। अथवा व्रातानामिदमित्यर्थविवक्षायां छे प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनादण् भवति। तत्पुनः कर्म भारवहनादि। तत्र नेष्यत इति। कथं पुनरिष्यमाणोऽपि न भवति? प्रकृतायां महाविभाषायां व्यवस्थितविभाषात्वात्।

२२। साप्तपदीनं सख्यम्।

साप्तपदीनमिति निपात्यत इति। किं पुनरत्र निपात्यते? प्रत्ययः प्रत्ययार्थश्च प्रकृतः। खञ्प्रत्ययार्थस्यावाप्तिः। सप्तभिः पदैरवाप्यत इति तद्धितार्थे समासः। ततः सप्तपदशब्दात् खञ्। कथमित्यादि। सख्युर्भावः कर्म्म वा सख्यम्। तत्र यदि साप्तपदीनमिति निपात्यते सखिशब्देन सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति। नहि सख्यमेव सखा भवतीति प्रष्टुरभिप्रायः। गुणप्रधान इत्यादि। गुणो भावः कर्म वा प्रधानं यस्य स तथोक्तः। स यदा च गुणमात्रे मुख्यया वृत्त्या वर्त्तते तदा गुणप्रधानो वेदितव्यः। तदा सख्यशब्देन सामानाधिकरण्यं भवतीति। द्वयोरप्येकार्थवृत्तित्वात्। यदा त्वित्यादि। लक्षणा उपचारः। धर्म्मधर्म्मिणोरभेदेनोपचारेण गौण्या वृत्त्या यदा तद्वति

संख्यावति पुरुषे वर्त्तते तदानेनैव समानाधिकरणो भवति। यथा यदा शुक्लशब्दो गुणमात्रे वर्त्तते तदा द्रव्यशब्देन समानाधिकरणो न भवति पटस्य शुक्ल इति यदात्वसौ त्वमित्यभिसम्बन्धात् पटे वर्त्तते तदा सामानाधिकरण्यं भवति शुक्लः पट इति तथेहापि वेदितव्यम्।

२३। हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्।

ह्योगोदोहस्य हियङ्ग्वादेश इति। ह्योगोदोहशब्दस्य हियङ्गुशब्द आदेश इत्यर्थः। ह्यो गोदोहनं ह्योगोदोहः। सुपसुपेति समासः। विकारे खञ्प्रत्यय इति। तस्य विकार इति (४।३।१३४) प्राप्तस्याणोऽपवाद इति।

२४। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ।

अणोऽपवादौ। तस्येदमित्यणि प्राप्ते (४।३।१२०) कुणबादयो विधीयन्ते। जकारस्य प्रयोजनाभावाच्चुटू (१।३।७) इतीत्संज्ञा न भवति (D)।

२५। पक्षात् तिः।

एकयोगनिर्दिष्टानामिति। स्वरितत्वेनादिशब्दानामनुवृत्तिर्भवति। स्वरितत्वप्रतिज्ञाप्रतिबद्धत्वात्। एकयोगनिर्दिष्टानामपि यत्र प्रतिज्ञायते स्वरितत्वं तत्रैव भवति। नान्यत्र। तेनैकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशस्यानुवृत्तिरुपपद्यते।

२६। तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ।

विद्याचुञ्चुः। विद्याचण इति। अथ चुटू इति (१।३।७) चकारस्येत्संज्ञा कस्मान्न भवति? उक्तोऽस्य हेतु स्तत्रैव (१।३।७) पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमिति।

२७। विनञ्भ्यां नानाञौ नसह।

स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवत इति। अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति कृत्वा। ञकारस्त्वाद्युदात्तार्थः।

(D) एतद्धि प्रयोजनाभावान्नेत्संज्ञेति व्यवस्थया। नहि प्रयोजनाभावे कस्यापीत्संज्ञा भवति। इदर्थाभावात् सिद्धमिति (१।३।३, वा, १।३।७, वा वार्त्तिककारवचनात्)। This is according to a वार्त्तिक (viz :—इदर्थाभावात् सिद्धम्, I. 3. 3 वा, and again repeated in I. 3. 7.) that there will be no elision of any letter if there be no need for such an elision.

२८ । विः शालच्छङ्कटचौ ।

ससाधनक्रियावचनादित्यादि । उक्तमेतत् । उपसर्गा ह्येवमात्मका भवन्ति यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषणमाहुः । यत्र न प्रयुज्यते तत्र ससाधनक्रियामिति । इह न कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते । तस्मात् ससाधनक्रियावाचिन उपसर्गात् प्रत्ययो भवति । स च भवन्ननिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवति । विगते शृङ्गे इति । एतेन विगमनक्रियायां शृङ्गसाधनायां विशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति । यदि ससाधनायां क्रियायां प्रत्ययो विशालो गौर्विशङ्कटो गौरिति न सिध्यति । नहि गौरिह विगमनस्य साधनम् । किं तर्हि ? शृङ्गे इत्यत आह तद्योगादित्यादि । यथा सास्नाद्यवयवयोगादवयवधर्मेण गौः सास्नेत्युच्यते तथा विशालविशङ्कटशृङ्गयोगाद् गौस्तथेत्युच्यते । परमार्थतस्त्वित्यादि । समुदायो व्युत्पत्त्यर्थः । अतोऽत्र न केवलं ससाधनक्रिया नास्त्यपिच साधनमपि नास्ति । तस्माद् गुणशब्दा विशालादयः परमार्थतो लोके प्रसिद्धा यथा शुक्लादयः शब्दाः । तेन नात्र विशालादिषु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः कर्त्तव्यः । तदेवं परमार्थतोऽनर्थकाः । विः शालच्छङ्कटचावप्यनर्थकावेव विधीयेते इत्युक्तं भवति । एत इति । व्युत्पादयिष्यमाणान् संकटादीन् बुद्धौ कृत्वा बहुवचनं कृतम् । तेऽपि हि गुणशब्दा एव ।

२९ । संप्रोदश्च कटच् ।

ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् स्वार्थे प्रत्यय इति सर्व्वं पूर्व्ववदेव वेदितव्यम् । अलाबूतिलोमेत्यादि । अलाबूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटच्प्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विकारप्रत्ययानामपवादः । अलाबूप्रभृतीनां यद्रजस्तस्य तद्विकारत्वात् । गोष्ठादय इत्यादि । आदिशब्दः प्रकारे । पशुनामानि गोशब्दादीनि । तेभ्यः स्थानादिष्वभिधेयेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्याः । तस्येदमित्यर्थविवक्षायां (४।३।१२०) स्थानादिषु गोष्ठजादयो विधीयन्ते । ननु तद्धिता इति (४।१।७६) बहुवचनेनैव संगृहीतं संघाते कटजित्यादि सर्वम् । सत्यम् । अनन्तरोक्तस्यैव वाक्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । अविकट

इति। अत्र तस्य समूह इति (४।२।३७) सामूहिके प्रत्यये प्राप्ते कटच्। अविपटमिति। प्रकीर्णानामवीनां विस्तार उच्यते। द्वावुष्ट्रावुष्ट्रगोयुगम्। षड् हस्तिनो हस्तिषड्गवम्। इङ्गुदस्य स्नेह इङ्गुदतैलम्। तिलस्य रसस्तिल-तैलम्। भवने चेत्र इत्यादि। इक्षुणां भवनं चेत्रमिक्षुशाकटम्। इक्षुशाकिनम्। मूलस्य भवनं चेत्रं मूलशाकटम्। मूलशाकिनम्।

३०। अवात् कुटारच्च।

३१। नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः।

नमनं नतमिति। भावे निष्ठां दर्शयति। नासिकायाः सम्बन्धिनीति। अनेनापि नासिकाया इत्यपि सम्बन्धलक्षणा षष्ठी। यदि नासिकायाः सम्बन्धिनि नते वाच्य एते प्रत्ययाः कथं तदेतेन नासिका पुरुषस्याभिधीयत इत्याह तद्योगादिति।

३२। नेर्बिडज्बिरीसचौ।

कथं निबिड़ा इति। तद्योगोऽत्र नास्ति। अतस्तद्योगाभावात् तथा-भिधानं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः। उपमानाद् भविष्यतीति। निबिड़तया नासिकया तुल्याः केशा वस्त्राणि च निबिड़तया। तेनोपमानात् तदुभयं निबिड़शब्दवाच्यं भविष्यति।

३३। इनच्पिटच्चिक चि च।

ककारः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यादि। वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः। व्याख्या-नन्तु चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। तथाचोक्तमिति। वार्त्तिककारेण। अस्येत्यनेन नार्थ इति। वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे। यदि चक्षुषोरेवाभिधाने प्रत्ययः पुरुषस्य तथाभिधानं न प्राप्नोतीत्यत आह तद्योगा-दित्यादि।

३४। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढ़योः।

संज्ञाधिकाराच्चेति। नते नासिकाया इत्यादिसूत्रात् (५।२।३१) संज्ञाधि-कारानुवृत्तेः। नियतविषयमिति। पर्वतविषयमेवासन्नारूढ़ं गृह्यते। तेन वृक्षस्यासन्नं प्रक्षस्यारूढ़मित्यत्र न भवतीति भावः। अथोपत्यकाधित्यकेत्यत्र

प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्येत्यनेनेत्त्वं (७।३।४४) कस्मान्न भवतीत्यत आह प्रत्ययस्थात् कादिति । यद्यत्रेत्त्वं स्यात् संज्ञारूपं न सिध्येत् । नोपत्यिकाधित्यिकेत्येवंरूपा संज्ञा । तस्मात् संज्ञाधिकारादित्त्वं न भवति ।

३५ । कर्मणि घटोऽठच् ।

कर्मणीत्यनेन कर्मणीति स्वरूपग्रहणं दर्शयति । अथ पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं कस्मान्न भवति ? असम्भवात् । असम्भवस्तु घटतेरकर्मकत्वात् । घटच्प्रत्ययेऽकारोच्चारणं ठस्येकादेशनिवृत्त्यर्थम् ।

३६ । तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।

तारकादिषु बुभुक्षापिपासाशब्दौ पठ्येते । तयोः किमर्थः पाठः ? यावता सनन्ताभ्यां निष्ठायामिटि च कृते बुभुक्षितः पिपासितो देवदत्त इति भवति ? सत्यम् । भूते विधानाद् वर्त्तमाने न सिध्यति । अनेन तु वर्त्तमानेऽपि सिध्यति । तस्माद् युक्तस्तयोः पाठः । गर्भादप्राणिनीति । गर्भशब्दादप्राणिन्यभिधेय इतच्प्रत्ययो भवति । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनीति किम् ? गर्भः सञ्जातोऽस्या गर्भिणी गौः ।

३७ । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ।

प्रमाणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रत्ययार्थो विज्ञायते । प्रथमश्च द्वितीयश्चेत्यादि । द्वयसज्दघ्नचौ ऊर्द्ध्वमान इष्येते । उपरि निक्षिप्य यत्र मीयते । न तिर्य्यक् । समन्ततो वा । तदूर्द्ध्वमानम् । अविशेषेणेति । प्रमाणे परिमाण उन्माने वा ऽविशेषेण सर्वत्र मात्रज् भवतीति । प्रस्थमात्रमित्यपि भवतीति । अपिशब्दाद् वितस्तिमात्रमित्यपि भवतीति । प्रमाणे लोरिति । लुकश्चायं पूर्वाचार्य्यविहिता संज्ञा । अयं मात्रच उत्पन्नस्य लुगुच्यते । न द्वयसज्दघ्नयोः । तयोरूर्द्ध्वमाने विधानात् । अस्मिन्नर्थे उत्पत्तिरपि नास्ति । द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात् । सत्यपि च प्रमाणान्तत्वे तदन्तविधेरभावात् । पूर्वेण प्राप्तएव लुगुच्यते । नित्यग्रहणं किमिति । नहि विकल्पः प्रकृतो यन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं क्रियते । नच पूर्वस्य विधेर्विकल्पेन प्रवृत्तिं ज्ञापयितुमिह नित्यग्रहणं कर्त्तुं युक्तम् । नह्यसौ विभाषये-

ष्यत इत्यभिप्राय:। संशय इत्यादिना नित्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह। श्रवणं श्राव:। कृत्यल्युटो बहुलमिति भावे (३।३।११३) घञ्। श्रावोऽस्यास्तीति श्रावी। स पुनर्वक्ष्यमाणो मात्रच्प्रत्यय:। प्रमाणसम्बन्धेनोच्यते। स्तोमे डविध्यादि। पञ्चदशाङ्गानि परिमाणमस्य यज्ञस्य पञ्चदश:। पञ्चदशीति। टित्त्वान् ङीप्। शन्शतोर्डिनिरिति। स्तोमे चान्यत्राविशिषेणायं विधि:। विंशिन इति। डिनि:। ति विंशते र्डितीति (६।४।१४२) तिलोप:। यस्येति (६।४।१४८) लोपश्च। शममात्रं दिष्टिमात्रमिति। प्रमाणस्योदाहरणद्वयम्। प्रस्थमात्रं कुडवमात्रमिति। परिमाणस्य। पञ्चमात्रम्। दशमात्रा इति संख्याया:। यत्रैतन्न निर्णीयते शमं स्याद्वा नवेति तत्र शममात्रमिति प्रयुज्यते। एवमन्यत्रापि यथायोगं वेदितव्यम्।

३८। पुरुषहस्तिभ्यामण् च।

हास्तिनमिति। इनण्यनपत्य इति (६।४।१६४) प्रकृतिभाव:। द्विपुरुषीति। पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति (४।१।२४) ङीप्। द्विहस्तिनीति। अत्र ऋन्नेभ्यो ङीबिति (४।१।५) ङीप्।

३९। यत्तदेतेभ्य: परिमाणे वतुप्।

यावानिति। आ सर्वनाम्न इत्याकार: (६।३।९१)। उगिदचामिति (७।१।७०) नुम्। अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घ:। हल्ङ्याब्‌दिसंयोगान्तलोपौ। प्रमाणपरिमाणशब्दौ पर्य्यायाविति मन्यमानो यश्चोदयेदथ कस्मात् परिमाणग्रहणं क्रियते? यावता प्रमाणग्रहणमनुवर्त्तत एवेति तं प्रत्याह प्रमाण इति वर्त्तमान इतग्रादि। स पुनरनयो: प्रमाण परिमाणयोर्भेद: परिमाणन्तु सर्वत आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति प्रागेव व्याख्यात:। डावतावर्थवैशेष्यादिति। डावताविति पूर्वाचार्य्यसंज्ञाप्रतिपादितापेचोऽयं निर्देश:। ते हि यत्तदेतेभ्यो डावतुमेव प्रतग्यं कृतवन्त:। विशिष्यत इति विशेष:। विशेषस्य भावो वैशेष्यम्। अर्थस्य वैशेष्यमर्थस्य विशिष्टत्वमितग्रर्थ:। प्रमाणशब्दस्यान्योऽर्थ: परिमाणशब्दस्य चान्योऽर्थ इति भिन्नार्थत्वमनयो:। तस्मादर्थवैशेष्याड्डावतो विधातव्ये परिमाणशब्दस्य

निर्देशः पृथगुच्यते । उच्यत इति । क्रियत इत्यर्थः । किमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह मात्राद्यप्रतिघातायेति । पृथग्निर्देशेनार्थभेदे सिद्धे सति मात्रजादीनां बाधा मा भूदित्येवमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह । अर्थैकत्वे तु प्रकृतिसामान्ये मात्रजादयो विधीयमाना उत्सर्गा भवन्ति । प्रकृतिविशेषात् तु वतुब् विधीयमानोऽपवादो भवति । अपवादेनोत्सर्गो बाध्यत इति यत्-तदेतेभ्यो मात्रजादयो न स्युः । ततश्च तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रमित्यादि न सिध्येत् । अर्थभेदयुत्सर्गापवादभावो नास्तीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । किञ्च भावःसिद्धश्च डावतोरिति । डावतोरिति पञ्चमी । अर्थभेदे सति वतुप्-प्रत्ययान्तान् मात्रजादीनामुत्पत्तिश्च सिद्धा भवति । परिमाणे वतुब् भवति । यत् परिमाणमस्य यावानिति । तदन्तात् परिमाणे मात्रजादयो भवन्ति । यावत् परिमाणमस्य यावन्मात्रम् । अर्थैकत्वे तूक्तार्थानामप्रयोग इति मतुपाभि-हितत्वादस्यार्थस्य तदन्तान् मात्रजादयो न स्युः । त्वावतः । मावत इति । मपर्य्य-न्तयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति (७।२।९८) त्वमादेशौ । पूर्ववदात्त्वम् ।

४० । किमिदंभ्यां वो घः ।

कियान् । इयानिति । इदंकिमोरीश्की इति (६।३।९०) किमः की । इदम ईश् इति । यस्येति (६।४।१४८) लोपः । केन पुनः किमिदंभ्यां विहितस्य वतुपो वकारस्य घत्वं विधीयत इत्याह अथवेत्यादि । योगविभागेन वेति । किमिदंभ्यामित्येतावता योगेन वतुपं विधाय ततो वो घ इत्यनेन वतुपो वकारस्य घत्वं विधीयते । अथ वग्रहणं किमर्थम् ? यावताऽदेः परस्येति (१।१।५४) वकारस्यैव घो विज्ञायते । ननु चानेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । अकारो ह्युच्चारणार्थो वर्णमात्रस्यैव । न त्वादेशः । कुतः पुनरेतद् विज्ञेयम् ? व्याख्यानात् । तर्हि वकार एव लघीयानिति युक्तं तस्य स्थानित्वेनोपादानम् । वकारे त्वस्थानिन्युपात्ते यद्यपि समुदायादेशस्तथापि न दोषः । द्वयोरकारयोः पररूपं भविष्यति ।

४१ । किमः संख्यापरिमाणे डति च ।

संख्यायाः परिमाणमिति । कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । परिमितिः

परिमाणम्। संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः। परिच्छेद इति भावे घञ्। संख्या-परिच्छेदे वर्त्तमानादिति। परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानादित्ये-षोऽर्थो विवक्षितः। यथा ह्ययमेवार्थोऽस्य वचनस्योत्तरत्र तथा व्यक्तीकरिष्यते। तस्य वकारस्य षत्वमिति। वो ष इत्यनुवृत्तेः। पृच्छ्यमानत्वादिति। यदा संख्यायाः परिच्छेदे किंशब्दो वर्त्तते। कदा च वर्त्तते? यदा संख्या परिपृच्छ्य-माना भवति। नह्यपरिपृच्छ्यमानायाः परिच्छेद उपपद्यते। यदा च परिपृच्छ्य-माना भवति तदा च किंशब्दः परिच्छेदविशिष्टायां वर्त्तत इति पृच्छ्यमानत्वात् परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात् किमः प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते। परिच्छेद उपाधिर्विशेषणभूतो यस्याः सा परिच्छेदोपाधिका। परिच्छेद-विशेषणेति यावत्। तदनेन संख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानात् किम इत्यस्य योऽर्थोऽ-ऽभिमतः स व्यक्तीकृतः। कतीति। जसः षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) लुक्। अथवेत्यादि। अत्र च व्याख्याने संख्यापरिमाण इति कर्मधारयः। निपातना-दुपसर्जनस्यायं परनिपातः। परिमाणशब्दश्च परिमीयतेऽनेनेति करणसाधनः। एवमात्मिकैवेति। अस्यार्थं परिच्छेदस्वभावेत्यनेन विस्पष्टीकरोति। परि-च्छिद्यतेऽनेनेति परिच्छेदः। स स्वभावो यस्याः सा तथोक्ता। यत्वेत्यादिना यदर्थं परिमाणग्रहणेन संख्या विशिष्यते तद्दर्शयति। स्यादेतत्। नास्त्येव स विशेषो यत्र संख्यायाः परिच्छेदस्वभावो नास्ति। तदपार्थकं विशेषण-मित्यत आह क्षेपे होत्यादि। केयमेषां संख्या दशानामिति। नात्र संख्या परिच्छेदकत्वेन विवक्षिता। नह्यत्र परिच्छेदोऽस्ति। क्षेपपरत्वाद् वाक्यस्य। किंशब्दोऽत्र क्षेपे वर्त्तते। न प्रश्ने।

४२। संख्याया अवयवे तयप्।

चतुष्टय इति। चतुरो रेफस्य विसर्जनीयस्य स इति (८।३।३४) सः। तस्यापि ह्रस्वान्तात् तादौ च तद्धित इति (८।३।१०१) मूर्धन्यः। टिड्ढाण-ञित्यादिना (४।१।१५) ङीप्।

४३। द्वित्रिभ्यां तयस्यायज् वा।

तयप्रत्ययग्रहणं किमर्थम्? यावता प्रकृत एवासावनुवर्त्तिष्यत इत्याह

तयग्रहणमित्यादि । यदि तयब्ग्रहणं न क्रियेत तदा तयप्रत्ययादन्य एवाय-मयच् प्रत्ययो विज्ञायेत । न तयबादेशः । किं पुनः स्याद् यदि प्रत्ययान्तरं स्यात् ? तयप्कार्य्यमयचो न स्यात् । किं तत् ? प्रथमचरमेत्यादिना (१।१।३२) जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा । द्वये द्वयाः । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् । द्वयी । ननु च पूर्वसूत्रेणैव विहितस्य तयप इह चादेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । प्रयोजनान्तराभावात् । द्वित्रिभ्यामिति पञ्चमी-निर्देशस्तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) षष्ठ्यन्तं संपादयिष्यते । अतोऽने-नान्तरेणापि तयब्ग्रहणं तयप्स्थानित्वं लभ्यत एव । नैतदस्ति । यद्यनु-वृत्तिस्तयपोऽन्यार्था न स्यात् ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात् तयपः स्थानित्वं विज्ञायेत । तस्य त्वनुवृत्तिरुत्तरार्थापि भवति । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र (५।२।४४) योगविभागेन तयब् विधातव्यः । नचानुवर्त्तमानः शक्यते विधातुम् । अत उत्तरार्थायामनुवृत्तौ सत्यां तयप्स्थानित्वमयुक्तमिति तयब्ग्रहणं क्रियते ।

४४ । उभादुदात्तो नित्यम् ।

वचनसामर्थ्यादित्यादि । यद्यन्तोदात्तः स्यादुदात्तवचनमनर्थकं स्यात् । अयचि च कृते चित्स्वरेणैव सतिशिष्टस्वरो (६।१।१५८, वा) बलीयानित्यन्तो-दात्तत्वस्य सिद्धत्वात् । आद्युदात्तत्वं त्वन्यथा न सिध्यतीति तदर्थं क्रियमाण-मर्थवद् वचनं भवतीति । यदि लौकिकी संख्येति । द्वित्रादिवत् । पूर्वेण योगेन तयपो विधानम् । तस्यापरेण योगेन नित्यमयजादेशो विधीयते । उभये देवमनुष्या इति । उभाववयवौ येषामित्युभये । कथं बहुत्वे देव-मनुष्याणां द्वाववयवौ भवतः ? यद्यप्यत्र बहुत्वमस्ति द्वित्वमपि तु प्राति-पदिकयोरस्त्येव । अत्र हि द्वौ राशी समुदायस्यावयवौ । एको देवानां राशि-रपरो मनुष्याणामित्यदोषः ।

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ।

प्रत्ययार्थेन चेत्यादि । यथाजातीयः प्रत्ययार्थ स्तथाजातीय एव यदि प्रकृत्यर्थो भवत्येवं प्रत्यय इष्यते । नान्यथा । प्रत्ययार्थेन प्रकृत्यर्थस्य तुल्यजातीयत्वं दर्शयितुमुदाहरणमुपन्यस्यति । एकादश कार्षापणा इति ।

प्रकृत्यर्थोऽप्येकादश कार्षापणा एवेति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन समानजातीयः। इह तु नेत्यादि। अत्र हि कार्षापणशतं प्रत्ययार्थः। प्रकृत्यर्थस्त्वेकादश माषाः। ते च कार्षापणेभ्यो विजातीया इति न भवति प्रत्ययः। शत-सहस्रयोश्चैवेष्यत इति। यत् तदस्मिन्नित्युच्यते तस्मिंश्च शते सहस्रे वा प्रत्यय इष्यते। नान्यत्र त्रिंशत्यादौ। कथं पुनरनुपात्तमेव सूत्रे लभ्यत इत्याह इतिकरणो विवक्षार्थं इत्यादि। कथमित्यादि। यदि शते सहस्रे वाधिकेऽस्मिन् प्रत्ययेन भवितव्यमिह प्रत्ययो न प्राप्नोत्येकादशं शतसहस्रमिति। अत्र हि शतसहस्रं संख्यान्तरञ्चाधिकम्। न शतं नापि सहस्रमित्यभिप्रायः। शतानामित्यादि। अनेन शतसहस्रस्य संख्यान्तरं निरस्यति। यदा शतशब्दः षष्ठ्यन्तः सहस्रशब्देन समस्यते तदा शतानां सहस्रं शतसहस्रशब्देनोच्यते। यदा तु सहस्रशब्दः षष्ठ्यन्तशब्देन समस्यते तदा सहस्राणां शतं शतसहस्र-शब्देनोच्यते। ननु च सहस्रशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य समासे सहस्रशतमिति भवितव्यम्। राजदन्तादिषु दर्शनात् तस्य परनिपातो भविष्यतीत्य-दोषः। तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धमिति। शतसहस्रवाच्यस्यार्थस्य शतसहस्रयोरेवान्तर्भावात्। अधिक इत्यादि। लोके प्रत्ययार्थेन समानजातावधिके शतसहस्रयोरेव प्रत्ययाख्यं कार्य्यमिष्टम्। यदात्व-समानजात्यधिकं भवति न च शतं सहस्रं वा प्रत्ययार्थेन विवक्षितं तदा नेष्यते। अथैकादशं शतसहस्रमित्यत्र कस्याधिक्ये सति डः कर्त्तव्य इत्याह यस्येत्यादि। संख्या संख्यानं गणनमित्यर्थः। यस्य संख्या तस्याधिक्ये डः कर्त्तव्यः। कस्य च संख्या भवति ? अधिकत्वं संख्यायते यस्य। यदा शतानि संख्यायते तदा शतानां सहस्रमिति शतसहस्रम्। तदा शताधिक्ये डः कर्त्तव्यः। एकादशाधिकान्यस्मिन् सहस्र एकादशं शतसहस्र-मिति। यदा तु सहस्राणि संख्यायते सहस्राणां शतं सहस्रशतमिति तदा सहस्राधिक्ये डः कर्त्तव्यः। एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति। अथ किमर्थं तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते ? यावता तदस्य (५।२।३६) सञ्जातमित्यनुवर्त्तत एव। तत्र प्रत्ययार्थ एवास्मिन्निति निर्देष्टव्यः। नैवं शक्यम्। तदनुवृत्तौ हि तत्सम्बन्धस्यास्येति प्रत्ययार्थस्या-

प्यनुवृत्तिः प्रसज्येत । न च षष्ठीसप्तम्यर्थयोर्विरोधः । ततोऽस्मिन्निति निर्देशात् पूर्वः प्रत्ययार्थो न निवर्त्तते । तस्यान्त्वनुवृत्तौ षष्ठ्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यात् । तस्मादस्येति निवृत्त्यर्थं पुनस्तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते । यद्येवमस्येति प्रत्ययार्थस्य निवृत्तत्वात् संख्याया गुणस्य निमाने मयडित्यत्र (५।२।४७) षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो न प्राप्नोति । इह निवृत्तस्यापि मण्डूकप्लुतिन्याये-नानुवृत्तिर्भविष्यतीत्यदोषः । अन्ये तु ज्ञापकं तदित्यस्य वर्णयन्ति । तदिति प्रकृते यत् तदित्याह तज् ज्ञापयति तदस्य सञ्जातमित्यादौ सूत्रे (५।२।३६) यन्निर्दिष्टं तदिहानुवर्त्तमानमप्यङ्गभावं न यातीति षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो न भवति ।

४६ । शदन्तविंशतेश्च ।

ननु च पङ्क्तीत्यादौ (५।१।५९) सूत्रे त्रिंशदादयः शब्दाः शत्प्रत्ययान्ता निपातिताः । ततश्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्तात् प्रत्ययो लभ्यते । तत् किमन्तग्रहणेनेत्याह शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणमित्यादि । यद्यन्तग्रहणं न क्रियेत तदा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरेव स्यात् । नाधिकात् । अतोऽधिकादपि यथा स्यादित्येवमर्थमन्तग्रहणम् । यदि तर्हि यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादेरधिकार्थमन्तग्रहणं केवलान्न प्राप्नोति । नैष दोषः । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन केवलादपि भविष्यति । संख्या-ग्रहणञ्च कर्त्तव्यमिति संख्या गृह्यते । येन संख्याग्रहणं तत् कर्त्तव्यम् । किं पुनः कर्त्तव्यम् ? व्याख्यानम् । तत्रेदं व्याख्यानम् । संख्याया अवयवे तयबित्यतः (५।२।४२) संख्याया इत्यनुवर्त्तते । तेन संख्याधिकादेव भविष्यति । नान्या-धिकात् । विंशतिश्चेत्यादि । विंशतिशब्दाच्च तदन्ताच्च प्रातिपदिकाड् डप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । विंशति-शब्दात् तावत् साक्षात् सूत्रोपात्तात् प्रत्ययो भवति । तदन्तादपि । चकार-स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति । संख्याग्रहणञ्चेत्यादौ पूर्व एवार्थः । व्याख्यानमपि पूर्वकमेव ।

४७ । संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ।

गुणो येन निमीयत इति । परिवर्त्त्यते विक्रीयत इत्यर्थः । सोऽपी-

त्यादि। नहि तस्य भागत्वमन्तरेण निमेयस्य गुण इत्येव निर्दिष्टस्य भागत्व-मध्यवसातुं शक्यम्। यदा हि मूलस्य भागत्वं नास्ति भागव्यपदेशो न प्रवर्त्तत एव। तेन यद्यपि निमानस्य भागता नोक्ता तथापि सामर्थ्यात् सा प्रतीयते। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्येति। ननु चोभयत्रापि परिवर्त्तनं तथापि मुख्य एव निमानशब्दो रूढ़ इति यन्मूल्यत्वेन विवक्षितं तदेव निमानं भवति। नेतरत्। यवानामिति। भागापेक्षया षष्ठी। यद्येवं परापेक्ष उदश्विच्छब्दे तद्धितस्य वृत्तिर्विरुध्यते। ननूदश्विद्भागे प्रत्ययः। नोदश्विति। तत् कथं द्विमयमुदश्विदिति प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यमित्यत आह भागेऽपि त्वित्यादि। अत्र पुनरभिधानशक्तिस्वभाव्यं हेतुः। यथैवाणादयो-ऽपत्यापत्यवत्सम्बन्धेऽपि विधीयमाना ऽभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् प्राधान्येन सम्बन्धिनमाचक्षत औपगवो दाक्षिरिति तथायमपि भागे विधीयमानो भागवन्तमुदश्विदादिकमाचष्टे। गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितमिति। गुणस्येति यैकसंख्या सा विवक्षिता। ननु च तद्धिता इति (४।१।७६) निर्देशेऽपि बहु-वचनमप्रमाणम्। तस्याविवक्षितत्वादित्युक्तम्। तत् कथमिहेकत्वविवक्षा दृश्यते। नैष दोषः। इह हि षष्ठीसमासं कृत्वा गुणनिमान एव कर्त्तव्यम्। एवं हि लघु सूत्रं भवति। सोऽयमेवं वक्तव्ये सति यद् गुणस्येत्येकवचनमुच्चार-यति तेनैतत् सूचयति विवक्षितमत्रैकत्वमिति। तेनेत्यादिनैकत्वविवक्षायाः फलं दर्शयति। एकत्वविवक्षायां ह्येतत् प्रयोजनम्। एकस्य गुणस्य निमाने वर्त्तमानाद् यथा स्यात्। द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति। अत्र त्रयाणां भागानां निमाने द्विशब्दो वर्त्तत इति न भवति प्रत्ययः। ननु च सत्यामप्येकत्वविवक्षायां नैवात्र प्रत्ययो न भवितव्यम्। यतो भूयसश्च वाचि-कायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यत इति वचनम्। न ह्यत्र द्विशब्दो भूयसो वाचकः। एवं तर्हि यवानां यौ द्वौ भागौ ताविह निमेयत्वेन विवक्ष्येते। ये त्रय उदश्वितो भागास्ते निमानत्वेन। तत्र यद्येकत्वविवक्षा न स्यात् तदा त्रिषूदश्विद्गुणेषु वर्त्तमानात् त्रिशब्दात् प्रत्ययः स्यात्। भूयसश्चेत्यपि प्रत्ययार्थात् प्रकृत्यर्थस्य भूयसो वाचिकायाः प्रत्यय इष्यते। नान्यतः। इह न भवतीति। अनभिधानात्। तदस्मिन्नधिकमित्यादेः (५।२।४५) सूत्रादिति-

करणानुवृत्तेर्वा । यदि भूयसो वाचिकायाः संख्याया इष्यते यवानां द्वौ भागौ निमानमस्येत्यत्र न प्राप्नोतीत्यत आह भूयस इति चेत्यादि । एवमपि हि प्राप्नोति द्वौ यवानामध्यर्द्ध उदश्वित इति । अस्ति ह्यत्र प्रत्ययार्थात् प्रकृत्यर्थस्याधिक्यमित्यत आह गुणशब्द इत्यादि । गुणशब्दो ह्ययं भागवचनोऽपि समतामपि तस्य भागस्य ब्रूते । न चाध्यर्द्धशब्देन समभाग उच्यते । निमेये चापि दृश्यत इति । केन पुनर्विहितो दृश्यते ? अनेनैव । कथम् ? द्वे अत्र वाक्ये । तत्रैकस्मिन् वाक्ये निमानशब्दः करणसाधनो निमीयतेऽनेनेति निमानम् । द्वितीये तु कर्मसाधनो निमीयत इति निमानम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति (३।३।११३) कर्मणि ल्युट् । यदा करणसाधनस्तदा गुणस्येति कर्मणि षष्ठी । यदा तु कर्म्मसाधनस्तदा कर्त्तरि । गुणो हि निमानक्रियाकरणमिति कर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते । भवति हि करणस्य कर्त्तृत्वेन विवक्षा यथा साध्वसिश्छिनत्तीति । तत्रैकेन वाक्येन निमाने वर्त्तमानायाः संख्याया निमेयेऽभिधेये प्रत्ययो विधीयते । अपरेण निमेये वर्त्तमानाया निमानेऽभिधेयेऽपि प्रत्ययोऽभिधीयते । वाक्यभेदस्य च संख्याग्रहणं निबन्धनम् । संख्याया अवयवे तयबित्यतः (५।२।४२) । एवञ्च संख्याग्रहणमनुवर्त्तते । इदमिह द्वितीयम् । तत्र यद्यत्रैकं वाक्यं स्याद् द्वितीयं संख्याग्रहणमनर्थकं स्यात् । सौत्रानुमिताभ्यां तु द्वे वाक्ये क्रियमाणे तदर्थवद्भवति । तस्माद् द्वे अत्र वाक्ये । द्वौ व्रीहियवावित्यादि । अत्र नोदश्विद्भागस्य द्वौ व्रीहियवौ निमानत्वेन विवक्षितौ । किं तर्हि ? उदश्वितः । एवं द्वौ गुणावित्यादि । अत्र प्रथमासमर्थौ गुणस्य निमानेन वर्त्तते । नहि क्षीरस्य भागद्वयेन तैलस्य भागो निमीयते । मयट ष्टित्करणं ङीबर्थम् । द्वौ गुडस्यैकौ द्राक्षाया द्विमयी द्राक्षेति ।

४८ । तस्य पूरणे डट् ।

इह द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्त्तेते । तत्र चैकेन संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादिति ब्रुवता प्रकृतिर्विशेषिता । द्वितीयेन तु प्रत्ययार्थं विशेषयितुमाह येनेत्यादि । संख्यानशब्दं समुच्चारयन् संख्यावचनः संख्यानशब्देन

प्रत्ययार्थो विशेष्यत इति दर्शयति। द्विविधो हि संख्याशब्दः। संख्यानवचनः संख्येयवचनश्च। तत्र यदि संख्येयवचनेन प्रत्ययार्थो विशेष्यते तदायमर्थः स्यात्। संख्येयं मुष्ट्यादिकं येन पूर्यते द्रव्यान्तरेणातिरिक्तं क्रियते स च पूरण इति। ततश्च पञ्चानां मुष्टिकाणां घट इत्यत्रापि स्यात्। तस्मात् संख्यानवचनेनैव प्रत्ययार्थो विशेषयितुं युक्तः सम्पद्यत इति। पूर्यत इत्यस्यार्थमाचष्टे। एतेनैतद्दर्शयति संख्यानवचनेन प्रत्ययार्थो विशेष्यते। न मुष्टिकानामिव द्रव्याणां द्रव्यान्तरेणातिरिक्तकरणं संख्यायाः पूरणम्। किं तर्हि? सम्पत्तिरेवेति। इह न भवतीत्यादि। नहि घट उपजाते पञ्चत्वसंख्या मुष्टिकानां सम्पद्यते। किं तर्हि? तत्र पञ्चसंख्यकानामेव द्रव्यान्तरेणातिरिक्तता।

४९। नान्तादसंख्यादेर्मट्।

डटो मडागमो भवतीति। अथ प्रत्ययएव नान्तात् मट् कस्मान्न भवति? नार्हति प्रत्ययो भवितुम्। प्रत्यये हि तस्मिन् सति डटोऽनुवृत्तिरपार्थिका स्यात्। स हि पूर्वमेव विहितः। न च विहितस्यानुवृत्तिर्विधानार्थोपपद्यत इति। आगमार्थे च सा विज्ञायते। ननु च पञ्चम इत्यादौ न कश्चिद् विशेषो मट आगमत्वे प्रत्ययत्वे वा। तदेव हि रूपं स एव हि स्वरः। किञ्चानुवृत्तेन? मट एव प्रत्ययत्वमस्तु। सत्यम्। इह नास्ति विशेषः। विंशतितम इत्यादौ तु विद्यते। तथाहि विंशत्यादिभ्य स्तमडन्यतरस्यामिति (५।२।५६) मट्प्रतयः स्यात्। विंशतितमप्रभृतयः शब्दाः प्रतययस्वरेण मध्योदात्ताः स्युः। डटि तु प्रत्यये सति तस्याद्युदात्तत्वे कृते ततश्चागमानुदात्तत्वे चान्तोदात्ता भवन्ति। तस्मादुत्तरार्थोऽनुवर्त्तमानस्येहापि डट एव प्रतययत्वं विज्ञायते। कथं पुनर्डटो मडागमः शक्यो विधातुम्? यावता प्रथमानिर्दिष्टं प्रकृतं डड्ग्रहणम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थ इतयाह नान्तादितयादि। यद्यपि प्रथमान्तं डड्ग्रहणं प्रकृतं तथापि डट आगमसम्बन्धेन तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) मान्तादित्येषा पञ्चमी डड्इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयतीतयदोषः। पञ्चम इति टिलोपोऽत्र न भवति। मटि कृते सतयभसंज्ञकत्वात्। ननु च

परत्वाट् टिलोपेनैव तावद् भवितव्यम्। नैतदस्ति। अन्तरङ्गो ह्यागमः। स हि प्रत्ययसन्नियोगेनोच्यते। टिलोपस्तूत्पन्ने प्रत्यये भसंज्ञायां सत्यां प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य भवतीति बहिरङ्गो भवति। एकादशानां पूरण एकादश इति। कथं पुनरस्मात् प्राप्तिः ? यावता संख्याग्रहणमनुवर्त्तते। संख्यासमुदायश्चायं न संख्या। नैष दोषः। संख्यासमुदायोऽपि हि संख्याग्रहणेन गृह्यते। संख्यायतेऽनयेति कृत्वा। अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम्। अन्यथाऽदशतया न स्यात्।

५०। थट् च छन्दसि।

५१। षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्।

तदिह सप्तम्येत्यादि। पूरणाधिकारे ह्ययं विधीयमानो डट्सन्नियोगेन विधीयते। तत्र यद्यपि सप्तमी नास्ति तथापि डटि परतो विज्ञायते। तेनार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति डडिति यद् वर्त्तते तदिह सप्तम्या विपरिणम्यते। कतिपयशब्दो न संख्येति। लौकिकत्वाभावात् संख्या न भवति। लोकेऽस्य संख्यात्वेनाप्रसिद्धत्वात्। शास्त्रीयोऽपि न भवति। शास्त्रे संख्यासंज्ञाऽविधानात्। यदि न संख्या कथमस्य डट् ? यत्र परत स्थुग् विधीयत इत्याह तस्येत्यादि। यदेतड् डटि परतः कतिपयशब्दस्य थुग्विधानं तत एव ज्ञापकाड् डट्प्रत्ययोऽस्य भवतीत्यवसीयते। षष्ठ इति। ष्टुत्वम्। टिलोपोऽत्र न भवति। थुग्विधानसामर्थ्यात्। आगमस्य पूर्वान्तकरणं भसंज्ञार्थम्। यदि परादिः क्रियते ततो भसंज्ञा न स्यात्। तथाचासत्यां स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति (१।४।१७) पदसंज्ञा स्यात्। ततश्च षष्ठ इत्यत्र जश्त्वं प्रसज्येत। चतुर्थ इति। अत्र रेफस्य विसर्जनीयस्य स इति (८।३।३४) सत्वम्। पूर्वान्ते तु संज्ञायां सत्यां न भवति।

५२। बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्।

पूगसङ्घयोरसंख्यात्वादिति। अत्र कथं प्रत्यय इति। पूगसंघशब्दो हि न लौकिकी संख्या। नापि शास्त्रीया। तत् कथं ताभ्यां डट्प्रत्ययः ? यत्र परत स्तयोस्तिथुग् विधीयते ? डटि च विधानम्। अथात्रोत्तरमाह इद-

मेवेत्यादि। यदेतड् डटि परतस्तयोस्तिथुक्को विधानमेतदेव ज्ञापयति भवति ताभ्यां डट्प्रत्यय इति। नह्यसतस्तिथुगागमं प्रति निमित्तभाव उपपद्यते।

५३। वतोरिथुक्।

यावतिथ इति। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५।२।३९)। आ सर्वनाम्नः (६।३।९१)।

५४। द्वेस्तीयः।

द्विशब्दात् तीयप्रत्ययो भवतीति। अथ द्विशब्दादुत्तरस्य डटस्तीयादेशः कस्मादेव न भवति? ज्ञापकत्वात्। यदयं कर्म्मणि द्वितीयेति (२।३।२) टापा निर्देशं करोति तज् ज्ञापयति नायमादेश इति। यद्येवमनेनैव सिद्धत्वात् प्रत्ययविधानमनर्थकम्। न। स्वरार्थत्वात्। निपातनाद्धि प्रातिपदिकस्वरेणा-न्तोदात्तः स्यात्। तीयप्रत्यये तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तो भवति। किञ्च यदि प्रत्ययो न विधीयते बाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति डड़पि स्यात्। यदि पुनरयं डड़ादेशः स्यात्? तर्हि किं स्यात्? डट्स्वरेण तीयशब्दो-ऽन्तोदात्तः स्यात्। स्त्रियां च टित्वान् ङीप्। ततश्च द्वितीयेति निर्देशो नोपपद्यते।

५५। त्रेः संप्रसारणञ्च।

अण इति तत्र वर्त्तत इति। ढ्रलोपे पूर्वोऽस्य दीर्घोऽण इत्यतः (६।३।१११) ननु च परेण णकारेणाण्ग्रहणे ऋकारोऽप्यण् भविष्यतीत्यत आह पूर्वेण चेत्यादि। अत्र त्रेस्तृ चेत्येवं कस्मान्नोक्तम्? अशक्यमेवं वक्तुम्। एवं ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमयमादेश उत प्रत्यय इति।

५६। विंशत्यादिभ्यस्तमड़न्यतरस्याम्।

विंशत्यादिभ्यः परस्येत्यादि। ननु च तीयप्रत्ययेन डड् व्यवहितः। तत् कथं तमड़ागमः शक्यो विज्ञातुम्? अत आह पूरणाधिकारात्। पूरणार्थे यो विहितस्तस्य विंशत्यादिभ्यः परस्य तमड् विधीयते। स नान्यो डटः सम्भवतीति डडेव विज्ञायते। विंशत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा गृह्यन्ते

इति । व्याप्तेर्न्यायात् । ते पुनर्विंशत्येकविंशतिप्रभृतयः संगृहीता भवन्ति । किं पुनः स्याद् यदि पङ्क्त्यादिसूत्रे (५।१।५९) सन्निविष्टा गृह्येरन्नित्याह तत्र ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यादिति । पङ्क्त्यादिसूत्रेण (५।१।५९) तेषामसन्निविष्टत्वात् । स्यादेतत् । तदन्तविधिना तेभ्योऽपि भविष्यतीत्यत आह ग्रहणवतेत्यादि । ननु चासंख्यादेरिति प्रतिषेधात् तदन्तविधिरिति विज्ञायते । नैवं शक्यम् । व्यपदेशिवद्भावात् प्रातिपदिकेनेति (प, ३३) केवलेभ्यो न स्यात् । एवञ्चेत्यादि । लौकिकानां ग्रहणे सति विंशत्यादिभ्यः प्राप्तौ सत्यां षष्ठ्यादेश्चा-संख्यादेरिति (५।२।४९) पर्य्युदासो युज्यत इति । अन्यथा कथञ्चिन्न प्रयुज्यते । सूत्रसन्निविष्टानां तु ग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनार्थः पर्य्युदासो न प्रयुज्यत एव । केवलानामप्राप्तिप्रसङ्गात् ।

५७ । नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ।

शतादिग्रहणमित्यादि । संख्यादिभ्यः शतादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थं शतादिग्रहणम् । अथ नित्यग्रहणं किमर्थम् ? यावतारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिर्भविष्यति । भवेच्छतादिभ्य आरम्भसामर्थ्यादित्येवम् । मासा-दिभ्यस्त्वन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेर्विभाषा स्यात् । ननु चास्वरितत्वादेव निव-र्त्तिष्यते ऽन्यतरस्यांग्रहणम् । विस्पष्टार्थं तर्हि नित्यग्रहणम् ।

५८ । षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ।

प्राक्शतात् षष्ठ्यादयो विज्ञेयाः । शतादीनां स्वशब्देन तमटो विधानात् ।

५९ । मतौ छः सूक्तसाम्नोः ।

मताविति मत्वर्थ उच्यते । साहचर्य्यात् मत्वर्थेनेत्यादि । समर्थविभक्तिः प्रथमा । प्रकृतिर्विशेषणमस्तित्वम् । प्रत्ययार्थोऽस्यास्मिन्निति च सर्व्वमेतद् मत्वर्थग्रहणेनाक्षिप्यत इति । सन्निधाप्यत उपस्थाप्यत इत्यर्थः । युक्तं यन्मतुब्ग्रहणे प्रत्ययार्थ आक्षिप्यते । तस्य तद्विषयत्वात् । समर्थविभक्त्यादि कथमाक्षिप्यते ? अर्थसाहचर्य्यात् । अथवा प्रधानानुवर्त्तित्वाद् गुणानाम् । प्राधान्येन प्रत्ययार्थ उपस्थापिते प्रत्ययसामर्थ्यात् तदपि गुणभूतमुपस्थाप्यत

एव। इहास्यवामादिशब्दोऽनेकपदान्तत्वाद् वाक्यम्। वाक्यस्य चार्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति। अतस्तेभ्यो न प्राप्नोति। अप्रातिपदिकत्वादिति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह अनुकरणशब्दाश्चेत्यादि। अनुकरणग्रहणेन च वाक्यत्वमस्यवामप्रभृतीनां निरस्यति। न ह्यनुकरणशब्दानामवयवभूतानि पदानि सन्ति। तत् कुतस्तेषां वाक्यत्वम्? यतः प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् स्वरूपमात्रप्रधाम इत्यनेनार्थवत्त्वं तेषां दर्शयति। अनर्थकत्वे ह्यर्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् प्रातिपदिकत्वं न स्यात्। तथाच स एव प्रत्ययाभावः प्रसज्येत। मात्रशब्दोऽर्थान्तरव्यवच्छेदाय। स्वरूपमात्रं प्रधानमभिधेयं येषां ते तथोक्ताः। चशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति तेनानेकपदादपि प्रत्ययाख्यं कार्य्यं सिद्धम्। तस्य प्रातिपदिकत्वात्। अप्रातिपदिकत्वञ्च वाक्यत्वादनर्थकत्वाद्वा भवेत्। न चास्यवामप्रभृतीनां वाक्यत्वमनुकरणशब्दत्वात्। नाप्यनर्थकत्वम्। स्वरूपमात्रेणार्थवत्त्वात्। यदि ह्यस्यवामित्यादावनुकरणशब्देनानेकानि पदान्यस्यावयवभूतानि सन्ति तत् कथं तेनानेकपदादपि सिद्धमित्युक्तम्? परप्रसिद्धया परस्य। अस्यवामादयोऽप्येवम्। एषामनेकावयवाः प्रसिद्धाः। तस्मात् तत्प्रसिद्धैवमुक्तम्। न तु विद्यमानानेकपदत्वात्। अथ कथ मनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधाना भवन्ति? यावतानुकार्य्यमेव तेषामभिधेयम्। अतस्तदेव प्रधानस्वरूपम्। नैतदस्ति। इह हि प्रथमासमर्थादस्तिना समानाधिकरणात् प्रत्ययो विधीयते। अनुकरणशब्दाश्चानुक्रियमाणेनार्थेनार्थवन्तोऽपि प्रत्यवमृष्टा इतिकरणेन शब्दशब्देन वा प्रथमासमर्थास्तिसमानाधिकरणा भवन्ति। अर्थे हि गुणीभूतानां प्रथमासमर्थत्वमस्त्युपाधिकत्वञ्च नोपपद्यते। तथाह्यस्यवामोऽस्मिन्नस्तीत्युक्तेऽनुकरणप्रत्यायितस्यानुकार्य्यस्यैव शब्दस्य प्रथमासमर्थत्वमस्त्युपाधिकत्वञ्च गम्यते। नत्वनुकरणशब्दस्य। तस्मादितिकरणेन शब्दशब्देन वाऽवश्यम्भावी प्रत्यवमर्शः। अस्यवाम इत्यस्मिन्नस्त्यस्यवामशब्दो वास्मिन्नस्तीति भेदानुक्रियमाणपदार्थता निवर्त्तते। स्वरूपपदार्थतैवानुजायते। नन्वेवं सति मत्वर्थो नोपपद्यते। अनुकार्य्या ह्याम्नायशब्दाः सूक्तसाम्नोः सन्ति। न तु

इति । व्याप्तेर्न्यायात् । ते पुनर्विंशत्येकविंशतिप्रभृतयः संगृहीता भवन्ति । किं पुनः स्याद् यदि पङ्क्त्यादिसूत्रे (५।१।५९) सन्निविष्टा गृह्येरन्नित्याह तत्र ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यादिति । पङ्क्त्यादिसूत्रेण (५।१।५९) तेषामसन्निविष्टत्वात् । स्यादेतत् । तदन्तविधिना तेभ्योऽपि भविष्यतीत्यत आह ग्रहणवतेत्यादि । ननु चासंख्यादेरिति प्रतिषेधात् तदन्तविधिरिति विज्ञायते । नैवं शक्यम् । व्यपदेशिवद्भावात् प्रातिपदिकेनेति (प, ३३) केवलेभ्यो न स्यात् । एवञ्चेत्यादि । लौकिकानां ग्रहणे सति विंशत्यादिभ्यः प्राप्तौ सत्यां षष्ठ्यादेश्चा-संख्यादेरिति (५।२।४९) पर्य्युदासो युज्यत इति । अन्यथा कथञ्चिन्न प्रयुज्यते । सूत्रसन्निविष्टानां तु ग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनार्थः पर्य्युदासो न प्रयुज्यत एव । केवलानामप्राप्तिप्रसङ्गात् ।

५७ । नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ।

शतादिग्रहणमित्यादि । संख्यादिभ्यः शतादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थं शतादिग्रहणम् । अथ नित्यग्रहणं किमर्थम् ? यावतारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिर्भविष्यति । भवेच्छतादिभ्य आरम्भसामर्थ्यादित्येवम् । मासा-दिभ्यस्त्वन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेर्विभाषा स्यात् । ननु चास्वरितत्वादेव निव-र्त्तिष्यते ऽन्यतरस्यांग्रहणम् । विस्पष्टार्थं तर्हि नित्यग्रहणम् ।

५८ । षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ।

प्राक्शतात् षष्ट्यादयो विज्ञेयाः । शतादीनां स्वशब्देन तमटो विधानात् ।

५९ । मतौ छः सूक्तसाम्नोः ।

मताविति मत्वर्थ उच्यते । साहचर्य्यान् मत्वर्थेनेत्यादि । समर्थविभक्तिः प्रथमा । प्रकृतिविशेषणमस्तित्वम् । प्रत्ययार्थोऽस्यास्मिन्निति च सर्व्वमेतद् मत्वर्थग्रहणेनाक्षिप्यत इति । सन्निधाप्यत उपस्थाप्यत इत्यर्थः । युक्तं यन्मतुब्ग्रहणे प्रत्ययार्थ आक्षिप्यते । तस्य तद्विषयत्वात् । समर्थविभक्त्यादि कथमाक्षिप्यते ? अर्थसाहचर्य्यात् । अथवा प्रधानानुवृत्तित्वाद् गुणानाम् । प्राधान्येन प्रत्ययार्थ उपस्थापिते प्रत्ययसामर्थ्यात् तदपि गुणभूतमुपस्थाप्यत

एव। इहास्यवामादिशब्दोऽनेकपदान्तत्वाद् वाक्यम्। वाक्यस्य चार्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति। अतस्तेभ्यो न प्राप्नोति। अप्रातिपदिकत्वादिति यच्चोदयेत् तं प्रत्याह अनुकरणशब्दाश्चेत्यादि। अनुकरणग्रहणेन च वाक्यत्वमस्यवामप्रभृतीनां निरस्यति। न ह्यनुकरणशब्दानामवयवभूतानि पदानि सन्ति। तत् कुतस्तेषां वाक्यत्वम्? यतः प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् स्वरूपमात्रप्रधाना इत्यनेनार्थवत्त्वं तेषां दर्शयति। अनर्थकत्वे ह्यर्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् प्रातिपदिकत्वं न स्यात्। तथाच स एव प्रत्ययाभावः प्रसज्येत। मात्रशब्दोऽर्थान्तरव्यवच्छेदाय। स्वरूपमात्रं प्रधानमभिधेयं येषां ते तथोक्ताः। चशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति तेनानेकपदादपि प्रत्ययाख्यं कार्य्यं सिद्धम्। तस्य प्रातिपदिकत्वात्। अप्रातिपदिकत्वञ्च वाक्यत्वादनर्थकत्वाद्वा भवेत्। न चास्यवामप्रभृतीनां वाक्यत्वमनुकरणशब्दत्वात्। नाप्यनर्थकत्वम्। स्वरूपमात्रेणार्थवत्त्वात्। यदि ह्यस्यवामेत्यादावनुकरणशब्देनानेकानि पदान्यस्यावयवभूतानि सन्ति तत् कथं तेनानेकपदादपि सिद्धमित्युक्तम्? परप्रसिद्ध्या परस्य। अस्यवामादयोऽप्येवम्। एषामनेकावयवाः प्रसिद्धाः। तस्मात् तत्प्रसिद्ध्यैवमुक्तम्। न तु विद्यमानानेकपदत्वात्। अथ कथ मनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधाना भवन्ति? यावतानुकार्य्यमेव तेषामभिधेयम्। अतस्तदेव प्रधानस्वरूपम्। नैतदस्ति। इह हि प्रथमासमर्थादस्तिना समानाधिकरणात् प्रत्ययो विधीयते। अनुकरणशब्दाश्चानुक्रियमाणेनार्थेनार्थवन्तोऽपि प्रत्यवमृष्टा इतिकरणेन शब्दशब्देन वा प्रथमासमर्थास्तिसमानाधिकरणा भवन्ति। अर्थे हि गुणीभूतानां प्रथमासमर्थत्वमस्त्युपाधिकत्वञ्च नोपपद्यते। तथाह्यस्यवामोऽस्मिन्नस्तीत्युक्तेऽनुकरणप्रत्यायितस्यानुकार्य्यस्यैव शब्दस्य प्रथमासमर्थत्वमस्त्युपाधिकत्वञ्च गम्यते। नत्वनुकरणशब्दस्य। तस्मादितिकरणेन शब्दशब्देन वाऽवश्यम्भावी प्रत्यवमर्शः। अस्यवाम इत्यस्मिन्नस्त्यस्यवामशब्दो वास्मिन्नस्तीति भेदानुक्रियमाणपदार्थता निवर्त्तते। स्वरूपपदार्थतैवानुजायते। नन्वेवं सति मत्वर्थो नोपपद्यते। अनुकार्य्या ह्याम्नायशब्दाः सूक्तसाम्नोः सन्ति। न तु

तदनुकरणशब्दा लौकिकादयः। नैष दोषः। वाक्ये स्वातन्त्र्यहेतोरिति-करणादेः सन्निधौ तेन प्रत्यवमृश्यमाना अनुकरणशब्दाः स्वरूपेणार्थवन्तो भवन्ति। वृत्तौ त्वनुकार्येणैव। तत्र स्वातन्त्र्यहेतोरितिकरणादेरभावात्। वृत्ताविव सूक्तसामनी मत्वर्थवत्तया वक्तुमिष्टे। न वाक्य इति किमत्र नोपपद्यते ? अस्यवामशब्दोऽस्मिन्नस्त्यस्यवामीयम्। कयाशुभाशब्दोऽस्मिन्नस्ति कयाशुभीयम्। योगश्चायं मत्वर्थीयानामपवादः।

६०। अध्यायानुवाकयोर्लुक्।

अनन्तरसूत्रे सूक्तसाम्नोरेव च्छस्य विहितत्वात् प्रकरणान्तरे च क्वचिद-ध्यायानुवाकयोश्छस्याविधानात् पृच्छति केन पुनरित्यादि। नह्यसतस्तस्य लुगुपपद्यते। आह एवायं लुकमत एतदेव लुग्वचनं ज्ञापयत्यध्यायानुवाकयो-श्छस्य विधानमस्तीति। विकल्पेन चेत्यादि। चशब्दोऽवधारणे विकल्पेनै-वेत्यर्थः। कथं पुनर्विकल्पेन लभ्यते ? विंशत्यादिभ्यस्तमड्-(५।२।५६) न्यतर-स्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः। यद्येवं पूर्वत्रापि विकल्पेन विधिः प्राप्नोति। मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिर्भविष्यतीत्यदोषः।

६१। विमुक्तादिभ्योऽण्।

पूर्वेण च्छे तस्य च पक्षे लुकि प्राप्ते विमुक्तादिभ्योऽण् विधीयते।

६२। गोषदादिभ्यो वुन्।

अध्यायानुवाकयोर्लुगिति (५।२।६०) च्छस्य च लुकि प्राप्ते गोषदादिभ्यो वुनारभ्यते।

६३। तत्र कुशलः पथः।

क्रतलब्धक्रीतकुशला (४।३।३८) इत्यणि प्राप्ते वुन् विधीयते।

६४। आकर्षादिभ्यः कन्। (E)

आकर्षादिषु यद्वृद्धं ततश्छे प्राप्ते शेषेभ्यस्त्वणि कन् विधीयते। प्रत्ययान्तर-

(E) आकर्षादिभ्यः कन्निति मतान्तरे सूत्रस्य पाठः। तत्राकषत्यस्मिन् सुवर्णादिकमिति पुंसि संज्ञायां घः। सरेफपाठे त्वाकृष्यतेऽस्मिन्निति घञि रूपम्।

करणं यदन्तोकारान्तं तस्मात गुणो मा भूत्। यत्त्वेकारान्तं तस्य यस्येति-(६।४।१४८) लोपो मा भूदित्येवमर्थम्। वुनि तु सति तदुभयं प्रसज्ज्येत। तत् पुनरिष्टाशिष्टं प्रसज्येत। तस्य पुनर्वुनि कनि वा सति न कश्चिद् विशेष इति न तत्प्रत्ययान्तरं प्रयोजयति।

६५। धनहिरण्यात् कामे।

धने काम इति। धनविषय इच्छेत्यर्थः।

६६। स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते।

प्रसित इति। यद्यपि सिनोतिरयं षिञ् बन्धन इति बन्धने पठ्यते तथाप्यनेकार्थत्वादिहासक्तौ वर्त्तते। केशेषु प्रसित इति प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीयेति (२।३।४४) सप्तमी। आसक्तिश्च क्रियाविषयो धर्म्म इति केशादि-स्थानबला क्रिया केशादिशब्देनोच्यते। अतएवाह केशादिरचनायां प्रसक्तएव-मुच्यत इति। बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायादपि यथा स्यादिति। असति हि तस्मिन् यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते तथा स्वाङ्गसमुदायो-ऽपि स्वाङ्गग्रहणेन नेति स्वाङ्गसमुदायान्न स्यात्। तस्मिंस्तु सति भवति। अन्यथा तस्य प्रयोजनाभावात्। स्वरूपविधिनिरासस्तस्य प्रयोजनमिति चेन्न। अद्रव्यमित्यादिना (४।१।५४, भा) स्वाङ्गस्य परिभाषितत्वेन स्वरूपविधेर-सम्भवात्।

६७। उदराट् ठगाद्यूने।

पूर्वेण कनि प्राप्ते ठग् विधीयते। आद्यूनोऽविजिगीषुरिति दिवोऽविजि-गीषायामित्यविजिगीषायामेव (८।२।४९) दिवो निष्ठातकारस्य नत्वविधानात्। उदरक इति (F)। पूर्वेण कन्नेव भवति।

६८। सस्येन परिजातः।

सस्येनेति सहयोगलक्षणे तृतीया। इत्थम्भूतलक्षणे वा। सस्यशब्दोऽयं गुणवाचीति। सस्यशब्दो ह्ययं धान्यवचनोऽप्यस्ति यथा शालिः सस्यं यवाः

(F) उदरपरिमार्जनादौ प्रसित इत्यर्थः।

सस्यमिति । तस्य ग्रहणं मा विज्ञायीत्येवमर्थमिदमुक्तमिदमभिधानमिति । सस्यक इत्येतत् कन्प्रत्ययान्तम् ।

६९ । अंशं हारी ।

कर्मणि द्वितीयैव भवति । कर्मणि द्वितीयायां प्राप्तायां कृद्योगलक्षणा तदपवादा षष्ठ्यारभ्यते । तस्याश्चावश्यके णिनि प्रत्ययेऽकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो-रिति (२।२।७०) प्रतिषेधः । तेन निरपवादाद् द्वितीयैव भवति ।

७० । त्वादचिरापहृते ।

अचिरापहृतमिति । अचिरशब्दोऽल्पकालवचनः । तस्यापहृतशब्देना-पहृतो गतः कालोऽस्येति कालाः परिमाणिनेति (२।२।५) समासः । पञ्चमीसमर्थादिति । निर्देशादेव । नह्यीह काचित् प्रकृता विभक्तिरनुवर्त्तते । पञ्चमीनिर्देशः श्रूयते । तस्माद् निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । सा पुनः पञ्चम्यपहरतेरपायवचनत्वात् तद्योगेन तत्त्वमपादानमेव भवतीत्य-पादानलक्षणा वेदितव्या ।

७१ । ब्राह्मणकौशिके संज्ञायाम् ।

किमर्थं पुनरिदं यावता संज्ञायां व्युत्पाद्यते ? संज्ञायामेव तु ब्राह्मण-कौशिके । न । विषयान्तरेऽपि । तमेव विषयं दर्शयितुमाह यत्वेत्यादि । गतार्थम् ।

७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।

शीतोष्णाभ्यां क्रियाविशेषणादिति । क्रियाविशेषणस्य हि कर्मत्वं प्रति-पादितम् । कारिणीति ताच्छील्ये णिनिः । तस्य च प्रयोगे षष्ठी प्रति-षिद्धा । तस्मात् कर्मणि द्वितीययैव भवितव्यम् । क्रियाविशेषणाच्छीतादि-शब्दाद् द्वितीयासमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । तेन नेह शीतोष्णशब्दौ स्पर्श-विशेषे वर्त्तमानौ प्रत्ययमुत्पादयतः । क्व तर्हि ? मान्द्ये शैघ्र्ये च । यस्मादा-वश्यके णिनिः । न स पदार्थोऽस्ति यः शीतोष्णस्पर्शौ नियोगतः करोति । तुषारातपावपि हि नावश्यं कुरुतः । प्रतिबन्धसम्भवात् । कर्त्तृशक्तिस्तु पदार्थानां नियतेति सा शक्तिःकर्त्तृत्वे कश्चिन्नियोगतो मन्दं करोति कश्चित् शीघ्रमिति युज्यत एवावश्यकत्वम् ।

७३। अधिकम्।

अध्यारूढ़शब्दस्योत्तरपदलोप इति। उत्तरपदमारूढ़शब्दस्तस्य लोपो निपात्यते। कथं पुनरधिको द्रोण: खार्य्यामित्यस्य प्रथमान्तस्य द्रोणशब्दस्य प्रयोग: ? अधिका खारी द्रोणेनेति तृतीयान्तस्यचेत्यत आह कर्त्तरि कर्मणि चेत्यादि। गत्यर्थाकर्मकश्लिषेत्यादिना (३।४।७२) सूत्रेण रुहे: कर्त्तरि कर्मणि च क्तो विहित:। तेन कर्त्तरि कर्मणि चाध्यारूढ़शब्दो वर्त्तते। ततश्च तस्यार्थे व्युत्पाद्यमानोऽधिकशब्दोऽपि तत्पर्य्यायो भवंस्तयोरेवार्थयोर्भवति। तत्र यदा कर्त्तरि वर्त्तते तदा द्रोणशब्दात् प्रथमा भवति। न तृतीया। यदा कर्मणि वर्त्तते तदा कर्त्तुरनभिहितत्वादधिकशब्देन द्रोणशब्दात् तृतीया भवति। कर्मणस्त्वभिहितत्वात् खारीशब्दात् प्रथमैव भवति। न द्वितीया। अधिका खारी द्रोणेनेति। ननु चाधिको द्रोण: खार्य्यामस्यामित्यत्र कर्मणोऽनभिहितत्वात् खारीशब्दाद् द्वितीया प्राप्नोति। नैष दोष:। यदयं यस्मादधिकं (२।३।९) तदस्मिन्नधिकमिति (५।२।४५) च निर्देशं करोति तज् ज्ञापयत्यधिकशब्देन योगे पञ्चमीसप्तम्यावेव विभक्ती भवत इति।

७४। अनुकाभिकाभीक:कमिता।

अनुक इति। अनुशब्दात् कन्। अभिकोऽभीक इति। अत्राप्यभिशब्दात्।

७५। पार्श्वेनान्विच्छति।

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यत इत्याह पार्श्वशब्दात् तृतीयासमर्थादिति।

७६। अय:शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ।

अय:शूलदण्डाजिनाभ्यामिति। तृतीयान्तनिर्देशादेवार्थात् तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यत इत्याह तृतीयासमर्थाभ्यामिति।

७७। तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा।

पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशोऽयम्। अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति ? अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य। शब्दप्रधाने हि निर्देशे स्वरूपग्रहणं

भवतीत्युक्तम् । कथं प्रत्ययः स्वार्थे भवतीति ? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति कृत्वा । द्विकं त्रिकमिति । तीयस्य लुक् । चतुष्कमिति । पूरणप्रत्ययस्य डटः सथुकश्च लुक् । चतूरेफस्य विसर्जनीयः सः । तस्येदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) षत्वम् । तावतिथेनेत्यादि । पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् तृतीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् । षट्क इति । षकारस्य जश्त्वं डकारः । तस्यापि चर्त्वं टकारः । अत्र च डटः सथुको लुक् । पञ्चक इति । अत्रापि डटः । अथेह कस्मान्न भवतीति द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णातीत्याह इतिकरणो विवक्षार्थ इत्यादि । सुबोधम् ।

७८ । स एषां ग्रामणीः ।

७९ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।

ननु च न शृङ्खलमात्रेण करभो बध्यते । किं तर्हि ? रज्ज्वादिकेन च । तत् कथं शृङ्खलं बन्धनमुच्यत इत्याह यद्यपीत्यादि । यद्यपि तत्र रज्ज्वादिकमप्यपरमस्ति तथापि शृङ्खलमस्य तन्त्रीकरणं प्रति साधनं भवत्येव । नहि तेन तद् भवति । ततः शृङ्खलं बन्धनमुच्यते । रज्ज्वादिकमपि यदि बन्धनं भवति भवतु । नह्यत्रावधार्य्यते शृङ्खलमेवेति ।

८० । उत्क उन्मनाः ।

ससाधनक्रियावचनादिति । साधनं मनः । क्रिया गमनम् । सह तेन गमनक्रिया । तद्वचनात् ससाधने गमने वर्त्तमानादित्यर्थः । तद्वतीति । तच्छब्देन क्रिया प्रत्यवमृश्यते । ससाधनक्रियावतीत्यर्थः । उत्सुक इति । उत्कण्ठित इत्यर्थः ।

८१ । कालप्रयोजनाद् रोगे ।

अर्थलभ्येत्यादि । अर्थोऽधिकरणादिः । तेनात्र सप्तमीप्रभृतिरनुक्तापि समर्थविभक्तिर्लभ्यते । प्रयोजनं कारणमिति । यदि तर्हि प्रयोजनं कारणशब्देनोच्यते कालग्रहणं पृथग् न कर्त्तव्यम् । कालोऽपि रोगस्य कारणं भवति । नैतदस्ति । नह्यवश्यं कालो रोगस्य कारणं भवति । तत्र

यदा ह्यसौ रोगस्य कारणं न भवति तथापि ततो यथा स्यादित्येवमर्थं काल-ग्रहणम्। द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयक इति। तत्र कारणान्तराद् वातादेः कुतश्चिद् भवतो ज्वरस्य कालः केवलमधिकरणभावेन विवक्षितः। न तु हेतु-भावेन। कथं पुनः कालादन्यतः प्रत्ययो द्वितीयादिभ्यः शब्देभ्यो भवति। नह्येते कालशब्दाः प्रसिद्धाः। सामान्यशब्दा ह्येते। शब्दान्तरसन्निधानात् तु काले वृत्तिरेषां गम्यते। नैष दोषः। वाक्ये ह्येषां शब्दान्तरसन्निधौ काले वृत्तिः। वृत्तिगतश्च प्रकृत्यर्थः प्रत्ययानां विशेषणम्। सन्निहितत्वात्। न वाक्यगतो विप्रकर्षात्। विषपुष्पैर्जनित इति। तृतीया। उष्णं कार्य्य-मस्येति। अत्र कार्य्यकारणसम्बन्धो विवक्षितः। स चेदंशब्दादेवोत्पन्नया षष्ठ्याभिहित इत्युष्णशब्दात् प्रथमैव भवति। इह कालप्रयोजनविशेष-वाचिभ्यः प्रत्ययोऽभिहितः। न कालप्रयोजनशब्दाभ्याम्। कालविशेष-वाचिभ्यो भवन् क्रियायाः कर्त्तरि ज्वरे प्रयोजनविशेषवाचिभ्यः प्रयोजनमिति। कार्य्यकारणविवक्षायाञ्च कार्य्यसम्बन्धिनि न चायं प्रकारनियमः सूत्र उक्तः। तत् कथं लभ्यत इत्यत आह उत्तरसूत्रादिह संज्ञाग्रहणमपकृष्यते। तेन तस्मिन् सत्ययमर्थो भवति। प्रत्ययान्तश्चेत् संज्ञा भवति। तस्मिंश्चार्थे सति प्रत्ययान्तं यदि संज्ञा भवत्येवं प्रत्यय उत्पद्यते। नान्यथेति। संज्ञा-ग्रहणसन्निधानादिह सर्वप्रकारोऽयं नियमो लभ्यते। नहि विना तेन प्रकारेण प्रत्ययान्तं संज्ञा भवति। ननु चोत्तरसूत्रे संज्ञाग्रहणं तस्यैव शेष-भूतम्। तत् कथं ततोऽपक्रष्टुं शक्यते? नैष दोषः। उभयोरपि योगयो-स्तच्छेषभूतम्। कथम्? योगविभागः करिष्यते। तदस्मिन्नन्नं प्राये। ततः संज्ञायामिति (५।२।८२)। तेन संज्ञाग्रहणमुभयोषां शेषो विज्ञास्यते।

८२। तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्।

अन्नञ्चेत् प्रायविषयमिति। प्रायो विषयो यस्य तत् तथोक्तम्। विषय-ग्रहणेन प्राय इति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयति। प्रत्ययो भवति। अन्यथा गुड़ापूपाः प्रायेणान्नमिति विवक्षायाः कारकाणि भवन्तीति प्रायस्य विषयभूतस्य करणत्वेन विवक्षितत्वात् तृतीया। गुड़ापूपिकेति। प्रत्ययस्यात्

कात् पूर्वादितीत्त्वम् (७।३।४४)। वटकेभ्य इनिर्वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इह संज्ञाग्रहणस्य प्रत्ययान्तोपाधिकत्वाद् यत्र प्रत्ययान्तं संज्ञा भवति तत्र प्रत्ययेन भवितव्यम् । नच वटकशब्दः कन्प्रत्ययान्तः कस्यचित् संज्ञा । तेन ततः कन् न भविष्यति । तस्मिंश्चासति मत्वर्थीय इनि र्भविष्यतीति । वटकिनीति । ऋन्नेभ्यो ङीप् (४।१।५) ।

८३ । कुल्माषादञ् ।

संज्ञाग्रहणेन पूर्वेण कनःप्राप्तावसत्यां वाक्येनाभिधाने प्राप्ते मत्वर्थीये मतुबादाविदमुच्यते । कौल्माषीति । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप् । (G)

८४ । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ।

नकारः स्वरार्थ इति । ननु च नकार इद् यस्य तस्मिन्निति परतः स्वर उच्यते । न च समुदायानुबन्धे नकारे नित्परत्वमस्ति । नैष दोषः । न एवेत् नित् । तत्पुरुषोऽयम् । तेन नकार इत्संज्ञे परतः पूर्वस्य स्वरो भविष्यति । किं पुनरत्र निपात्यत इत्याह च्छन्दोऽधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्निति निपात्यते । छन्दसो वेत्यादि । पूर्वत्र वाक्यार्थे पदमविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागं निपातितम् । इदानीं तु प्रकृतिप्रत्ययौ निपात्येते । तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे । अत्र यद्यपि निदिति बहुव्रीहिस्तथापि स्वरः सिध्यत्येव । घन्प्रत्ययस्य नितः परस्य विद्यमानत्वात् । कथमित्यादि । यदि च्छन्दःशब्दस्य श्रोत्रशब्द आदेशो घंश्च प्रत्ययस्तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे निपात्यते निपातनेन बाधितत्वादत्रार्थे च्छान्दस इति न सिध्यतीत्यभिप्रायः ।

८५ । श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।

श्राद्धशब्द इत्यादि । शास्त्रोक्तेन विधिना निष्पाद्यस्य कस्यचिदेव क्रियाविशेषस्य श्राद्धशब्दः संज्ञा । कर्मशब्दोऽयं क्रियावाची । श्रद्धा यत्र कर्मण्यस्ति तच्छ्राद्धम् । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति (५।२।१०१) णप्रत्ययः । तत्साधन इत्यादि । भुक्तत्वं कर्मणो विशेषणं न सम्भवतीति तत्साधने भक्तादौ वर्त्तित्वा श्राद्धं प्रत्ययमुत्पादयतीति विज्ञायते । तत्साधने तु तस्य वृत्ति-

---

(G) कुल्माषा मुद्गा इति हरदत्तः।

स्यादर्थाद् यथा प्रदीपार्थायां मल्लिकायां प्रदीपशब्दस्य। समानकाल-ग्रहणमिति। समानः कालो गृह्यते येन तत्समानकालग्रहणम्। व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। किमर्थमित्याह अद्य भुक्त इत्यादि। यस्मिन्नहनि श्राद्ध-मनेन भुक्तं तस्मिन्नेव श्राद्धिक इति स्यात्। अद्य भुक्ते श्वो मा भूदित्येव-मर्थम्। तत्रेदं व्याख्यानम्। इहापि वेत्यनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थित-विभाषा। तेन यस्मिन्नेवाहनि श्राद्धं भुक्तं तस्मिन्नेवेष्यते। नान्यत्रेति।

८६। पूर्वादिनिः।

पूर्वं गतं पीतं भुक्तमिति। पूर्वशब्दोऽत्र क्रियाविशेषणत्वात् कर्म भवतीति द्वितीयासमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते। पूर्वीति। सौ चेति (६।४।१३) दीर्घः।

८७। सपूर्वाच्च।

सहशब्दो विद्यमानवचनः। अतएवाह विद्यमानं पूर्वमिति। वोप-सर्जनस्येति (६।३।८२) सहस्य सभावः। कृतपूर्वी कटमिति। ननु च निष्ठया कर्मणोऽभिहितत्वाद् द्वितीयात्र न प्राप्नोति। नैष दोषः। नेयं कर्मणि निष्ठा। किं तर्हि? भावे। यदापि कर्मणि तदापि न दोषः। निष्ठया हि सामान्यं कर्माभिहितम्। न विशेषकर्म। तस्माद् विशेषकर्मणोऽनभिहितत्वाद् द्वितीया भविष्यति। ननु च पूर्वं कृतमित्यनेकपदावयवत्वाच्च वाक्य-मिदम्। वाक्यस्य चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्राति-पदिकसंज्ञा नास्ति। तत् कथमतः प्रत्यय इत्याह सुप्सुपेत्यादि। योगद्वयेन चेत्यादि। यदि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रतिपदिकेनेत्येषा परिभाषा (प,३३) न स्यात् तदा सपूर्वात् पूर्वादिनिरित्येकयोगं कुर्य्यात्। किं योगविभागेन? एकयोगे हि सति केवलादपि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययो भविष्यति। तदेवमेकयोगेन सिद्धे यत् पूर्वादिनिरिति (५।२।८६) पृथग्योगं करोति तज्ज्ञापयत्यस्तीयं परिभाषा व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। यदि वा ग्रहणवतेत्यादिका परिभाषा (प, ३२) न स्यात् सपूर्वाच्चेतीमं योगं न कुर्य्यात्। पूर्वा-दिनिरित्यनेनैव (५।२।८६) हि कृतपूर्वीत्यादावपि भविष्यति तदन्तविधिना। तदेवं पूर्वयोगेणैव पूर्वशब्दान्तादपि सिद्धे प्रत्यये यत् सपूर्वाच्चेतीमं योगं

करोति तज्ज्ञापयत्यस्तीयं परिभाषा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न भवतीति ।

८८ । इष्टादिभ्यश्च ।

इष्टी यज्ञ इति । कथं पुनरत्र सप्तमी ? यावता यज्ञस्य कर्मतायां द्वितीयया भवितव्यमित्याह क्तस्येन्विषयस्येत्यादि (२।३।६६, वा) ।

८९ । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य्यवस्थातरि ।

किं पुनरत्रेदं निपात्यते ? पर्य्यवस्थातृशब्दं व्यवस्थाप्य तदवयवस्याव-स्थातृशब्दस्य पन्थ आदेश एकत्र क्रियते । अपरत्र तस्यैव परिशब्दः । पश्चादिनिप्रत्ययः ।

९० । अनुपद्यन्वेष्टा ।

अनुपदीति । पश्चात् पदस्यानुपदम् । पश्चादर्थे ऽव्ययीभावः । तस्मादिनि-प्रत्ययो निपात्यते ।

९१ । साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।

संज्ञाग्रहणमित्यादि । विशिष्ट एवाभिधेये प्रत्ययान्तस्य वृत्तिरभिधेय नियमः । स यथा स्यादित्येवमर्थं संज्ञाग्रहणम् । साक्षीति । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः सायंप्रातिकाद्यर्थमिति (६।४।१४४, वा) टिलोपः । संज्ञाग्रहणादि-त्यादि । असति हि संज्ञाग्रहणे यथोपद्रष्टा साक्षिशब्देनोच्यते तथा दाता ग्रहीता चोच्येयाताम् । एतावपि हि द्रष्टारौ भवत एव । संज्ञाग्रहणा-दुपद्रष्टैवोच्यते । दातृग्रहीतृभ्यां योऽन्यो द्रष्टा समीपे स उपद्रष्टा । ननु च स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षीति (२।३।३९) निपातनादेव साक्षि-शब्दः साधुर्भविष्यति । अभिधेयनियमोऽपि लौकिकत्वादस्य पदस्य लोकोक्त एव विज्ञास्यते । तदपार्थकमिदम् । नैतदस्ति । नहि तस्मिन् निपातने साक्षिशब्दस्य नकारान्तता शक्यते व्यवसातुम् । प्रमाणाभावात् । लोके न स्वाभिधेये प्रतीयमाने प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मान्नकारान्ततापप्रतिपत्ति गौरवपरिहारार्थं चेदमुच्यते ।

८२ । चेतियच् परचेते चिकित्स्यः ।

चिकित्स्य इति । शक्यार्थे कृत्यः । वाक्यार्थ इत्यादि । परचेते चिकित्स्य इत्यस्य वाक्यस्यार्थे चेतिय इत्येतत् पदवचनमविद्यमानप्रकृति-प्रत्ययविभागं निपात्यते । चकारोऽन्तोदात्तार्थः । परचेत्रादेत्यादि । वाशब्दः प्रकारान्तरं द्योतयति । अथवा परचेत्रशब्दात् तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्यत्रार्थे प्रत्ययो निपात्यते । परशब्दस्य च लोपः । परचेत्रं जन्मान्तरशरीरमिति । इहत्याच्छरीरादन्यत्वादसाध्य इत्यनेन परशब्दस्यार्थं दर्शयति । सस्यार्थं हि यत् चेत्रं संस्कृतं तदनुत्पाद्यत्वात् तृणानां परचेत्रं भवति । सर्वं चैतत् प्रमाणमिति । सर्व्वस्याचार्य्येण प्रतिपादितत्वात् ।

८३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र-दत्तमिति वा ।

रूढ़िरेषेत्यनेनावयवार्थं त्याजयति । कथं पुनर्ज्ञायते रूढ़िरेषेत्याह तथाचेत्यादि । यद्येषा रूढ़िर्न स्याद् व्युत्पत्तेरनियमो न स्यात् । अरूढ़ि-शब्देषु नियतत्वादेव तदर्थस्य । रूढ़िशब्दे त्वस्मिन् युज्यते वुरत्पत्तेरनियमः । रूढ़िशब्दानां हि यथाकथञ्चिद् वुरत्पत्तिः क्रियते परिकल्पितेनावयवार्थेन । कथं पुनरात्मा चक्षुरादिना करणेन शक्योऽनुमातुमित्याह नाकर्तृकमित्यादि । अनेनाविनाभावं दर्शयति । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् करणादीनां प्रवृत्ति र्निवृत्तिर्वा कर्त्रधीना तस्माद् यत्र तानि तत्रावश्यं कर्त्रा भवितव्यम् । चक्षुरादिना करणेनाविनाभावेनालिङ्गेनात्मानुमीयते । कथं पुनस्तदात्मना सेवितमित्याह तद्द्वारेणेत्यादि । द्वारेण हि विषयेष्वात्मनो ज्ञानमुत्पद्यते । तस्माद् विषयाञ् ज्ञातुमात्मा चक्षुरादीन्द्रियं सेवते । यथायथमिति । यथा-स्वं यो यस्येन्द्रियस्य विषयस्तत् तस्मै दत्तम् । इतिकरणः प्रकारार्थः । इत्येवं प्रकारान्तरेणापि व्युत्पत्तिः कर्त्तव्येत्येतदितिकरणः प्रकारार्थं द्योतयति । अतएवाह सति सम्भव इत्यादि । इन्द्रेण विषयानीयन्ते सम्बध्यन्त इतीन्द्रियमित्येवमादिका सति सम्भवे तथा व्युत्पत्तिः कर्त्तव्या । वाशब्द इत्यादि । असति हि वाशब्द इन्द्रलिङ्गमित्येवमादीनां विकल्पप्रकाराणां

पारतन्त्र्यं विज्ञायेत । परस्परापेक्षया समुच्चिताया एव व्युत्पत्तेः कारणमिति वाशब्दस्त्विन्द्रलिङ्गमितीन्द्रदृष्टमिति चेत्येवं प्रत्येकं सम्बध्यमानस्तेषां स्वातन्त्र्यं दर्शयति । तेनैकैकः प्रकारः प्रकारान्तरनिरपेक्षो व्युत्पत्तावङ्गभावमुपयाति ।

६४ । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ।

प्रत्ययार्थाविति । ननु च यद् यस्य भवति तत् तस्मिन्नस्ति । यद्यस्मिन्नस्ति तत् तस्य भवति यथा वृक्षे शाखा वृक्षस्य शाखेति । तत्रान्यतरनिर्देशेनैव सिद्धम् । तत् किमर्थं द्वौ निर्दिश्येते । नैतदस्ति । नहि षष्ठीसप्तम्यर्थयोरवश्यम्भावी समावेशः । तथाहि गावो गङ्गायां भवन्ति । न च ते तस्याः । तथा देशान्तरगतोऽपि पुत्रो देवदत्तस्य च भवति । नचासौ तत्र । तस्मादुभावपि निर्देष्टव्यौ । अस्तीति प्रकृतिविशेषणमिति । ननु च सम्भवे व्यभिचारे च विशेष्यविशेषणभावो भवति नीलोत्पलवत् । नचास्तित्वस्य व्यभिचारोऽस्ति यथोक्तं—न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । तस्या व्यवच्छेद्याभावादपार्थकमिदं विशेषणम् । नैतदस्ति । विशेषणोपादानसामर्थ्यादेव विशिष्टैव सत्ता विशेषणत्वेनोपात्ता न सत्तामात्रमिति प्रतीयते । सा पुनर्विशिष्टसत्ता सम्प्रतिसत्तैव । अस्ति च तस्या व्यभिचार इति प्रसज्यत एव विशेष्यविशेषणभावः । किं पुनः सम्प्रति सत्ता विशेषणत्वेनोपात्ता ? तस्यामिव प्रत्ययो यथा स्यात् । भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदित्येवमर्थम् । तेन गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्र न भवति । ननु च गोमानासीद् गोमान् भवितेति भूतभविष्यत्सत्तायां मतुपं विधाय कथं प्रयुज्यते ? नैष दोषः । धातुसम्बन्धे ऽयथाकालोक्तानामपि प्रत्ययानां साधुत्व-(३।४।१) विधानादेवं प्रयुज्यते । न भूतभविष्यत्सत्तायाम् प्रत्ययविधानात् । अस्त्यर्थोपाधिकश्चेद् भवतीत्यर्थ इति । वर्त्तमानसत्ताविशिष्टं यदि तत्र भवतीत्यर्थः । गोमानिति । उगिदचामिति (७।१।७०) नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः । वृक्षवानिति । मादुपधायाश्चेत्यादिना (८।२।९) वत्वम् । विषयनियम इति । विषये प्रत्ययस्य भावो विषयनियमः । स पुनर्विशिष्टविषयो भूमादिरिति दर्शयन्नाह भूमनिन्देत्यादि ।

बह्वोर्भावो भूमा। पृथ्वादिभ्य इमनिजितीमनिच् (५।१।१२२)। बह्वोर्लोपो भू च बह्वोरिति (६।४।१५८) भूभाव इकारलोपश्च। गावो बह्वोऽस्य सन्तीति गोमान्। एकस्य द्वयोर्वा विद्यमानत्वेऽपि गोमानिति न व्यपदिश्यते। निन्दायाम्। ककुदावर्त्तीति। निष्कलत्वान्निन्दितः। प्रशंसायाम्। प्रशस्तं रूपं यस्यास्ति रूपवानित्युच्यते। नित्ययोगे। क्षीरमेषामस्तीति क्षीरिणो वृक्षाः। नित्यः क्षीरसम्बन्धो येषां त उच्यन्ते। अतिशायने। उदरिणी कन्येति। यस्या अतिशयेनोदरमस्ति सैवमुच्यते। संसर्गः। दण्डीति। दण्ड-संसर्ग उच्यते। तेनेह गृहस्थिते विद्यमानेऽपि दण्डे दण्डीति नाभिधीयते।

९५। रसादिभ्यश्च।

अन्यनिवृत्त्यर्थमिति। अन्यस्येनिप्रभृतेर्मत्वर्थीयस्य निवृत्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। कथमित्यादि। रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। ततो रूपिणी कन्येत्यादि न सिध्यतीति भावः। प्रायिकमित्यादि। अन्यनिवृत्तेर्बाहुल्येनार्थः सोऽस्यास्तीति। प्रायिकमेव युक्तं भवतीति। बाहुल्येनास्यान्यनिवृत्तित्वेन रूपिणीत्यादौ क्वचिदन्योऽपि भवतीति कथं पुनरस्य प्रायिकत्वं लभ्यत इत्याह इतिकरण इत्यादि। इतिकरणस्येह विवक्षार्थोऽनुवर्त्तते। तेन यत्र तु मतुबन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति तत्र तेनान्यनिवृत्तिः क्रियते। न सर्वत्र। अथवेत्यादि। परिहारान्तरम्। आदिशब्देन चक्षुरादीन्द्रियपरिग्रहः। गुणादिति गणे पठ्यते। नच गुणग्रहणं सर्वेषामेव रसादीनां विशेषणम्। तेन ये रसनादीन्द्रियग्राह्या स्तेषामेवायं पाठ इति गुणवचनात्तेभ्यो रसनादीन्द्रियग्राह्येभ्योऽन्यनिवृत्तिरनेन क्रियते। नान्येभ्यः। स्यादेतत्। रूपिणीत्यादावपीन्द्रियग्राह्या ये गुणास्तेभ्यो मत्वर्थीय उत्पन्न इत्याह रूपिणी रूपिक इत्यादि। रूपिणी रूपिक इत्यत्र शोभागुणो गम्यते। न चक्षुर्ग्राह्येण रूपेण। रसिको नट इत्यत्रापि भावगुणो गम्यते। नतु रसनेन्द्रियग्राह्येण गुणेन। भावाः शृङ्गारवीरबीभत्सादयो रचनाधर्माः। एकाच इति। एकाचरादिति। एकोऽज् यस्य तस्मान् मतुबेव भवतीति। धीमान्। स्ववानिति।

९६ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।

कर्णिकाल इति । कर्णिकादिशब्दोऽयं प्राण्यङ्गस्य वाचकः । नालङ्कारविशेषस्य । प्राण्यङ्गादेव हीष्यते । अत आह प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यमिति । प्राण्यङ्गत्वादेवाकारान्ताल्लज् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्त्तते । तेन प्राण्यङ्गादेव भविष्यतीति । नान्यस्मात् । अनभिधानाद्वाऽप्राण्यङ्गान्न भविष्यतीति । ननु चैकाचो लचः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थं च-ार इत्याह प्रत्ययस्वरेणेवेत्यादि । चूडालशब्दात् प्रथमैकवचनान्तात् परतोऽसिशब्दे व्यवस्थिते तस्य तिङ्ङतिङ इति (८।१।२८) निघातः । सौः ससजुषो रुरिति (८।२।६६) रुत्वम् । अतो रोरप्लुतादप्लुत (६।१।११३) इत्युत्वम् । आद्गुणः (६।१।८७) तस्य चैकादेश उदात्तेनोदात्त (८।२।५) इत्युदात्तत्वम् । एङः पदान्तादतीति (६।१।१०९) पररूपमेकादेशः । असति तु चकारे स्वरितो वानुदात्तेऽपदादाविति (८।२।६) स्वरितः स्यात् । अतस्तद्बाधनार्थं चकारः क्रियते ।

९७ । सिध्मादिभ्यश्च ।

यद्यन्यतरस्यांग्रहणेन लज् विकल्प्येत तेन पक्षे यथाप्राप्तमेव स्यादित्यकारान्तात् सिध्मादेरिनिठनौ स्याताम् । अत इमं दोषं परिहर्त्तुमाह अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि । अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यामिह समुच्चये वर्त्तते । तथाच वार्त्तिककारेणोक्तम् अन्यतरस्यामिति समुच्चय इति । मतुबिह स्वरितत्वात्सन्निहित इति स एव समुच्चीयते । ननु यथाप्राप्तं प्रत्ययान्तरमित्येके । अन्ये त्वाहुः । अन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमेव । न चेनिठनावुभौ क्रियेते । तयोर्महाविभषयैव सिद्धत्वात् । तर्हि प्रत्ययान्तरं पक्षे विधीयते । तदपि न । यथाप्राप्तमापादयितुं सन्निहितप्रत्यासत्तेः मतुबेव । तदेवमन्यतरस्यांग्रहणे सति मतुबेव विकल्प्यत इत्यभिप्रायेणान्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चीयत इत्युक्तमिति । ननु प्रत्ययो विकल्प्यत इति । ननु च लचो भावाभावौ क्रियेते इत्यर्थः । तस्मादित्यादि । यत एवमन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप् समुच्चीयते ननु प्रत्ययो विकल्प्यते तस्माद् येऽत्रा-

कारान्ताः पठ्यन्ते तेभ्य इनिठनौ न भवतः। पार्ष्णिधमन्यो दीर्घश्चेति। पार्ष्णि धमनि इति शब्दाभ्यां लच् प्रत्ययो भवति। तयोश्च दीर्घः। पार्ष्णीलः। धमनीलः। वातदन्तबलललाटानामूङ्चेति। वातादीनां लज् भवति। तस्य च लच ऊङागमः। वातूलः। दन्तूलः। बलूलः। ललाटूलः। जटाघटाकलाः चेप इति। जटादयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति चेपे गम्यमाने। जटालः। घटालः। कलालः। चेप इति किम्? जटावान्। चुद्रजन्तूपतापाच्चेति। चुद्रजन्तुर्नकुलादिः। उपतापो रोगः।

९८। वत्सांसाभ्यां कामबले।

कामवति बलवति चार्थे इति। मत्वन्तयोर्निर्देशेन कामबलशब्दावर्श आद्यकारान्तावुपात्ताविति दर्शयति। ननु च वत्सांसशब्दौ नैव कामबलयो र्वर्त्तेते। किं तर्हि? वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च। तत् कथं ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यत इत्याह वृत्तिविषय इत्यादि। कथमेतज् ज्ञायत इत्याह न ह्यत्रेत्यादि। वत्सशब्दस्य वाक्ये यो वयोविशेषलक्षणोऽर्थः प्रसिद्धो ऽंसशब्दस्य च यः प्राण्यङ्गलक्षणविषयः स यस्मादत्र वृत्तौ न विद्यते न ज्ञायत इत्यर्थः। अथवा न विद्यत इति नास्तीत्यर्थः। अनेन वाक्ये यो तयोरर्थौ प्रसिद्धौ वयःप्राण्यङ्गविशेषात्मकौ तयोर्वृत्तावभावो दर्शितः। इदानीं यौ तयोरभिमतावर्थौ तयोर्भावं दर्शयितुमाह वत्सल इत्यादि। स्नेहवानिति। कामवानित्यर्थः। तदेवं यस्माद् वत्सांसशब्दयोर्वाक्ये वयःप्राण्यङ्गलक्षणोऽर्थो न विद्यते ततश्च वत्सलांसलशब्दाभ्यां यथोक्तः स्नेहवान् बलवांश्चोच्यते ततो ज्ञायते वत्सांसशब्दौ वृत्तिविषये कामबलयोर्वर्त्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयत इति। अन्यतरस्यांग्रहणं सर्वत्र चात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चयार्थं वर्त्तते। ततो मतुपा भवितव्यमिति यो मन्यते तं प्रत्याह न चायमित्यादि। अनेनैव च हेतुना वाक्यमपि न भवतीति वेदितव्यम्। वाक्ये हि नैवायमर्थः सम्भवति।

९९। फेनादिलच्च।

१००। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।

पामादिष्वङ्गादिति पठ्यते। तत्र कल्याणग्रहणमङ्गविशेषणम्। कल्या-

णानि शोभनान्यङ्गान्यस्याः सन्तीत्यङ्गना। कल्याण इति किम्? अङ्गवती। शाकीपलालीदद्रूा ह्रस्वत्वञ्च। शाक्यादीनाञ्च प्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वञ्च। शाकिनः। पलालिनः। दद्रुणः। महच्छाकं शाकी। महापलालं पलालीति केचित्। नानाजातीयानां शाकानां समाहारः शाकी। पलालानां समाहारः पलालीति। विष्वगित्यादि। विष्वक्शब्दान्नप्रत्ययो भवति। उत्तरपदलोपश्च। स चाकृतसन्धेः। अकृतयणादेशस्य। विष्वञ्चतीति विषुशब्द उपपदे ऽञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिना (३।२।५९) क्विन्। अनुनासिकलोपः। ततो विषु अच् इति स्थिते विष्वञ्चो यस्य सन्तीति नप्रत्ययः। अकृतयणादेशस्यो-त्तरपदलोपः। विषुण इति भवति। विषुणशब्दोऽयं निपात्यते। नानार्थे वर्त्तते। लक्ष्म्या अच्चेति। लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययो भवति। अकारश्चान्तादेशः। लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मणः। जटाघटेत्यादि। जटादिभ्यः क्षेपे गम्यमान इलच्प्रत्ययः। जटिलः। घटिलः। कलिलः। क्षेप इति किम्? जटावान्। घटावान्। कलावान्।

१०१। प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः।

प्रज्ञाशब्दान्मतुपि पिच्छादिपाठादिलचि च प्राप्त इतरेभ्यस्तु मतुपि णो विधीयते।

१०२। तपःसहस्राभ्यां विनीनी।

अत्र सूत्रे द्वे प्रकृती उपात्ते। प्रत्ययार्थावपि द्वावेव प्रकृतावनुवर्त्तेते। तथाच वत्सांसाभ्यां कामबले (५।२।९८) सिकताशर्कराभ्याञ्चेत्येवमादिष्वपि (५।२।१०४) केषुचिद् योगेषु यथासंख्येन भवितव्यमिति यो मन्यते तं प्रत्याह प्रत्ययार्थयोस्त्विति। कस्मात् पुनरिष्यमाणमपि न भवति? वत्सांसाभ्यां कामबल (५।२।९८) इत्यत्रांसशब्दस्य परनिपातात्लक्षणव्यभिचारचिह्नात्। अंसशब्दस्य ह्यजाद्यदन्तमिति (२।२।३३) पूर्वनिपाते बलशब्दस्यापि लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीत्यस्मिन् (२।२।३४, वा) प्राप्ते योऽयं परनिपातः स लक्षणान्तरनिरपेक्षतां दर्शयन्निह मतुप्प्रकरणे यथासंख्यं लक्षणस्य व्यभि-चारयति। तेन प्रत्ययार्थयोः सर्वत्र मतुप्प्रकरणे यथासंख्यं न भवति।

प्रकरण इत्येतत् कुतः ? प्रकरणापेक्षत्वाल् लक्षणव्यभिचारचिह्नस्य। एतदपि कुतः ? व्याख्यानात्। इयोर्लक्षणव्यभिचारचिह्नयोरुपादानाद् वा योगापेक्षतायां त्वन्यतरस्यैवोपादानं कुर्य्यात्। असन्तत्वादिति तपःशब्दाद-सन्तत्वादस्मायामेधास्रजो विनिरित्येवमादिना (५।२।१२१) विनिप्रत्यये सिद्धे सहस्रशब्दाच्चाकारान्तत्वादत इनिठना (५।२।११५) वितोनिप्रत्यये सिद्धे पुनरिदं विधानं वक्ष्यमाणेनाणा बाधा मा भूदित्येवमर्थम्। सहस्रात् त्वित्यादि। अत इनिठनाविति (५।२।११५) ठन्नपि प्राप्नोति। सोऽपि बाध्यते। एतेन सहस्रशब्दात् ठनो बाधनमिति पुनर्वचनमिति दर्शयति।

१०३। अण् च।

अण्प्रकरण इत्यादि। ज्योत्स्नादिराकृतिगणः। येभ्यो मतुबर्थेऽण् दृश्यते ते ज्योत्स्नादयो द्रष्टव्याः। उपसंख्यानशब्दश्चायं प्रतिपादने वर्त्तते। तत्रेदं प्रतिपादनम्। उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन ज्योत्स्नादि-भ्योऽपि भविष्यतीति। कौण्डल इति। कुण्डले योऽर्हति स एवमुच्यते। अन्यस्तु कुण्डलीत्येव भवति।

१०४। सिकताशर्कराभ्याञ्च।

अदेश इहोदाहरणमिति। देश उत्तरसूत्रेण लुबिलचो विंधास्यमानत्वात्।

१०५। देशे लुबिलचौ च।

१०६। दन्त उन्नत उरच्।

अकारान्तत्वादिनिठनोः प्राप्तयोः। तुन्दादिषु (५।२।११७) स्वाङ्गादिति पाठादिलचि दन्तशब्दादुरज् विधीयते।

१०७। ऊषसुषिमुष्कमधो रः।

यथासम्भवं मतुपीनिठनोश्च प्राप्तयोरूषादिभ्यो रो विधीयते। मधुर इति। मधुशब्दोऽत्र रसविशेषे वर्त्तते। रप्रकरण इत्यादि। उपसंख्यान-शब्दः प्रतिपादने वर्त्तते। तत्रेदं प्रतिपादनम्। देशे लुबिलचौ चेत्यत्र (५।२।१०५) चकारोऽत्र वर्त्तते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन मुखप्रभृतिभ्योऽपि

रो भवति । नगपाण्डुपांशुभ्यश्चेत्यादि । नगपांशुप्रभृतिभ्यश्च रो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु तामेव चकारस्यानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

१०८ । द्युद्रुभ्यां मः ।

द्यौश्च द्रुश्च द्युद्रू । ताभ्यां मतुपि प्राप्ते मो विधीयते । द्यौरस्यास्तीति द्युमः । दिव उदित्युत्त्वम् (६।१।१३१) । केचिद् द्युशब्दः प्रकृत्यन्तरमङ्गो नामधेयम् । तत इदं प्रत्ययविधानमित्याहुः । रूढिषु मतुप् पुनर्विकल्प्यत इति । रूढिशब्दार्थस्य मतुपाऽनभिधानात् ।

१०९ । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।

इनिठनोः प्राप्तयोर्मतुपि चेदमारभ्यते । ननु च प्रकृतमन्यतरस्यांग्रहण-मस्त्येव । तत् किमर्थं पुनरिदं क्रियत इत्याह ननु च प्रकृतमित्यादि । इतिकरणो हेतौ । केशशब्दाद् यथा वप्रत्यय एवमनेऽभ्योऽपि तथा वप्रत्ययो दृश्यते । तस्माद् वक्तव्यं व्याख्येयम् । तथा व्याख्यानं कर्त्तव्यं यथा-सावन्येभ्यो भवतीत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि स एव चकारोऽनुक्त-समुच्चयार्थोऽनुवर्त्तते । तेनान्येभ्योऽपि भवतीत्यर्थः । अर्णसो लोपश्चेति । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य (१।१।५२) वेदितव्यः । वक्तव्याविति । व्याख्येया-वित्यर्थः । व्याख्यानन्तु तद्धिता इत्यत्रैव (४।१।७६) कृतम् । रथीरभूद् मुद्गलानीति । रथशब्दादीप्रत्ययः । सुमङ्गलीरियं वधूरिति । ईकारस्योदा-हरणम् । मघवानिति च वनिपः । सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः (६।४।८) । उद्वा चेति । उच्छब्दाद्वप्रत्ययः । अदन्तत्वात् टाप् । उद्वती चेति । उच्छब्दादेव मतुप् । उगितश्चेति (४।१।६) ङीप् । झय इति (८।२।१०)वत्वम् ।

११० । गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।

ह्रस्वादपि भवतीति । कथं पुनर्दीर्घस्य ग्रहणे ह्रस्वादपि भवतीति । तत्र तुल्या हीत्यादि । यादृशी दीर्घस्येह संहिता ह्रस्वग्रहणेऽपि तादृश्येव दृश्यते । तस्माद् ह्रस्वस्यापि ग्रहणमिह न विरुध्यत इति भावः । तत्र चैतत् स्यात् । यद्यपि तुल्या संहिता तथापि कृतयणादेशोऽयमेक एव शब्द-

मतस्य स्वरूप इत्यन्यतरस्य परिग्रहणेन भवितव्यम्। तत्र यदि दीर्घस्य ग्रहणं ह्रस्वान्न प्राप्नोति। अथ ह्रस्वस्य ग्रहणं दीर्घान्न प्राप्नोतीत्यत आह उभयथेति। उभयप्रकारं ह्याचार्य्येण प्रणीतं सूत्रम्। तस्मादुभयोरपि ग्रहणमित्यदोषः (H)। अथ संज्ञाग्रहणं किम्? यावतेतिकरणस्य चानुवृत्तेरसंज्ञायां न भविष्यति। यथा द्युद्रुभ्यां मप्रत्ययः (५।२।१०८)। एवं तर्हि तस्यैवेतिकरणस्य प्रपञ्चः संज्ञाग्रहणमिति द्रष्टव्यम्।

११९। काण्डाण्डादीरन्नीरचौ।

इनिठनोरपवादोऽयम्।

११२। रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्।

रजःशब्दादसमायामेधास्रजो विनिरिति (५।२।१२१) विनौ प्राप्ते। इतरेभ्यस्तु मतुपि वलज् विधीयते। वलच्प्रकरणे इत्यादि। वप्रत्ययस्य व्याख्यानेनेदमपि व्याख्यातप्रायम्। अत्र वले इति (६।३।११७) दीर्घत्वं कस्मान्न भवति? वनगिर्य्योः संज्ञायामित्यतः (६।३।११७) संज्ञाग्रहणानुवृत्तेः।

११३। दन्तशिखात् संज्ञायाम्।

दन्तशब्दादिनिठनोः प्राप्तयोर्वलज् विधीयते। शिखाशब्दादिनिप्रत्ययो वक्ष्यते व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यत्र (५।२।११६) शिखादिभ्य इनि वाच्य इति। अदेशार्थं शिखाग्रहणं शिखावला स्थूणेत्यत्र यथा स्यात्। देशे तु शिखाया वलजित्यनेनैव चातुरर्थिक एव सिद्धः। यद्येवमिदमेव वक्तव्यम्। किं तेन? नैतदस्ति। तदपि हि वक्तव्यमेव निर्वृत्तादिष्वर्थेषु यथा स्यात्। अत्रापि संज्ञाग्रहणं तस्यैवार्थस्यानुवादार्थम्। इतिकरणानुवृत्त्यैवाभिधेयनियमसिद्धेः।

११४। ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्ज्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः।

स्त्रीत्वमतन्त्रमिति। अप्रधानम्। अविवक्षितत्वात्। स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु वैचित्र्यार्थः।

(H) एवञ्च गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामिति। अभिरोहति गाण्डिवं महेषाविति च भारविप्रयोगः।

११५ । अत इनिठनौ ।

अत इत्यकारस्तपरो गृह्यते । । अतएवाह अकारान्तादित्यादि । अथाच्छब्दस्य स्वरूपग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ऽच्छब्दात् प्रातिपदिकादिति ? अदित्ययुक्तं स्वरूपग्रहणं भवितुम् । स्वरूपग्रहणे हि रसादिभ्यो मतुपो विधानमनर्थकं स्यात् । स ह्यीनिठनोर्बाधनार्थं विधीयते । नचेह स्वरूप-ग्रहणे तेभ्यस्तौ प्रत्ययौ प्राप्नुत इति किं तद्विधानार्थेन मतुपो विधानेन ? तपरकरणं किम् ? श्रद्धावान् । ननु च व्रीह्यादिषु मालादय आकारान्ताः पठ्यन्ते । ते च नियमार्था भविष्यन्ति । एतेभ्य एवाकारान्तेभ्य इति । नैतदस्ति । तुल्यजातीयस्यैव टाबन्तस्यैवं नियमः स्यात् । डाप्चाबन्ताभ्यां स्यातामेवेतीनिठनौ । तस्मादकारस्तपरः कर्त्तव्यः । कार्य्यीति । क्रत इनिः । तण्डुली तण्डुलिक इति जातेरिनिठनौ ।

११६ । व्रीह्यादिभ्यश्च ।

शिखादिभ्य इत्यादि । उभयत्रादिशब्दः प्रकारे । शिष्टप्रयोगे येभ्य इनिरेव दृश्यते ते शिखादयो द्रष्टव्याः । ते हि तेभ्यष्ठनं विहितवन्तः । एष तु विषयविभाग इतिकरणानुवृत्तेरेव गृह्यते । वाच्य इत्यस्य तु व्याख्येय इत्यर्थः । यवखदादिष्विति विषयसप्तमी । एवं तर्हीत्यादि । तुन्दादिषु व्रीहिशब्दस्य स्वरूपग्रहणे सतीह तस्य ग्रहणमनर्थकं ज्ञायत इति सामर्थ्यात् तत्र व्रीहिग्रहणेनार्थग्रहणं विज्ञायते । अर्थग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद् दर्शयितुमाह शालयोऽस्य सन्ति शालिक इत्यादि । शीर्षान्नञ इति । नञ उत्तरस्य शीर्षन्नित्येतस्य प्रत्ययो भवति । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः । अशीर्षी । अशीर्षिकः । अन्ये तु शीर्षन्निति शब्दान्तरं पठन्ति । तस्य तु पाठो भाषायामपि यथा स्यादित्येवमर्थः । अन्यथा शीर्षंश्छन्दसीति (६।१।६०) विधानात् भाषायामशीर्षिकः अशीर्षवानिति न स्यात् ।

११७ । तुन्दादिभ्य इलच्च ।

यथासम्भवं मतुबादिषु प्राप्तेष्विदमारभ्यते । चकारादिनिठनौ मतुप् चेति । एतेन प्रत्ययचतुष्टयं तुन्दादिभ्यो भवतीति दर्शयति । अतएव

पिच्छादिषु तुन्दादयो न पठिताः। पिच्छादिभ्य इलज्मतुपावेव भवतः। तुन्दादिभ्यस्त्विनिठनावपि। स्वाङ्गाद्विवृद्धाविति। स्वाङ्गाद्विवृद्धौ वर्त्तमानात् प्रत्ययो भवति। वृद्धौ महान्तौ कर्णावस्य स्तः। कर्णलः। कर्णिकः। कर्णी। कर्णवान्।

११८। एकगोपूर्वाट् ठञ् नित्यम्।

मतुबादिषु प्राप्तेषु ठञ् विधीयते। स च समानाधिकरणतत्पुरुषादेक-पूर्वाद् भवति। नतु सर्वत एकपूर्वात्। एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते। एकञ्च तच्छतञ्चेकशतम्। तदस्यास्तीत्यैकशतिकः। षष्ठीतत्पुरुष एकशतवान्। कथमित्यादि। यद्यत (५।२।११५) इत्येतदनुवर्त्तते गोशकटीशब्दान्न सिध्यति। तस्यानकारान्तत्वादिति भावः। ततो भविष्यतीति। तदन्ताद् भविष्यतीत्य-भिप्रायः। एषोऽर्थः। एकगोपूर्वाददन्तात् प्रातिपदिकाट् ठञ् विधीयत इति सामर्थ्याल्लभ्यते। अथवा ततो हेतोर्भविष्यतीत्यदोषः। अवश्यञ्चेत्यादि। असत्यां ह्यत इत्यनुवृत्तौ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादिषु (५।२।१२८) योगेषु (५।२।११५) चित्रकललाटिकादिशब्देभ्योऽपि प्रत्ययः स्यात्। नित्यग्रहणमित्यादि। असति हि नित्यग्रहणेऽन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं सर्वत्रानुवर्त्तत इति मतुबपि स्यात्। तस्माद् बाधनार्थं नित्यग्रहणम्। कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति ? यदि नित्यग्रहणं मतुब्बाधनार्थमेवं नह्येकद्रव्यवत्त्वादित्यत्रैकपूर्वाद् द्रव्यशब्दान् मतुप् सिध्यतीति मन्यते। एकेनेत्यादि। एकशब्दस्य द्रव्यवत्त्वादित्यनेन सुप्सुपेति समासं कृत्वा साधुत्वमस्य प्रतिपादनीयमित्यर्थः।

११९। शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्।

१२०। रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्।

तदाहतमुच्यत इति। आहतमाहननं ताड़नमित्यर्थः। अतो निष्कं पुरुषादिरूपम्। तदपि कार्य्ये कारणोपचारादाहतमित्युच्यते। यप्प्रकरण इति। यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यमिति। अनेनास्य तु तुल्यत्वात् तद्वदेव व्याख्यानं कर्त्तव्यम्। चकारस्त्विह शतसहस्रान्ताच्च निष्कादित्यतो (५।२।११९) नुवर्त्तते।

१२१ । अस्मायामेधास्रजो विनिः ।

यशस्वी । तपस्वी । पयस्वी । तसौ मत्वर्थे इति (१।४।१९) भत्वम् । अतो भत्वाज् जश्त्वं न भवति । जश्त्वेन सकारस्य दकारः प्राप्नोति । स न भवति ।

१२२ । बहुलं छन्दसि ।

इयोभयहृदयानीत्यादि । अवधारणमिह द्रष्टव्यम् । इयादीन्येव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । नेतराणि । स्वत एव दीर्घत्वात् । तदेतत् सर्वं बहुलग्रहणेन सम्पद्यत इति । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्याने वर्त्तत इत्यभिप्रायः ।

१२३ । ऊर्णाया युस् ।

ऊर्णायुरिति । पदत्वेन भसंज्ञाभावाद् यस्येति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।

१२४ । वाचो ग्मिनिः ।

अथ मिनिरेव कस्मान्नोच्यते ? जश्त्वे कृते वाग्मीति (I) सिध्यति । ननु च यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको (८।४।४५) वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति । नैष दोषः । व्यवस्थितविभाषा विज्ञास्यते । एवं तर्हि गकारमधिकं कुर्व्वन्नेतत् सूचयति ग्मिनिरयमिति । यः सम्यग् बहु भाषते तत्रापि वक्ष्यमाणावाल-जाटचौ बाधित्वा ग्मिनिरेव भवति । एवं ह्यधिकं भवति यद्यपवादविषयेऽपि क्वचिद्भवति । नान्यथा । एवञ्चालजाटचौ कुत्सितं यो बहु भाषते तत्रैव पारिशेष्याद् भवत इति वेदितव्यम् ।

१२५ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ।

कुत्सित इति । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्याने वर्त्तत इत्यभिप्रायः । वक्तव्यमिति । कुत्सितं यो बहु भाषते तत्रालजाटचौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं पूर्वसूत्र एव कृतम् ।

१२६ । स्वामिन्नैश्वर्य्ये ।

एकाच इति रसादिषु पाठान्मतुपि प्राप्त इदमारभ्यते । ऐश्वर्य्यवाचिन

(I) चकारस्य कुत्वजश्त्वाभ्यां वाग्मीत्यत्र गकारद्वयम् ।

इति। धनवचनोऽयं स्वशब्द ऐश्वर्य्यवाची। तथाच धनयोगादैश्वर्य्यं तदुच्यते। स्ववानिति। आत्मादावर्थान्तरे स्वशब्दो वर्त्तते।

१२७। अर्शआदिभ्योऽच्।

यथासम्भवं मतुबादिष्वज् विधीयते। आकृतिगणश्चायमिति। अवृत्-कृतत्वात्। आदिशब्दश्चायं प्रकारे। स्वाङ्गाद्धीनादिति। हीनस्वाङ्गहेतेः प्रातिपदिकादज् भवति। खञ्जः पादोऽस्तीति खञ्जः। काणश्चक्षुरस्तीति काणः। वर्णादिति। वर्णवाचिभ्यः शुक्लादिभ्योऽज् भवति। शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लम्। ननु च शुक्लशब्दो गुणवचनः। तत्राभेदोपचारेणाप्येतत् सिध्यति। एवं तर्हि द्रव्यवृत्तेरपि वर्णवाचिनः प्रातिपदिकाद् यथा स्यादित्येवमर्थं वर्णग्रहणं कृतम्। शुक्लगुणयुक्ताः प्रासादाः शुक्लाः। तेऽस्मिन् सन्ति शुक्लं नगरम्। प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारोऽर्शोऽस्यास्तीति स्वरितो वानुदात्ते ऽपदादाविति (८।२।६) स्वरितबाधनार्थः।

१२८। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः।

तद्विषयेभ्य इति। तच्छब्देनोपतापगर्हावेव परामृश्येते। ते उपतापगर्हे विषयो येषामिति बहुव्रीहिः। प्राणिस्थवाचिनां सर्वेषामेव द्वन्द्वादीनामिदं विशेषणम्। प्राण्यङ्गान्नेष्यत इति। कथं पुनरिष्यमाणोऽपि न भवति। चकारानुवृत्तेः सिद्धे प्रत्यय इति। अत इनिठनावित्यनेनैव (५।२।१२)। ठनादिबाधनार्थं इति। इनिरेव यथा स्यात्। ठनादिर्मा भूदित्येवमर्थं पुनर्वचनम्। आदिशब्देन मतुव् गृह्यते। इत उत्तरे योगा नियमार्था वेदितव्याः।

१२९। वातातिसाराभ्यां कुक् च।

वातातिसाराभ्यामिति। यद्यपि पञ्चमी तथाप्यर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवति। आगमसम्बन्धे षष्ठीभावेन विपरिणम्यते। अतएवाह तत्सन्नियोगेन च तयोः कुगागम इति। अथ प्रत्ययस्यैवागमः कस्मान्न भवति? कुगागमवता प्रत्ययेनार्थस्यानभिधानात्। स्वरूपं न सिध्यतीति च। पिशाचाच्चेति वक्तव्यमिति। पिशाचशब्दादिनिप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थंरूपं

व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। बहुलं छन्दसीत्यतो (५।२।१२२) बहुलग्रहणमनुवर्त्तते। तेन पिशाचशब्दादपि भविष्यति।

१३०। वयसि पूरणात्।

वयसि द्योत्य इति। कथं पुनर्वयो द्योत्यते ? यदि पञ्चमादयः शब्दाः काले वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति। अतएव तेषां काले वृत्तिं दर्शयितुमाह पञ्चमो मासोऽस्यास्तीति। सिद्धे सतीत्यादि। पूरणप्रत्ययानामकारान्तत्वादिनिः सिद्ध एव। तस्मिन् सिद्धे पुनरिदं वचनं नियमार्थं ज्ञायत इति। इनिरेव भवतीति नियमस्य स्वरूपं दर्शयति।

१३१। सुखादिभ्यश्च।

इनिप्रत्ययो नियम्यत इति। पूर्ववन्नियमो वेदितव्यः। तदिहेत्यादि। यस्मिन् व्रीह्यादिषु मालाशब्दः पठ्यते तस्माद् यदिह क्षेपे मालाशब्दस्य पुनर्वचनं तन् मतुपो बाधनार्थम्। नतु ठनः। सुखादिभ्य इति नोच्यत इति। अनेनैव निवर्त्तितत्वात्। मालाशब्दो हि शिखादिषु। तत्रान्तर्भाविनः क्षेपादन्यत्रेनिर्भवत्येव। शिखादित्वान्मतुप् च। मतुपस्तस्यान्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चितत्वात्। माली। मालावानिति।

१३२। धर्मशीलवर्णान्ताच्च।

१३३। हस्ताज् जातौ।

हस्तेन हस्तमात्रं प्रतीयते। नतु जातिः। पुरुषशब्दप्रयोगात् पुरुषजातिर्गम्यते।

१३४। वर्णाद् ब्रह्मचारिणि।

समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यत इति। एतेन समुदायोपाधित्वं ब्रह्मचारिणो दर्शयति। विद्याग्रहणार्थं यदोपनीयते ततः सेवितव्यो यो नियमविशेष स्तद ब्रह्म। तच्चरति ब्रह्मचारी। आवश्यके णिनिः। तत्र नियमविशेषचरणे ब्राह्मणादीनामेव त्रयाणां वर्णानामधिकारः। न शूद्रस्येत्याह ब्रह्मचारीति त्रैवर्णिकोऽभिप्रेत इति। त्रिषु वर्णेषु भवस्तत्रान्तर्भूतत्वात् त्रैवर्णिकः। किं पुनः कारणं स एवाभिप्रेत इत्याह सहीत्यादि।

१३५। पुष्करादिभ्यो देशे।

इह कस्मान्न भवति पुष्कराणि पद्मान्यस्मिन् देशे सन्तीति? इतिकरणानुवृत्तेः। अर्थाच्चासन्निहित इति। असन्निहितग्रहणे तस्य चास्तित्वेन विरोधः। यदि ह्यसन्निहितोऽर्थो न नाम विद्यते। यदि विद्यते कथमसन्निहितः? तस्माद् विशेषणोपादानादस्तीत्येतद् विशेषणमुतत्सन्न्यासन्निधानोपाधिकादर्थात् प्रत्ययो विधीयते। अभिधानशक्तिस्वाभाव्याच्च। अर्थीति। अभिलाषवानेवोच्यते। न सर्वोऽसन्निहितोऽर्थः प्रत्ययान्तेन तद्विमर्शादसन्निहितवान्। अतः प्रत्ययो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। कथं पुनरनुच्यमानो लभ्यते। बहुलं छन्दसीत्यतो (५।२।१२२) बहुलग्रहणेन यथा ऽष्टामेखलादयोभयहृदयादीनां (५।२।१२२, वा) दीर्घत्वेत्येवमादिकं कार्य्यं सम्पाद्यते तथेदमपि। तदन्ताच्चेत्यादि। असन्निहितमित्यनुवर्त्तते। असन्निहितोपाधिकादर्थादिनिप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानन्तु कृतप्रायम्।

१३६। बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्।

यद्यन्यतरस्यांग्रहणेन प्रत्ययो विकल्प्यते बलादिभ्यो मतुब्विकल्पो भवतीति ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनावपि स्याताम्। इनिरेव चेष्यते। स कथमिनिरेव लभ्यते? यद्यन्यतरस्यांग्रहणेनेनिः समुच्चीयते। न मतुबिति विकल्पेनेत्येवं चेतसि कृत्वाह अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि। ननु यदीनिठनौ द्वावपि स्यातां सूत्रारम्भोऽनर्थकः स्यात्। विनाप्यनेन प्रत्ययस्य सिद्धत्वात्। तस्मान्मतुपोऽपि विकल्पस्यानेन दोषः। नैतदस्ति। आरम्भसामर्थ्यादिनिठनोरन्यतरो भवतीत्ययमोऽर्थो लभ्यते। नत्विनिरेव। तस्मादिनिसमुच्चयार्थमेवान्यतरस्यांग्रहणं कर्त्तव्यम्।

१३७। संज्ञायां मन्माभ्याम्।

प्रथिमिनी। दामिनीति। प्रथिमिन् दामिन् इत्येताभ्यामिनिः। न स्वद्वित इति (६।४।१४४) टिलोपः। ऋन्नेभ्यो ङीबिति (४।१।५) ङीप्। अत्रापि संज्ञाग्रहणमितिकरणस्यैव प्रपञ्चः।

१३८ । कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ।

उदकसुखयोर्वाचकाविति । यथासंख्यं कमित्युदकस्य वाचकः शमिति सुखस्य । शंयुरिति । मोऽनुस्वारः (८।३।२३) । तस्य वा पदान्तस्येति (८।४।५९) परसवर्णः । मस्यानुनासिको यकारः । तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवत इति । तयोः पदाधिकारे विधानात् । यदि पुनः पदसंज्ञा न स्यात् ततस्तस्यामसत्यां पदनिबन्धनयोरनुस्वारपरसवर्णयोरभावात् कम्युः शम्युरित्यनिष्टं रूपं सम्पद्यते ।

१३९ । तुन्दिवलिवटेर्भः ।

तुन्दिशब्दात् तुन्दादिषु स्वाङ्गाद्विवृद्धादिति पाठादिलचीमिठनोर्मतुपि प्राप्ते वलेः पामादिपाठान्ने मतुपि वटेर्मतुप्येव भो विधीयते ।

१४० । अहंशुभमोर्युस् ।

अहमिति । शब्दान्तरमिति । अस्मदस्त्वाहौ साविति (७।२।९४) त्यदाद्यत्वे च (७।२।१०२) कृते यच्छब्दरूपं सम्पद्यते तस्मादन्य एवाहमव्युत्पन्नः शब्दः । ननु तदित्येवं शब्दाश्यत्वं दर्शयित्वार्थान्तरं दर्शयितुमाह अहङ्कारे वर्त्तत इति । अहंयुः शुभंयुरिति । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥५।२॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

पञ्चमोऽध्यायः।

तृतीयः पादः।

१। प्राग्दिशो विभक्तिः।

विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्या इति। विभक्तिरित्येष शब्दः संज्ञा येषां ते तथोक्ताः। ननुच विभक्तिशब्दः सुप्तिङां संज्ञा। संज्ञा च प्रदेशवाक्येषूच्चारिता संज्ञिनं प्रत्याययतीति सुप्तिङामेव संज्ञात्वं प्राप्नोति। न विभक्तिशब्दस्य स्वाभिधेये गुणीभूतस्य। नैष दोषः। एवं सति सुप्तिङां विभक्तिसंज्ञाविधानमनर्थकं स्यात्। यथा वृद्धिशब्दः स्वाभिधेये लौकिकेऽर्थे गुणीभूतोऽप्यादैच् प्रति संज्ञात्वमनुभवति तथा विभक्तिशब्दोऽपि तसिलादीन् प्रति संज्ञात्वेन वेदितव्यः। अथ तत्रैव कस्मान्नोच्यते सुपो विभक्तिश्च प्राग्दिशश्चेति। एवं सति पुनर्विभक्तिग्रहणं कर्त्तव्यं न भवति। नैवं शक्यम्। एवं हि न्यासे सति कुत आरभ्य प्राग्दिशीया इति न ज्ञायते। किञ्च दिगादिभ्यो यत् (४।३।५४) तेनैकदिगिति (४।३।११२) चानेकं शास्त्रे दिग्ग्रहणमित्यवधिरपि संदिह्येत। किंसर्वनामबहुभ्य (५।३।२) इत्येवमादेश्च कार्य्यस्यावधिदर्शनार्थं पुनरिह प्राग्दिश इति वाच्यमेव स्यात्। तस्माद् यथान्यासमेव साधु। ततो यत इति। अष्टन आ विभक्तावित्यनुवर्त्तमाने (७।२।८४) त्यदादीनाम (७।२।१०२) इत्यत्वम्। न विभक्तौ तुस्मा (१।३।४) इति सकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वाद् (१।१।३८) विभक्तेर्लुक्। कुत इति। कुतिहोरिति (७।२।१०४) किमः कुभावः। त्यदादिविषय इति। त्यदादयोऽत्र

विभक्तिनिबन्धना: । तत इति । त्यदादिविधेरत्वस्योदाहरणम् । इहेति । इदमो विभक्तिस्वरस्य । इदमः सप्तम्यन्तादिदमो ह इति (५।३।११) हप्रत्ययः । इदम इश्यितीशादेशः (५।३।३२) । ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इति (६।१।१७१) इदमः परस्योदात्तत्वं विभक्तित्वे सति सिद्धं भवति । अत्र तु प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमाद्युदात्तत्वम् । तस्मान्नोदाहरणादिगियम् प्रदर्शिता । इदन्त्वत्रोदाहरणं युक्तम् । इत इति । इदमस्तसिल् । पूर्ववदिश् । अत्र ह्यसति विभक्तित्वे लिति प्रत्ययात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । तस्मिंस्तूडिदमित्यादिनेदमः (६।२।१७१) परस्य तस आद्युदात्तत्वं सिद्धं भवति । ननु च सत्यपि विभक्तित्वे परत्वाल्लित्स्वरेण भवितव्यम् । नैष दोषः । लितीत्यत्र (६।१।१९३) ह्यूडिद-मित्यादिकं (६।१।१७१) सूत्रमनुवर्त्तिष्यते लित्स्वरबाधनार्थम् । नन्वेवमपि नैव विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति । तत्र हि सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्यत (६।१।१६८) स्तृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तते । न च तसिलादयस्तृतीयादिग्रहणेन गृह्यन्ते । तृतीयैकवचनमारभ्या पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान् प्रत्ययो विभक्तिसंज्ञः सर्वोऽसौ तृतीयादिः । अतः परमित्यादि । सामर्थ्यं हि नाम सम्बन्धार्थता । सा च प्रतियोगिनमपेक्षतएव येन सहैकार्थीभावो भवति तस्मिन् प्रतियोगिनि सति । नान्यथा । प्राथम्यमपि प्रतियोग्यपेक्षमेव । द्वितीयं हि प्रतियोगिनमपेक्ष्य प्रथममित्युच्यते । इत उत्तरं प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थ एव भवन्तीति न तद्विधौ द्वितीयस्य प्रतियोगिनः सम्भवः । तदभावात् सामर्थ्यप्राथम्ययोरपि नास्त्येव सम्भवः । तयोः प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । यतश्चैत-देवं ततः सामर्थ्याधिकारः प्रथमग्रहणाच्च नोपयुज्यत इति द्वयमपि निवृत्तम् । यद्येवं वावचनस्यापि निवृत्तिः प्राप्नोति । एकयोगनिर्दिष्टत्वादित्यत आह वावचनं तु वर्त्तत एवेति । तस्य स्वरितत्वादिति भावः । तेन विकल्पेनेत्यादि । तेनोत्तरसूत्रे वाग्रहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति ।

२ । किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ।

कुत्रेति । सप्तम्यास्त्रल् । पूर्ववत् कुभावः । प्रकृतिपरिसंख्यानमिति । प्रकृतिपरिगणनम् । वैयाकरणपाश इति । याप्ये पाशप् (५।३।४७) ।

अयस्यावधेः परो वक्ष्यत इत्यन्याभ्योऽपि प्रकृतिभ्यो भवति। सर्वनामत्वादेव सिद्ध इति। सर्वनामत्वं किमः सर्वादिषु पाठात्। किमो ग्रहणमित्यादि। किंशब्दोऽयं द्व्यादिषु पठ्यत इति तस्य द्व्यादिभ्य इति पर्य्युदासः क्रियते। तस्मात् सर्वनाम्नोऽपि स्वशब्देनोपादानम्। यद्येवं द्विशब्दात् पूर्वं किंशब्दः पठितव्यः। एवं हि तस्य पृथग्ग्रहणं न कर्त्तव्यमेव भवति। सत्यमेतत्। न सूत्रकारस्येह गणपाठ इति नासावुपालम्भमर्हति। अपि च त्यदादीनां यद् यत् परं तत् तच्छिष्यत इति किमः सर्वैरेव त्यदादिभिः सह विवक्षायां शेष इष्यते। त्वञ्च कश्च कौ। भवांश्च कश्च कौ। स चैवं पाठे न सिध्यतीति यथान्यासमेवास्तु। बहुग्रहणे संख्याग्रहणमिति। कथमिह सर्वनामसंज्ञया सर्वादयः संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते। तस्मात् तैः सह निर्देशाद् बहुशब्दस्यापि बहुगणादि-(१।१।२३) सूत्रेण यस्य संख्यासंज्ञा विहिता तस्यैव संज्ञिनो ग्रहणं विज्ञायते। बह्वोः सूपादिति। अत्र वैपुल्यवाची बहुशब्दः।

३। इदम इश्।

शकारः सर्वादेशार्थ इति। असति हि तस्मिन्नलोऽन्त्यस्य (१ १।५२ स्यात्। ततश्चेद्रूपस्य हलि लोपे (७।२।११३) कृत आद्गुणे(६।१।८७)चैत एहेत्यनिष्टं रूपं स्यात्। ननु (३।१।८७) चेदमस्त्वदाद्यत्वे (७।२।१०२) कृते ऽतो गुणे (६।१।९७) पररूपत्वे चेद्रूपलोपे चान्त्यस्याप्यादेश इत इहेति सिध्यत्येव। सिध्येद् यदि प्राक् त्यदाद्यत्वं लभ्येत। नतु तल्लभ्यम्। इत्त्वमेव हि तावदन्तरङ्गं स्यात्। इत्त्वं हि तसिलादिप्रत्ययमात्रमपेक्षत इत्यन्तरङ्गम्। त्यदाद्यत्वमङ्गसंज्ञां परस्य प्रत्ययस्य विभक्तित्वञ्चापेक्षत इति बहिरङ्गम्। तस्माच्छकारः कर्त्तव्यः।

४। एतेतौ रथोः।

रथोरिति। वर्णयोरिदं ग्रहणम्। तत्र यस्मिन् विधि स्तदादावल्-ग्रहण इति (१।१।७२, वा) रेफादौ थकारादौ च कार्य्यं विज्ञायत इत्याह रेफादावित्यादि। रेफस्याकार उच्चारणार्थ इति कथं ज्ञायते? इदमः परस्य प्राग्दिशीयस्याकारवतो रेफस्याभावात्।

५ । एतदोऽश् । (A)

अकारः सर्वादेशार्थ इति । ननु चान्त्यस्य स भवन् यदि तावदकृते त्यदाद्यत्वे भवति ततो दकारस्य भवन्ननर्थकः प्रसज्येत । त्यदाद्यत्वेनापि हि तस्याकारो लभ्यत एव । अथ त्यदाद्यत्वे कृते ऽकारस्य स्थाने भवन्ननर्थक एव प्रसज्यते । नह्यकारस्याकारवचने प्रयोजनमस्ति । कृतवांश्च । तत्र वचनादसत्यपि शकारे सर्वादेशो भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् ? अतोऽत्वेत्यत्र यो ऽन्यः प्राप्नोति स मा भूदिति । कः पुनरसौ ? लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तः । तस्माच्छकारः कर्त्तव्यः । थमुः पुनरुपसंख्येय इति । तस्याविद्यमानत्वात् । उपसंख्येय इति प्रतिपाद्य इत्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । एत एव थकारादावादेशवचनं ज्ञापयति भवत्येतदस्थमुरिति । कुतो नु खल्वेतद् ? ज्ञापकात् । थमुर्भविष्यति । न पुनर्यएवासौ प्रकारवचने थालित्यविशेषविहित (५।३।२३) स्थकारादि स्तस्मिन्नेवादेशः स्यात् । नैष दोषः । इदम स्थकारादिविशेष इष्यते । एत इत्यत्रापि हीदम इत्यनुवर्त्तते । तच्च नादेशविधानार्थम् । आदेशस्य पूर्वमेव विहितत्वात् । तस्मात् प्रत्ययविशेषणं विज्ञायते । तत एतेन थकारादिं विशेषयिष्याम इदम इत्येवं यो विहित इदम्शब्देनैव यो विहित स्थकारादिरिति । थमुरेव चैवं विहितः । न थालिति युक्तमुक्तमादेशवचनं ज्ञापयति भवत्येवैतदस्थमुरिति ।

६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

दीति । दकारादियं सप्तमी । तत्र दकारमात्रस्य प्राग्दिशीयस्याभावाद् यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इत्यतो (१।१।७२, वा) दकारादौ विधिर्ज्ञायत इत्याह प्राग्दिशीये दकारावित्यादि । सर्वदा प्राप्नोति । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । ततष्टाप् ।

७ । पञ्चम्यास्तसिल् ।

तसिल् प्रत्ययो भवतीति । आदेशा एवामी तसिलादवः । पञ्चम्या

(A) भाष्ये त्वेतदोऽशित्येव सूत्रस्य पाठः । अशिति च नकारान्त आदेशः ।

दीनां स्थाने कस्मान्न क्रियन्ते ? एवं हि विभक्तिसंज्ञा न कर्त्तव्या भवति। अशक्या एत आदेशाः कर्त्तुम्। आदेशत्वे ह्येषामव्ययात् त्यपि (४।२।१०४) ततस्त्यो यतस्त्य इत्यत्र सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) लुक्। लभन्ते हि स्थानिवद्भावेन सुबादेशाः सुबाश्रयं कार्य्यम्। तत इति। अनुदात्तौ सुप्पिताविति अनुदात्तः (३।१।४)। कुत इति। घेर्ङितीति गुणः (७।३।१०२)। एतर्हीति सुपि चेति (७।३।१०३) दीर्घः। तत्रेति। बहुवचने (७।१।१५) झल्येदित्येत्वम्। कुत्रेति। अच्च घेरित्यौत्त्वम् (७।३।११९)। ततस्तत्रेति। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति (७।१।१५) स्मात्स्मिनौ। तस्मान् नादेशा अमी क्रियन्ते। यद्येवं तसु उपक्षय इत्यस्मात् तस्यमित्यत्र धातुरूपस्य पञ्चम्याः परस्य तसेश्चेति (५।३।८) तसिलादेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। स्वार्थिकविज्ञानान्न भविष्यति। स्वार्थिका ह्येते तसिलादयः। तन्मध्ये तसिलादेशो विधीयमानस्तथा विज्ञायते यथा स्वार्थे क्रियमाणः स्वार्थिकत्वं नातिक्रामति। अपादाने चाहीयरुहोरित्यनेन (५।४।४५) विहितस्तस्य स्वार्थिकस्य स्थाने भवंस्तसिलपि स्वार्थिक एव भवति। धातुस्तु प्रातिपदिकादर्थान्तरे वर्त्तत इति तदादेशो भवंस्तसिल् स्वार्थिको न भवति।

८। तसेश्च।

कुत आगत इति। अपादाने चाहीयरुहोरिति (५।४।४५) परत्वात् तसौ कृते तस्यानेन तसिल्। ननु च कृतेऽपि तसिलि तदेव रूपम्। तत् किमर्थमादिश्यत इत्याह तसे स्तसिल्वचनमित्यादि।

९। पर्य्यभिभ्याञ्च।

सर्वोभयार्थे वर्त्तमानाभ्यामिष्यत इति। तेनेह न भवति। परिषिञ्चति। अभियातीति। अत्र चानभिधानं हेतुः। अथवा सर्वस्येत्यादेः (५।१।६) सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थित विभाषा। तेन सर्वोभयार्थ एव वर्त्तमानाभ्यां भवति। नान्यत्र।

१०। सप्तम्यास्त्रल्।

११। इदमो हः।

१२। किमोऽत्।

क्वेति। क्वातीति (७।२।१०) किमः क्वादेशः। न विभक्तौ तुस्मा इति (१।३।४) प्रतिषेधस्येदमस्थमुरित्युकारेणातित्यत्वस्य (५।३।२४) ज्ञापितत्वादित्संज्ञा तकारस्य। दानीमस्तु प्रतिषेधान्नास्तीत्संज्ञा। प्रयोजनाभावाच्च।

१३। वा ह च च्छन्दसि।

१४। इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते।

पञ्चमीसप्तम्यपेक्षमितरत्वमिति। तदनन्तरमितरशब्दस्य ज्ञातत्वात्। अथ दृशिग्रहणं किमर्थम्? यावतेतराभ्योऽपीत्येतावतैव सिद्धमित्याह दृशिग्रहणमित्यादि। प्रायिको विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थं दृशिग्रहणम्। तस्मिंस्तु सति शिष्टप्रयोगेऽनुगम्यमाने यत्र दृश्यते तत्र भवति नान्यत्रेत्येषोऽर्थो लभ्यते। तेन प्रायिकत्वं विधेः सिध्यति। तेनेत्यादि। दृशिग्रहणे तु सति यत्रेतराभ्यः शिष्टप्रयोगो दृश्यते ताभ्य एव तसिलादिभिर्भवितव्यम्। भवदादियोग एवेतराभ्यो दृश्यन्ते। तेनेतरत्रैव तद्विधानम्। यदि ह्यन्येभ्योऽपि तसिलादयो भवन्ति पूर्वं पञ्चमीसप्तमीभ्यां विधानमनर्थकम्। नैतदस्ति। नियोगतो हि ताभ्यामिष्यते। इतराभ्यो भवदादियोगे। एतच्च पूर्वस्मिन् विधावस्मिंश्च सत्युभयं लभ्यत इति कुत आनर्थक्यम्?

१५। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा।

सप्तम्या इत्यनुवर्त्तत इति। तस्याः स्वरितत्वात्। नत्वितराभ्य इति। तद्विपर्ययात्। त्रलादेरपवाद इति। यथासम्भवम्। तत्र किम्शब्दात् किमोऽदिति (५।३।१२) प्राप्तस्यात्प्रत्ययस्यापवादः। केषाञ्चिन्मतेन त्रलोऽपि। तच्छब्दादपि तयोर्दाहिलौ च च्छन्दसीति। शेषेभ्यस्तु त्रलः। कदेति। किमः कादेशः।

१६। इदमो हिंल्।

हस्यापवाद इति। इदमो ह इति (५।३।११) प्राप्तस्य। लकारः स्वरार्थ इति। लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात्। ननु च यथेत इत्यत्रो-

ड़िदमित्यादिना (६।१।१७१) विभक्तिस्वरो भवति तथेहापि तेनैव भवितव्यम्। नैतदस्ति। तथाहि युक्तमित इत्यत्र यद् विभक्तिस्वरो भवतीति। तसिलो लित्त्वस्य परितोऽभित इत्यत्र चरितार्थत्वात्। अस्य तु ह्लिो लित्करणमकृतार्थम्। तद् यदि विभक्तिस्वरेण बाध्येत तस्यानर्थक्यं स्यात्। तस्माल्लित्स्वर एव भवति।

१७। अधुना।

१८। दानीञ्च।

दानीञ्चेति। योगविभाग उत्तरार्थः। तदो दा चेत्यत्र (५।३।१९) दानीमेव यथा स्यात्। पूर्वसूत्रविहितः प्रत्ययो मा भूदिति।

१९। तदो दा च।

अनर्थकमिति। वैचित्र्यार्थम्। अन्यस्याभावादनर्थकं वैचित्र्येण सार्थकमेव। विहितत्वादिति। सर्वैकान्येत्यादिना (५।३।१५)।

२०। तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि।

इदा। इदम इश् (५।३।३)। तथा वर्णव्यत्ययेन दकारस्य धकारः। इदानीं तदानीमिति। दानींप्रत्ययस्योदाहरणम्।

२१। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्।

तसिलादिषु प्राप्तेषु र्हिल्प्रत्ययो विधीयते। कर्हीति। किमः कः (७।२।१०३)। कदा यदा तदेति। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा (५।३।१५)।

२२। सद्यःपरुत्परार्य्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः।

समानेऽहनि सद्य इति। निमित्तनिमित्तिनोः समाने साधारणेऽहनि निपातनमेतत्। तद्यथा सद्यः प्राणहरणं मर्मणि ताड़नमिति। यस्मिन्नेवाहनि मर्मणि ताड़नं तस्मिन्नेवाहनि प्राणहरणमित्यर्थः। उदारी चेति। उच्च आरिश्चेति उदारी। परस्मादेद्यवीति। परशब्दादेद्यविप्रत्ययो भवत्यहन्यभिधेये।

२३ । प्रकारवचने थाल् ।

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति । यथा ब्राह्मण इति सामान्यम् । तस्य विशेषा माठरादयः प्रकारा इति । ईदृशमेव लक्षणमिति । तत् पुनः प्रकारवचने जातीयरित्येतत् (५।३।६९) । स तु स्वभावादित्यादिना तुल्यलक्षणविहितयोर्विशेषं दर्शयति । अतएव विषयभेदाद् विशेषविहितेनापि थाला सामान्यविहितो जातीयर् न बाध्यते । तेन किञ्जातीय इत्यादि सिद्धं भवति ।

२४ । इदमस्थमुः ।

२५ । किमश्च ।

योगविभाग उत्तरार्थः । था हेतौ चेति (५।३।२६) वक्ष्यति । स किम एव यथा स्यात् । इदमो मा भूदिति ।

२६ । था हेतौ च च्छन्दसि ।

२७ । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-कालेष्वस्तातिः ।

दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्य इति । कथं पुनर्ये दिशां शब्दा स्ते देशे काले वर्त्तन्ते ? स्वभावात् । यथैव हि ते दिशि स्वभावादेव वर्त्तन्ते न हेत्वन्तरात् तथा देशकालयोरपि । यद्येवं त्रिषु वर्त्तमानाः कथं दिशा व्यपदिश्यन्ते दिक्शब्देभ्य इति ? कथन्तर्हि व्यपदेष्टव्यम् ? दिग्देशकाल-शब्देभ्य इति ? नैतदस्ति । एवं हि व्यपदेशस्यैतत् फलमैन्द्र्यां दिशि निवसतीत्यत्र मा भूदिति । एतच्चान्यतमेनापि लभ्यत इत्यनेनैव व्यपदेशो युक्तो येन व्यपदेशाल्लघु सूत्रं भवति । दिशा च व्यपदेशे लघु भवति दिक्शब्दस्याल्पाच्तरत्वादिति दिशां तेन व्यपदेशः । एवमपि दिक्-शब्दस्य दिशि वृत्तेः विशेषणमयुक्तम् । अवश्यं हि दिक्शब्दो दिशि वर्त्तते । तत्रैवं कर्त्तव्यं देशकालयोरिति । नैतदस्ति । एवं ह्युच्यमाने सत्युप-लक्षणमेव हि दिक्शब्दः स्यात् । प्रत्ययस्तु देशकालवृत्तिभ्य एव स्यात् ।

न दिग्वृत्तिभ्यः। दिग्ग्रहणे तु तेभ्योऽपि भवति। इह तिस्रो विभक्तयः। तयश्चार्था दिगादयः। तत्र साम्याद् यथासंख्येन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अतस्तामपाकर्त्तुमाह यथासंख्यमत्र नेष्यत इति। तत् कथमिहैकवचननिर्देशे कर्त्तव्ये बहुवचननिर्देशः ? प्रत्येकं दिगादिवृत्तेर्बहुल-विभक्त्यन्तात् प्रत्ययः कर्त्तव्य इति सूचनार्थः। एवञ्चायं बहुलविभक्त्यन्तात् प्रत्ययः कृतो भवति यदि दिग्वृत्तेरपि सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तादेव भवति। देशवृत्तेरपि कालवृत्तेरपि। अथवा था हेतौ (५।३।२६) चेत्यतश्चकारोऽनु-वर्त्तते। स च श्रुतिमेव समुच्चिनोति। तेन दिगादिवृत्तेः प्रत्येकं सप्तमी-पञ्चमीप्रथमान्तात् प्रत्ययो भवति। न यथासंख्यम्। यथासंख्ये हि समुच्चयो विरुध्येत। अथवा स्वरितत्वे सति यथासंख्यं भवतीत्युक्तम्। न चेह यथा संख्यार्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते। तेन यथासंख्यं न भविष्यति। पुरस्ताद-धस्तादिति। पूर्वाधरशब्दाभ्यामस्तातिः। अस्ताति चेति (५।३।४०) वक्ष्यमाणेन यथासंख्यं पुर् अध इत्येतौ पूर्वाधरशब्दयोरादेशौ। ऐन्द्र्यां दिशि वसतीति। ऐन्द्रीशब्दः सामान्येनेन्द्रसम्बन्धिवस्तुमात्रमाचष्टे। दिक्शब्दसन्निधौ तु दिशि वर्त्तते। तेन दिक्शब्द इति लोके न प्रसिद्ध इति न भवत्यतः प्रत्ययः। पूर्वं ग्रामं गत इति पूर्वशब्दोऽत्र ग्रामस्य देशात्मकत्वाद् देशे वर्त्तते। नत्वत्र सप्तम्या-दिविभक्त्यन्तः। किं तु द्वितीयान्तः। पूर्वस्मिन् गुरौ वसतीति। पूर्वशब्दोऽत्र दिगाद्युपलक्षिते गुरौ वर्त्तते। न दिगादिषु।

२८। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्।

अकारो विशेषणार्थ इति। यद्यचाकारो न क्रियते तदा षष्ठी तसर्थ प्रत्ययेनेति (२।३।३०) सूत्रं कर्त्तव्यम्। एवञ्च सति तसिलोऽपि ग्रहणं स्यात्। ततश्च ततो हेतुनेत्यत्रापि तृतीयां बाधित्वा षष्ठी स्यात्। तस्मादकारो विशेषणार्थः कर्त्तव्यः। अथ यदा दक्षिणोत्तरशब्दौ दिशि वर्त्तेते तदा टाप्-श्रवणं मा भूदित्येवमर्थोऽकारः कस्मान्न भवति ? सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति (२।२।२६, वा) पुंवद्वचनेनैव टापो निवर्त्तितत्वात्। ननु चासत्यकारे प्रत्ययस्वरेण सिद्धत्वाच् चकारोऽपि नैव कर्त्तव्यः। तत्रैकानुबन्धग्रहणे तु न

द्यनुबन्धकस्येति तसिलो ग्रहणं न भविष्यति । एवमपि प्रतियोगे पञ्चम्या स्तसिः (५।४।४४)। तेनैकदिक् (४।३।११२) । तसिश्चेत्यन्यतरग्रहणं (४।३।११३) स्यात् । तस्माद् विशेषणार्थश्चकारः कर्त्तव्यः ।

२९ । विभाषा परावराभ्याम् ।

३० । अञ्चेर्लुक् ।

दिक्शब्दादित्यधिकारात् केवलस्य चाञ्चतेरदिक्शब्दत्वादञ्चेरित्यञ्चूत्तर पदस्य निर्देशोऽयम् विज्ञायते । अतएवाह अञ्चत्यन्तेभ्य इति । दिक्शब्देभ्य इति । प्राग् वसतीति । प्रपूर्वादञ्चतेर् ऋत्विगित्यादिना (३।२।५९) सूत्रेण क्विन् । अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति (४।४।१०८) ङीप् । अच इत्यल्लोपः (६।४।१०८) । चाविति दीर्घः (६।३।१३८) । प्राची इति स्थिते ऽस्तातिः । तस्य लुक् । क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वम् (८।२।६२) । प्रत्यगिति । प्रतीची-शब्दात् प्रत्ययः । स तु पूर्ववदुपपाद्यः ।

३१ । उपर्युपरिष्टात् ।

रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते इति । अस्तातेरपवादौ ।

३२ । पश्चात् ।

आतिश्च प्रत्यय इति । अयमप्यस्तातेरपवादः । दक्षिणपश्चादुत्तर-पश्चादिति । दक्षिणापरस्यां दिशि वसतीति दक्षिणपश्चात् । एव मुत्तरपश्चात् । अर्द्धोत्तरपदस्य चेति । अपरस्येति सम्बध्यते । विनापि पूर्वपदेन पश्चादभावो वक्तव्य इति । अपरस्यार्द्धोत्तरपदस्येति प्रकृतेन सम्बन्धनीयम् । अत्र सर्वत्र वक्तव्यशब्दो व्याख्याने वर्त्तते । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रात् सिंहाव-लोकितेन चकारोऽत्रावतिष्ठते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन दिक्पूर्वपदस्या-परशब्दस्य पश्चाद्भाव इत्येवमादिकं कार्य्यं सिद्धं भवति ।

३३ । पश्च पश्चा चच्छन्दसि ।

३४ । उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

उत्तरदक्षिणाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् (५।३।२८) । एनबन्यतरस्यामदूरे-ऽपञ्चम्याः (५।३।३५) । दक्षिणादाच् । आहि च दूरे । उत्तराच्च-(५।३।३६-८)

त्येभिर्योगैरतसुजादिषु प्राप्तेष्वधराद्प्यस्तातावाति र्विधीयते। तस्यास्ताति र्बाध्यत एव। अतसुजादयस्तु वचनात् पक्षे भवन्त्येव। अत्र च यद्यप्युत्तरादीनां सप्तम्यादीनाञ्च विभक्तीनां दिगादीनाञ्चोपाधीनां त्रित्वं तथापि यथासंख्यं न भवति। कुतः? तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिज्ञानात्। लघूत्तरस्याधरशब्दस्यापूर्वनिपाताल्लक्षणव्यभिचारचिह्नादास्य लक्षणान्तरनिरपेक्षतां दर्शयन् यथासंख्यलक्षणमिह नापेक्ष्यत इति सूचयति। तेन विभक्तिभि स्तावद् यथासंख्यं न भवति। उपाधिभिस्तु दक्षिणशब्दस्य कालवृत्त्यसम्भवाच्च।

३५। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः।

अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवतीति। कथं पुनरेवं विशेषो लभ्यते? यावता सूत्रेऽवधिशब्दो न श्रूयते। नाप्यवधिमान्। दिक्शब्दानामवध्यपेक्षा प्रवृत्तिर्भवति। अवधिमानप्यवधि मपेक्ष्य भवतीति सामर्थ्यादनुक्तोऽप्येष विशेषो लभ्यत इति। अधस्ताद् वसतीति। अस्ताति चेति (५।३।४०) वक्ष्यमाणेनास्तातौ परतोऽधरशब्दस्यादेशः। प्रागसेरिति। अभिपुरधवश्चैषामिति (५।३।३९) वक्ष्यमाणः। केचिद् दिकशब्दमात्रात् प्रत्ययं मन्यन्त इति तेषां मतेन पूर्वेण वसतीत्याद्यपि भवति। यदि दिक्शब्दमात्रात् प्रत्ययो भवतीत्यञ्चत्यन्तादपि स्यात्। भवतु। अञ्चेर्लुगिति (५।३।३०) लुग् भविष्यति। नैतदस्ति। मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त (प,६०) इत्यस्तातेरेवात्रानेन लुक्। नान्यस्य। एवं तर्ह्यन्यतरस्यामिति व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनाञ्चत्यन्तान्न भविष्यति। पकार एनपा द्वितीयेति (२।३।३१) विशेषणार्थः स्वरार्थश्च।

३६। दक्षिणादाच्।

चकारो विशेषणार्थ इति। असति हि तस्मिन् पश्चाशब्द आकारान्तो निपातित इति तेनापि योगे पञ्चमी स्यात्। स्वरार्थस्तु चकारो नोपपद्यते। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धत्वात्।

३७। आहि च दूरे।

३८। उत्तराच्च।

आजाही प्रत्ययौ भवत इति। ननु चानन्तर्यादाहिरेव प्राप्नोति। न।

चकारोऽत्र क्रियते। स हि व्यवहितमप्याचं समुच्चिनोति। तेनाऽपि भविष्यतीति।

३९। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्।

पूर्वादिस्तातौ प्राप्ते ऽस्तातावरादपि विभाषातसुचीदमारभ्यते। अथैषामिति किमर्थमिदमुच्यते? यावता येयं पूर्वादिषु षष्ठी सैव प्रत्ययं विधाय स्थाने षष्ठी विज्ञायते। सम्बन्धभेदाच्च षष्ठ्यर्थभेदः। सत्यमेतत्। तथापि सुखप्रतिपत्त्यर्थमेषामित्युक्तम्।

४०। अस्ताति च।

ननु चासिना बाधितत्वात् पूर्वादिभ्योऽस्तातिना न भवितव्यमित्याह इदमेवेत्यादि। गतार्थम्।

४१। विभाषाऽवरस्य।

४२। संख्याया विधार्थे धा।

प्रकारवचने च जातीयरिति। तस्यायमपवादः। विधा प्रकार इत्युक्तः प्रकारवचने थालित्यत्र (५।३।२३)। स च द्रव्यगुणविषयोऽप्यस्ति। तत्र यदि सोऽपि गृह्येत द्रव्यगुणयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगाद्वा प्रत्ययान्तमलिङ्गमसंख्यञ्च न स्यात्। एवञ्च तस्याव्ययत्वं न स्यात्। तच्चेष्टम्। तथाहि धाप्रत्ययोऽव्ययेषु पठ्यते तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्य्यन्त इति। क्रियाविषये तु तस्मिन् गृह्यमाणे न दोषः। क्रियायाः सर्व्वदा लिङ्गसंख्याभ्यामयोगादित्येतच्चेतसि कृत्वाह स चेत्यादि। क्रियाधातुवाच्यो विक्लेदनादिरर्थः। स च विषयोऽस्य स तथोक्तः। कथं पुनः सामान्योक्तौ विशेषस्य ग्रहणं लभ्यते? अर्थग्रहणस्य ह्येतदेव प्रयोजनम् प्रकारविशेषणं यथा स्यादिति। अन्यथा हि विधायामित्येवं हि ब्रूयात्। यदि तर्हि प्रकारः क्रियाविषयो गृह्यते नवधा द्रव्यं नवधा गुण इत्यत्र न प्राप्नोति। नैष दोषः। अत्रापि क्रियाध्याहर्त्तव्या। नवधा द्रव्यं नवधा गुण उपपाद्य विगृह्यते चेति।

४३। अधिकरणविचाले च।

४४। एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्।

ऐकध्यं कुर्विति। अधिकरणविचाल उदाहरणम्। ऐकध्यं भुङ्क्त इति। विधार्थे। अत्र धाग्रहणमनुवर्त्तते। न च तत्र विध्यर्था वृत्तिर्युक्ता। पूर्वमेव विहितत्वात्। तस्मादनुवृत्तिसामर्थ्यात् स्थानित्वं धाप्रत्ययस्य विज्ञायत इत्याह प्रकरणादेव लब्ध इति। धाप्रत्ययस्य स्थानिवत्त्व इति शेषः। किं पुनः कारणमसति धाग्रहणे विधार्थे विहितस्य न भवतीत्याह अनन्तरस्यैव ह्रीत्यादि। असति हि पुनर्धाग्रहणे ऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो (प,३) वेत्यधिकरणविचालार्थे यो विहितस्तस्यैव स्यात्। नतु विधार्थे यो विहितस्तस्य। पुनर्धाग्रहणे तु सति धामात्रस्यादेशः सिद्धो भवति।

४५। द्वित्र्योश्च धमुञ्।

द्वैधानीति। ननु च स्वार्थिकाः प्रकृतिधर्माननुवर्त्तन्त इति लिङ्गसंख्याभ्यामत्र न भवितव्यम्। नैष दोषः। अतिवर्त्तन्ते हि कदाचित् स्वार्थिकाः प्रकृतिधर्मान् यथा चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमिति।

४६। एधाच्च।

४७। याप्ये पाशप्।

याप्यशब्दोऽयं गमयितव्ये वर्त्तते ग्रामान्तरात् याप्य इति। अस्त्यशक्यप्रतीकारे याप्यो रोग इति। अस्ति कुत्सिते याप्योऽयमिति। कुत्सित इति गम्यते। पाशप्रत्ययान्तात् कुत्सित एव प्रतीयत इति तदभिधायिन एव याप्यशब्दस्येदं ग्रहणं युक्तम्। अतएवाह याप्यः कुत्सित इत्युच्यत इति। याप्यन्ते ऽपनीयन्ते तस्माद् गुणा इति याप्यः। कृत्यल्युटो बहुलमित्यपादाने (३।३।११३) कृत्यः। तत्र कस्मान्न भवतीति ? यद्यप्यसौ व्याकरणे प्रवीण स्तथापि दुःशीलत्वाद् भवितव्यमेव तत्रेत्यभिप्रायः। असेत्यादि। गुणो विशेषणम्। द्रव्यं विशेष्यम्। तत्र द्रव्ये यद्यपि बहवो गुणाः सन्ति तथापि यस्य गुणस्य भावे द्रव्ये शब्दो निविशते वर्त्तते प्रत्यासत्तेस्तस्यैव कुत्सायां शब्देन भवितव्यम्। नतु वैयाकरणस्य दुःशीलत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्। किं तर्हि ? व्याकरणस्य परिज्ञानमध्ययनं वा। नचेह दुःशीलत्वेन भवितव्यं प्रत्ययेन।

४८ । पूरणाद् भागे तीयादन् ।

पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति । तस्य पूरणे डडिति (१।२।४८) पूरणाधिकारे विहितत्वात् । पूरणाभिधेयत्वाद्वा । उपचारेण प्रत्ययोऽपि तीयः पूरण इत्युच्यते । भाग इत्यंश इत्यर्थः । किमर्थं पुनरिदम् ? यावता कृतेऽप्यनि रूपं तदेवेत्याह स्वरार्थं वचनमिति । विभागे नित्स्वरेणाद्युदात्तं यथा स्यात् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थमिति । उत्तरत्र पूरणप्रत्ययान्तात् प्रत्ययो यथा स्यात् । तस्य च व्यवच्छेदाय क्रियमाणं पूरणमिहाप्यर्थवत् स्यात् । स च नास्तीति नेहार्थता तस्योपपद्यते । ननु च मुखपार्श्वतसोरीयः (४।३।६०,वा) पार्श्वतीय इत्यपूरणोऽपि सोऽस्तीत्यत आह मुखतीयादिरनर्थक इति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया (प, १५) । अर्थवानिह तीयो गृह्यते । न च मुखतीयादिरर्थवान् । अतो सत्यपि पूरणग्रहणे तस्य ग्रहणं न भविष्यतीति भावः ।

४९ । प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।

५० । षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ।

यथासंख्ये हि षष्ठादन्यथा प्राप्तश्चेत्यन् । न च पूर्वेणैव सिद्ध इति षष्ठग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुभाभ्यामुभयं भवति ।

५१ । मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ।

चकाराद् यथाप्राप्तश्चेति ।

५२ । एकादाकिनिच्चासहाये ।

आकिनिचः कनो वा लुग् विज्ञायत इति । प्रत्यासत्तेः । नतु प्रकरणान्तरविहितस्य । विप्रकर्षात् । स चेत्यादि । यदि नित्यः स्यात् तद्विधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद् विधानसामर्थ्यात् पक्षे भवति । किं पुनः कारणमसहायग्रहणम् ? संख्याशब्दनिरासार्थं क्रियत इत्याह तदुपादाने हीत्यादि । असत्यसहायग्रहणे संख्यावाचिनोऽप्येकशब्दस्य ग्रहणं स्यात् । तस्मिंस्तु सति द्विबह्वोर्न स्यात् । नहि द्वयोर्बहुषु वा चैकत्वसंख्या विद्यते । असहायता तु शतस्यापि भवति । तुल्यजातीयान्यस्याभावात् । शतमसहायमिति । तेनासहायार्थस्य ग्रहणे द्विबह्वोरपि प्रत्ययः सिध्यति । अथ कस्मादाकिनिज् विधीयते ? न

अकनिजित्येवोच्येत। अत्रापि सवर्णदीर्घत्वेनेष्टं सिध्यत्येव। न सिध्यति। अतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वं यस्येति (६।४।१४८) लोपश्च प्राप्नोति। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। नैतदस्ति। अस्ति ह्यकारोच्चारणस्य प्रयोजनम्। किम्? भसंज्ञायामन्यः पदसंज्ञानिबन्धनोऽवग्रहो मा भूदिति। तस्मादाकिनिजेव विधेयः।

५३। भूतपूर्वे चरट्।

किमर्थं पुनरेतौ समानार्थौ शब्दावुपदिश्येते? नान्यतर एवोपदिश्येत। नैवं शक्यम्। इह ह्यतिक्रान्तकालविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रत्ययग्रहणमिष्यते। स चातिक्रान्तः कालोऽन्यतरोक्तौ नैव गृह्यते। तथाहि भूतशब्दो वर्त्तमानेऽप्यर्थे वर्त्तते यथा भूतवानिति। पूर्वशब्दस्तु दिग्देशयोरपि। तस्मादन्यतरोक्तावतिक्रान्तकालो न प्रतीयते। अतएवाह भूतपूर्वशब्दोऽतिक्रान्तकालवचन इति। अथ चकारस्य चुटू इतीत्संज्ञा (१।३।७) कस्मान्न भवति? अनित्यत्वात् तस्य विधेः। अनित्यत्वन्तु तत्रैव प्रतिपादितम्।

५४। षष्ठ्या रूप्य च।

इह षष्ठ्यन्तं यत् तद् विशेषणं परार्थत्वादप्रधानम्। इतरत् पुनस्तेनैवोपक्रियमाणत्वाद् विशेष्यं प्रधानम्। प्रधानेन च कार्य्यसंप्रत्यय इति यथा षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययविधाने संप्रति षष्ठ्यन्तप्रतियोगिनि प्रधाने प्रत्ययो विज्ञायते न प्रकृत्यर्थे तथा भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव ज्ञायते न प्रकृत्यर्थस्येत्येतदालोच्याह षष्ठ्यन्तादित्यादि। प्रत्ययार्थस्तु षष्ठ्यन्तस्य यः प्रतियोगी स वेदितव्यः।

५५। अतिशायने तमबिष्ठनौ।

अतिशायनमिति ल्युट्। यद्यपि शेतिः केवलः स्वप्ने वर्त्तते तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्षे वृत्तिः। अतएवाह प्रकर्ष इति। ननु चातिशयनमिति भवितव्यमित्याह निपातनाद्दीर्घत्वमिति। निपातनं त्वतिशायनशब्दस्य कथम्? साधुत्वं विज्ञायत इत्येवमर्थम्। प्रकृतिविशेषणञ्चैतदिति। प्रत्ययाशङ्कां निराकरोति। प्रकृत्यर्थविशेषणं स्वार्थिकानां द्योत्यं भवतीति न वाच्यम्। तस्य प्रकृतिवाच्यत्वात्। पटिष्ठः। लघिष्ठ इति। तुरिष्ठेमेयःसु इति (६।४।१५४)

टिलोपः । गरिष्ठ इति । प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुर्वित्यादिना (६।४।१४७) गुरुशब्दस्य गरादेशः । प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रत्ययेन न भवितव्यम् । एकेनैव प्रत्ययस्य द्योतितत्वादिति यो मन्यते तं प्रत्याह यदा चेति । यत्र प्रथमे प्रकर्षयातिशायनिको विहितस्तत्र तेनैव द्योतितत्वाद् द्वितीयो मा भूत् प्रकर्षप्रत्ययः । प्रकर्षान्तरत्व आतिशायनप्रत्ययान्ताद् युक्तमेवापरेणातिशायिकेन प्रत्ययेन भवितुम् । तदद्योतितत्वादिति भावः । इष्ठनि परतः प्रशस्यस्य श्रः (६।१।८७) । पूर्वेण सहाद् गुणः (६।१।८७) । इष्ठन्प्रत्ययान्तात् तमप्-प्रकर्षप्रत्ययः । अत्र प्रतियोग्यपेक्षो यः प्रकर्षः पूर्वस्मात् प्रकर्षात् स प्रकर्ष इष्ठन्-प्रत्ययेन द्योतितः । ननु च नास्यातिशायिकस्य विधायकं वाक्यमस्ति येन तस्मिन् विहिते तदन्तादपरः प्रकर्ष आतिशायनिको विधीयते । इदमेव ह्येकं वाक्यम् । तच्चानेनैव विधीयमाने प्रकर्षप्रत्यये तदन्तायाः प्रकृतेरसम्भव इत्ययुक्त आतिशायिकादपरस्यातिशायिकस्य भावः । नैष दोषः । इह विधीयमानप्रत्ययभेदाद् द्वे एते वाक्ये । तत्रैकेनेष्ठन् विधीयते ? अपरेण तु तदन्तात् तमप् ।

५६ । तिङश्च ।

पचतितमामिति । किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे इत्याम् (५।४।११) । गुणवचन इत्यादि । इष्ठनोऽनुदाहरणे हेतुः । अजादी गुणवचनादेवेति (५।३।५८) नियम इति । तत एव तेन भवितव्यम् । न च तिङन्तो गुणवचनः। अतो नासावुदाह्रियते ।

५७ । द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति । एतेनान्वर्थस्य द्विवचनस्य ग्रहणं न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । यदि हि पारिभाषिकं द्विवचनं गृह्येतास्माकञ्च देवदत्तस्य देवदत्तोऽभिरूपतर इत्यत्र प्रत्ययो न स्यात् । पारिभाषिकस्य द्विवचनस्याभावात् । अन्वर्थस्य तु ग्रहणे सति भवति द्वयर्थतोपपदस्य । तथाहि अस्माकमित्यनेनैकोऽर्थ उच्यते । एकस्मिन्नेवार्थेऽस्मदो द्वयोश्चेति (१।२।५९) बहुवचनस्य विधानात् । देवदत्तस्येत्यनेनापि द्वितीयोऽर्थं

उच्यत इति। भवत्येव तदन्वर्थद्विवचनमुपपदम्। तदेवमन्वर्थस्य ग्रहणे सर्वत्र सिध्यतीति तस्येदं ग्रहणं युक्तमिति मन्यते। विभज्य इति। पृथक् कर्त्तव्य इत्यर्थः। यः पुनरतिशय्यमानस्तस्योपपदत्वम्। नातिशयितुः। ततः प्रत्ययविधानात्। ननु च ऋहलोर्ण्यदिति ण्यति (३।१।१२४) कृते विभाग्य इति भवितव्यम्। कथं विभज्य इति निर्देश उपपद्यत इत्याह निपातनाद् यद् भवतीति। इह द्वे उपपदे। एवं प्रकृती च। प्रत्ययावपि द्वा एव। ततश्च यथासंख्येन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अतस्तन्निरासार्थमाह यथासंख्यमित्यादि। कस्मात् पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? विभज्यशब्दस्याल्पाच्तरस्यापूर्वनिपातालक्षणस्य व्यभिचारचिह्नात्। स हि लक्षणान्तरनिरपेक्षतां दर्शयन् यथासंख्यलक्षणमपीह नापेक्षेतेति सूचयति। पटीयानिति। पूर्ववट्टिलोपः। अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ (६।१।६८,८।२।२३)। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति। पञ्चमी विभक्ते इत्यनेन (२।३।४२) पञ्चमी। पाटलिपुत्रकेभ्य इत्येतदत्र विभज्योपपदम्। पाटलिपुत्रका हि माथुरेभ्यो विभज्यन्ते पृथक् क्रियन्ते। ननु चैतदपि द्विवचनोपपद इत्येव सिद्धम्। अस्ति ह्यत्र द्विवचनमुपपदम्। तथाहि माथुराणामेको राशिः। अपरः पाटलिपुत्रकाणाम्। तौ च द्विवचनेनोच्येते। तस्माद् विभज्यग्रहणमनर्थकम्। नैतदस्ति। यद्यप्यत्र राश्यपेक्षा द्व्यर्थतास्ति तथापि नासौ शब्देनोपादीयते। किं तर्हि ? अवयवभेदः। अतएव माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य इति बहुवचनम्। इह राश्यपेक्षापि द्व्यर्थता नास्तीति साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुराः सुकुमारतरा इति। तस्माद् विभज्यग्रहणमपि कर्त्तव्यम्।

५८। अजादी गुणवचनादेव।

पाचकतर इति। कर्तृशक्तिमतो द्रव्यस्याभिधानाद् द्रव्यवचनोऽयं पाचकशब्दः। अथैवकारः किमर्थः ? यावता सिद्धे विधिरारभ्यमाणो विनापि तेन नियमार्थो भवतीत्याह एवकार इत्यादि। असति ह्येवकारे विपरीत-

मवधारणं विज्ञायतेऽजादीएव गुणवचनादिति । ततश्च यत एवकार स्ततोऽन्यत्रावधारणमिति प्रकृतिनियमः स्यात् । एवञ्च गुणवचनस्याजाद्योर्नियतत्वात् ततस्तरबादि नं स्यात् । एवकारे तु प्रकृत्यनन्तरमुच्चार्य्यमाणे सति प्रत्ययार्थनियमोऽयं भवति न प्रकृतिनियम इति पटुतरः पटुतम इति सिद्धम् भवति । एतयोरपि सिद्धयर्थं गुणवचनादीष्ठन्नीयसुनाविति सूत्रं न कृतम् । तदा विध्यर्थत्वादेतौ तरप्तमपोरपवादत्वाद् बाधकाविति तयोरभावे पटुतरः पटुतम इति न सिध्येत् ।

५९ । तुश्छन्दसि ।

करिष्ठ इति । कर्तृशब्दात् तृजन्तादिष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति (६।४।१५४) तृशब्दलोपः । दोहीयसीति । दोग्ध्रीशब्दात् तृजन्तादीयसुन् । तृशब्दस्य लोपे कृते निमित्ताभावाद् घत्वादिर्निवर्त्तते । उगितश्चेति (४।१।६) ङीप् ।

६० । प्रशस्यस्य श्रः ।

ननु चाजादी इति प्रथमान्तम् । तत् कथमजाद्योः परत आदेशो लभ्यत इत्याह अजादी इति । तद्विषय इति । स प्रशस्यशब्दो विषयो यस्य स तद्विषयः । अजादी गुणवचनादेवेत्यनेन (५।३।५८) यो नियमः स तद्विषये न प्रवर्त्तत इति दर्शयति । एवमुत्तरेष्वपीति वृद्धस्य चेत्येवमादिषु (५।३।६२) । अयमनयोः श्रेयानिति द्विवचनोपपद ईयसुन् । अयमस्मात् श्रेयानिति विभज्योपपदे । पूर्वत्र निर्धारणे षष्ठी (२।३।४१) । उत्तरत्र पञ्चमी विभक्त इति (२।३।४२) पञ्चमी ।

६१ । ज्य च ।

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । उत्तरार्थश्च । उत्तरत्र वृद्धशब्दस्य ज्यादेशएव यथा स्यात् । श्रादेशो मा भूदिति ।

६२ । वृद्धस्य च ।

वृद्धशब्दस्येति । वृद्ध इत्येतस्य शब्दस्येत्यर्थः । एतेन वृद्धस्येति स्वरूपग्रहणं दर्शयति । ननु च वृद्धशब्दस्य संज्ञा कृता वृद्धिर्यस्याचामादि स्तद् (१।१।७३) वृद्धमिति । अतस्तत्प्रत्यायितस्यैव संज्ञिनो ग्रहणं न स्वरूपस्य । स्वं रूपं

शब्दस्याशब्दसंज्ञेति (१।१।६८) वचनात्। नैष दोषः। प्रशस्यस्येत्येत-दिहानुवर्त्तते। तेन वृद्धशब्दो विशेष्यते प्रशस्यस्य वृद्धस्येति। स्वरूपग्रहणे वयोऽधिके गुणाधिके च शब्दार्थे प्रशस्यता युज्यते। न पारिभाषिकग्रहणे। अथवा स्थानेऽन्तरमपरिभाषया (१।१।५०) ज्यशब्दस्य योऽन्तरतमः स एव स्थानी विज्ञायते। अन्तरतमश्च तस्य वृद्धशब्द एव। तेन तस्यैव ग्रहणं युक्तम्। तयोश्चेत्यादि। यथा प्रशस्यस्य श्र इत्यत्र (५।३।६०) नियमाभाविनाजाद्योः प्रत्यययोः सत्त्वं ज्ञापितं तथेहापि ज्ञाप्यते। नियमाभावस्त्वजाद्योः परतः पूर्ववदादेशविधानादेव वेदितव्यः।

६३। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ।

निमित्तयोरित्यादि। निमित्तौ प्रत्ययौ। तयोः परत आदेशविधानात्। कस्मात् पुनरिष्यमाणो न भवति। अल्पाच्तरस्य बाढशब्दस्य परनिपातात्। स हि लक्षणान्तरानपेक्षतामाचष्टे। तेन यथासंख्यलक्षणमपीह नापेक्ष्यते। यद्येवं स्थान्यादेशयोरपि यथासंख्यं न प्राप्नोति। मा भूद् यथासंख्यम्। आन्तरतम्याद् व्यवस्था भविष्यति। ननु च व्यवस्थाकारि चेल्लक्षणान्तरं नापेक्ष्यते। स्थानेऽन्तरतमपरिभाषापि (१।१।५०) न प्राप्नोति। नैतदस्ति। निर्देशान्यथात्वं हि निर्देशकृता व्यवस्था नास्तीत्येतदेव बोधयति। या त्वर्थकृता व्यवस्था तां न निवर्त्तयति। अपि चादेशप्रतिपत्तये षष्ठी स्थाने योगेत्येषा (१।१।४९) परिभाषा नियोगतोऽपेक्षणीया। तच्छेषभूता स्थाने-ऽन्तरतम इति परिभाषा (१।१।५०) कथं शक्या नापेक्षितुम्।

६४। युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्।

अत्रापि निमित्तयोर्यथासंख्यं नेष्यते। तस्य त्वभावोऽजाद्यदन्तमित्यल्प-शब्दस्य (२।२।३३) पूर्वनिपाते परनिपाताल्लक्षणानपेक्षाचिह्नाल्लभ्यते। युवेति स्वरूपग्रहणमिष्यते। न जीवत्त्वं वंशस्य। कस्मात्? इहापि प्रशस्यस्येत्येतदनु-वर्त्तते। तेन युवशब्दो विशेषयितव्यः प्रशस्यस्य यून इति। स्वरूपग्रहणे सर्व-लोकाभिमतयौवनाख्यवयःसम्बन्धे शब्दार्थे प्रशंसोपपद्यते। न पारिभाषिक-ग्रहणे। अथवा स्थानेऽन्तरमपरिभाषया (१।१।५०) कनित्यस्यादेशस्य योऽन्तर-

तमः स एव स्थानीति विज्ञायते। अन्तरतमश्च युवशब्द एव। तस्मात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं युक्तम्। अन्यतरस्यांग्रहणमिहाल्पशब्दएव प्रयोजयति। न युवशब्दः। तस्य विनापि तेन विकल्पः सिद्ध एव। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुण इति (६।४।१५६) वचनात्। नहि नित्य आदेशे यणादेः परस्य लोपः संभवति। नापि पूर्वभागो गुणभाक्। यविष्ठः यवीयानिति। स्थूलदूरादिसूत्रेण (६।४।१५६) यणादेः परं लुप्यते। पूर्वस्य च गुणो भवति।

६५। विन्मतोर्लुक्।

मतुपा साहचर्य्यात् मत्वर्थीय एव विनिप्रत्ययो गृह्यते। तपः सहस्राभ्यां विनीनी (५।२।१०२) अस्मायामेधास्रजो विनि (५।२।१२१) रिति। आभ्याञ्चैतदेव लुग्वचनमजाद्योर्भावं ज्ञापयति। स्रग्विण इति। अस्मायादिसूत्रेण (५।२।१२१) विनिः। स्रजिष्ठ इति। प्रकृत्यैकाजिति (६।४।१६३) प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः।

६६। प्रशंसायां रूपप्।

स्वार्थिकाश्चेत्यादि। प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रशंसादि। तस्य द्योतकाः स्वार्थिका भवन्ति। मत्वर्थान्तरस्य वाचकाः। यदि प्रशंसायां वर्त्तमानाद्रूपब् विधीयते निन्दायां वर्त्तमानान्न प्राप्नोति वृषलरूपोऽयं चौररूपोऽयमिति। वृषलादयो हि शब्दाः सदा निन्दावचना न कदाचित् प्रशंसायां वर्त्तन्ते यथा काकादयः शब्दा इत्यत आह प्रकृत्यर्थस्येत्यादि। प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यं परिपूर्णत्वम्। तस्मिन् सति प्रशंसा भवति। एवञ्च यदा वृषलादिशब्दानामपि पदार्थस्य परिपूर्णता भवति तदा ते प्रशंसायां वर्त्तन्त इति तेभ्योऽपि प्रत्ययो भवति। पलाण्डुभक्षणेन सुरापानेन च प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतां दर्शयति। वृषलशब्दस्य हि शूद्रो वाच्यः। स यदा पलाण्ड्वादिकमपि साधुजनगर्हितमभ्यवहरति तदा परिपूर्णत्वं तस्य शूद्रत्वम्। शूद्रः सर्वाशी सर्वविक्रयीति। चौरशब्दार्थस्यापि सुगुप्तवस्त्वपहारेण परिपूर्णता भवति। ननु च स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्त इति प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गवचने ते

स्वार्थिकप्रत्ययान्तस्यापि भवत इति भावः। ततश्च पचतोरूपम् पचन्ति-रूपमित्यत्र द्विवचनबहुवचनाभ्यां भवितव्यमित्यत आह क्रियाप्रधानमित्यादि। आख्यातस्य यद्यपि क्रिया साधनञ्चोभयं वाच्यं तथापि तस्य क्रियैव प्रधानमर्थः। यश्च प्रधानं प्रकृत्यर्थस्तस्यैव लिङ्गवचनं स्वार्थिकैरनुवर्त्तयितुं युक्तम्। क्रियाप्रधानमेकैव च क्रिया। तेन रूपप्प्रत्ययान्तादाख्याताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः। नपुंसकलिङ्गमपि तर्हि न स्यात्। क्रियाया अलिङ्गत्वादित्यत आह नपुंसकलिङ्गं त्वित्यादि। तत्रैव हेतुमाह लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति। यदि तर्हि ह्येका क्रिया पचतः पचन्तीति द्विवचनबहुवचने न सिध्यतः। नैष दोषः। यद्यपि ह्येका क्रिया साधनं ह्यनेकम्। अतस्तदाश्रये द्विवचनबहुवचने भविष्यतः। रूपप्प्रत्ययान्तात् तर्हि स्याताम्। तिङन्तेनोक्तत्वान् न भविष्यतः। एकवचनन्तु भविष्यति। तस्यौत्सर्गिकत्वात्। एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति वचनात्।

६७। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः।

६८। विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् तु।

विभाषाग्रहणेनेह बहुच् सम्बध्यते। न पुरस्तादित्येतत्। तेन बहुचः पूर्वत्वं न विकल्प्यत इति नित्यमेव तद् भवत्यत एवाह स तु पुरस्तादेवेति। एवकारेण तुशब्दस्यावधारणार्थतां दर्शयति। यदि पुनस्तुशब्दोऽवधारणार्थो न क्रियेत ततो न ज्ञायते किं विभाषाग्रहणेन बहुच् सम्बध्यतेऽथ पुरस्तादि-त्येतदिति। तुशब्देन त्ववधारणार्थेन पुरस्तादित्येतस्मिन् नियमिते पारि-शेष्याद् विभाषावचनेन बहुजेवाभिसम्बध्यत इति विज्ञायते। चित्करण-मन्तोदात्तार्थमिति। कस्य पुनरन्तोदात्तत्वं चित्करणाद् भवति ? न प्रकृतेः। समुदायस्य चितः सप्रकृतेर्बहुजकजर्थमिति (६।१।१६३, वा) वचनात्। यद्येवं पटव इति सुबन्तादुत्पत्तौ जस उदात्तत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। बहुच्युत्पन्ने सत्यर्थवत् प्रातिपदिकमिति (१।२।४५) प्रातिपदिकसंज्ञायां कृतायां सुपो धातु-प्रातिपादिकयोरिति (२।४।७१) सुब्लुक् तावत् क्रियते। तस्मिन् कृते पश्चादु-दात्तत्वं क्रियमाणं पटुशब्दे य उकारस्तस्य भवति। यस्तु पुनः प्रातिपदिक-

संज्ञायां क्कतायां सुब्लुकि च क्कते ऽन्त्यो जम् उत्पद्यते तस्योदात्तत्वं नाशङ्क-नीयम्। न ह्यसौ प्रकृत्येकदेशः। ननु चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति बहुच्पूर्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञया न भवितव्यम्। नैष दोषः। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः? यथाजातीयकानां समासः। कथञ्जातीयकानां समासः? भेदसंसर्गवताम्। भेदसंसर्गौ च पृथगर्थाना-मेव भवतः। द्योतकानाञ्च पृथगर्थवत्ता न सम्भवति। अथ कस्मात् सुब्लुक् तावत् क्रियते? पश्चादन्तोदात्तत्वम्? यावता परत्वादन्तोदात्त-त्वेनैव पूर्वं युक्तं भवितुम्। नैतदस्ति। नित्यो हि लुक्। क्कताक्कत-प्रसङ्गित्वात्। स हि क्कतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोति। अक्कतेऽपि। अन्तोदात्त-त्वन्त्वन्यस्य लुकि क्कते प्राप्नोति। अन्यस्याक्कते शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। तस्माल्लुगेव तावत् क्रियते। बहुगुड़ा द्राक्षेति। कथं पुनरत्रेषद-समाप्तिः? यावता गुड़शब्देन गुड़जाति रुच्यते। तदाधारो वा द्रव्यम्। तत्र जातिस्तावदेका निरवयवा चेति सर्वस्मिन्नाश्रये समाप्ता। द्रव्यमपि यत् तया सम्बद्धं तत् सर्वतः पूर्णत्वात् समाप्तमेव। तस्मादीषदसमाप्तिरयुक्त-मिह विशेषणम्। असम्भवात्। सामानाधिकरण्यञ्च बहुगुड़ा द्राक्षेति द्राक्षाशब्देन न प्राप्नोति। तस्यार्थान्तरत्वात्। स्त्रीलिङ्गमपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्त इति नोपपद्यते। नैष दोषः। इह शब्दा-दुच्चारितादु द्वयं प्रतीयते। शब्दोऽर्थो जातिर्द्रव्यञ्च। अभिधेयसम्बन्धेना-शब्दार्थभूता अपि गुणाः। यत्रैतदुभयमस्ति तत्र समाप्तिः। यत्र त्वन्यतर-न्नास्ति तत्रेह गुड़शब्दो गुड़जातिहीने माधुर्य्यादिगुणहीने वा द्रव्ये वर्त्तत इत्युपपद्यत ईषदसमाप्तिः। सामानाधिकरण्यमप्युपपद्यत एव। कथम्? यदा तावज्जातिहीने केनचित् साधर्म्येण द्राक्षाशब्दाभिधेये वर्त्तित्वा गुड़शब्दः प्रत्ययमुत्पादयति तदा द्राक्षाशब्देन सामानाधिकरण्यं भवति। उभयोरेकार्थ-वृत्तित्वात्। यदा तु गुणहीने गुड़जातीय एव तदापि सामानाधिकरण्यं गौर्वाहीक इति यथा। तथा भविष्यति गुणहीनोऽपि गुड़शब्दः। गुणो बहु-गुड़शब्देनोच्यते। तेन च तुल्या द्राक्षेति सापि बहुगुड़शब्देनाभिधायिष्यते। स्त्रीलिङ्गमपि चोपपद्यते। तस्य लोकाश्रयत्वात्। अपिच स्वार्थिकाः

प्रकृतेर्लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्त इति प्रायिकमेतत् । तेन कदाचिदतिवर्त्तन्तेऽपि यथा कुटीरः शमीर इति । कुटीशमीशुण्डाभ्यो र इति (५।३।८८) स्वार्थिकश्च । विभाषावचन इत्यादिना विभाषाग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे । असति हि विभाषाग्रहणे तिङन्तेषु कृतावकाशः कल्पबादयो बहुचा सुबन्तात् विशेषविहितेन बाध्येरन् । तस्मिंस्तु सति पक्षे तेऽपि भवन्ति । ननु च भिन्नदेशेन बहुचा नास्ति तेषां विरोधः । तत् कुतो बाधा ? असत्यां वा बाधायां कृतेऽपि बहुचि ते भवितव्यमेव । परदेशस्यानवष्टब्धत्वात् । नैतदस्ति । नह्यवश्यं देशकृत एव सामान्यविशेषयोर्विरोधो भवति । किं तर्हि ? अर्थकृतोऽपि । बहुचश्च कल्पबादिभिः समानोऽर्थ इति बहुचा द्योतितत्वात् तस्यार्थस्य कल्प-बादयो न भविष्यन्ति । नहि द्योतिते पुनर्द्योतनमस्ति यथाभिहिते नाभिधातव्यम् । अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता प्रातिपदिकग्रहणमनु वर्त्तते । न च प्रातिपदिकात् सुबन्ताद्वा बहुच उत्पत्तौ कश्चिद् विशेषोऽस्ति । अत आह सुब्ग्रहणमित्यादि । असति हि सुब्ग्रहणे तिङश्चेति (५।३।५६) प्रकृतत्वात् ततो हि प्रत्ययः स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं सुब्ग्रहणम् ।

६९ । प्रकारवचने जातीयर् ।

तस्य वचन इति । उक्तौ द्योतन इत्यर्थः । प्रकारवति चायमित्यादिना थाल्जातीयरोर्विषयभेदं दर्शयति । विषयभेदे सति विशेषविहितेनापि थाला जातीयरो बाधनं न भवति । थाल्प्रत्ययान्तात् जातीयर् सिद्धो भवति कथञ्जातीय इति ।

७० । प्रागिवात् कः ।

तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते । अकजिष्यत इति । कथं पुनरेतयोर्भावा-भावौ लभ्येते इत्याह तिङ (५।३।५६) श्चेत्यनुवृत्तावित्यादि। उत्तरत्रेवेत्यवधारणेन त्विहानुवृत्तमपि कप्रत्ययेन सम्बन्धनीयमिति दर्शयति । तत्र पूर्वसूत्राद्वचन-ग्रहणेऽप्यनुवर्त्तमाने यत उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनाज्ञातादेरर्थस्य वचनं भवति तत्रैव तेन भवितव्यम् । न च तिङन्तादुत्पद्यमानेनापि कप्रत्ययेन सोऽर्थः शक्यते द्योतयितुम् । अकचा तु शक्यते । तस्मात् तिङ (५।३।५६)

चेत्येतदनुहत्तमुत्तरसूत्रेणाकचा सम्बन्धनीयम्। नेह कप्रत्ययेन। प्रागग्रहणमपि द्योतनार्थम्। इवग्रहणमवध्यर्थम्। अन्यथाधिकारपरिमाणं न ज्ञायते।

७१। अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः।

कस्यापवाद इति। ननु च भिन्नदेशत्वात् काकचोर्विरोधो नास्ति। न चासति विरोधे बाध्यबाधक भावः। तत् कथं कस्यापवादः? नैष दोषः। नैवावश्यं देशकृत एव विरोधो भवति। अपित्वर्थकृतोऽपीत्युक्तम्। अकच्प्रत्ययेन समानोऽर्थ इति। अकचा द्योतितत्वात् तस्यार्थस्य कप्रत्ययो न भविष्यति। यद्यत्र प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकज् विधीयते त्वयका मयकेत्यादि न सिध्यति। अथ सुप इति प्राक् टेर्विधीयत एवमपि युष्मकाभिरिति न सिध्यतीत्यत आह प्राति-पदिकात् सुप इति। इयमपीत्यादि। ननु च इयानुवृत्तावपि क्वचित् सुबन्तस्यैव प्राक् टेर्भवति। क्वचित् प्रातिपदिकस्येत्येषा व्यवस्था न लभ्यत इत्याह तत्रेत्यादि। वचनग्रहणं व्यवस्थार्थमिहानुवर्त्तते। तेन यत्र प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरुत्पद्यमानेनार्थद्योतनं शक्यते कर्त्तुं तत्र प्रातिपदिकस्य प्राक् टेर्भवति। यत्र सुबन्तादुत्पन्नेनार्थद्योतनं शक्यं सम्पादयितुं तत्र सुबन्तस्यैव। अकचश्चित्-करणमन्तोदात्तार्थम्। तद्धि सप्रकृतेः समुदायस्य। तथाच वक्ष्यति चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति (६।१।१६३, वा)। तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्य इति। यथासम्भवं कुत्सादिष्वर्थेषु। मकारो देशविध्यर्थः। शीले को मलोपश्चेति। शीलमिति न स्वभाव एवोच्यते। किं तर्हि नियमोऽपि। तथाहि शीलवान् भिक्षुरित्यभिधीयते। यः सम्यङ् नियममनुपालयतीति। तेन योऽपि नियम-परतया वाचं नियमयति सोऽपि तूष्णीक उच्यते।

७२। कस्य च दः।

अकच्सन्नियोगेनेत्यादि। कथं पुनरकच्सन्नियोगेनेत्येष विशेषो लभ्यते। यावता न सूत्रे तदुक्तमित्याह चकार इत्यादि। चकारस्यैतदेव प्रयोजनम्। अकच्सन्नियोगेन ककारस्य दकारो यथा स्यादिति भावः।

७३ । अज्ञाते ।

अज्ञातविशेषोऽज्ञात इति। यदि यस्यात्यन्तमज्ञानं सोऽज्ञातः स्यादेवं सति सर्वथा वस्तुविज्ञानाभावे प्रकृतिरेव न स्यात्। नहि सर्व्वथाऽविज्ञातोऽर्थः प्रयोगमर्हति। तस्मात् स्वेन रूपेण ज्ञातस्य यस्य धर्मान्तरत्वमज्ञातं स इहाज्ञातोऽभिमत इति ज्ञायते। अविज्ञातविशेषोऽज्ञात इति। अस्यैवार्थं विस्पष्टीकर्त्तुमाह स्वेनेत्यादि। स्वरूपमश्वत्वादि। विशेषरूपं स्वस्वामिसम्बन्धादि।

७४ । कुत्सिते ।

७५ । संज्ञायां कन् ।

७६ । अनुकम्पायाम् ।

कारुण्येनेत्यादि। अभ्युपपत्तिरनुग्रह एव। स्वपितकि श्वसितकीति। रुदादिभ्यः सार्वधातुकइट् (७.२।७६)। अदादित्वाच्छपो लुक् (२।४।७२)।

७७ । नीतौ च तद्युक्तात् ।

सामदानादिरुपायो नीतिरिति। आदिशब्देन भेददण्डयोर्ग्रहणम्। तौ त्वनुकम्पायां न सम्भवत इति सामदानादिकैव नीतिर्गृह्यते। एहकीति। इण आङ्पूर्वाल्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य सेर्ह्यपिच्चेति (३।४।८७) हिरादेशः। ननु पूर्वेणैवात्रापि प्रत्ययः सिद्धः। अत्राप्यनुकम्पा गम्यत एव। तत् किमर्थमित्याह पूर्वेणैवेत्यादि। प्रत्यासन्नोऽनुकम्पासम्बन्धो यस्यानुकम्प्यमानस्य स तथोक्तः। प्रत्यासन्नत्वं तु सम्बन्धस्यानुकम्प्यमानं प्रति। तदाश्रयत्वादनुकम्पायाः। अनुकम्पायां विधीयमानः प्रत्यासत्तेर्यस्यानुकम्पया प्रत्यासन्नः सम्बन्धस्तत एव युक्तो विधातुमिति पूर्वेणानुकम्प्यमानादेव प्रत्ययो विहितः। ननु व्यवहितात् पुनर्धानादेः। अतः सम्प्रति ततोऽपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदम्। व्यवहितादिति। विप्रकृष्टादित्यर्थः। विप्रकृष्टत्वमतदाश्रयत्वादनुकम्पायाः। नहि तस्यां धानादिराश्रयः। किं तर्हि ? अनुकम्प्यमानो देवदत्तादिः।

७८ । बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा ।

देविक इति । यज्ञिक इति । ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादच इति (५।३।८३) दत्तशब्दस्य लोपे कृते यस्येति चेत्यकारलोपः (६।४।१४८)। प्रत्युदाहरणे सर्व्वत्र क एव वेदितव्यः । भद्रबाहुक इति । भद्रौ बाहू यस्य स भद्रबाहुः । नेदं मनुष्यनाम । किं तर्हि ? विशेषणम् । मनुष्यग्रहणं किमर्थम् ? देवहस्तको हस्तीत्यत्र मा भूत् । नामग्रहणं किमर्थम् ? मृगको मल्लक इत्यत्र मा भूत् ।

७९ । घनिलचौ च ।

देविय इति घन् । पूर्ववल्लोपः । देविल इति इलच् । देविक इति ठन् । देवदत्तक इति कः ।

८० । प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ।

उपड इत्यादा उपेन्द्रदत्तशब्दात् प्रत्ययः । विकल्पार्थं प्राग्ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह वेत्यत्र हीत्यादि । अत्र हि वेत्यनुवर्त्तते । तस्मात् तेनैव विकल्पस्य सम्पादितत्वात् तदर्थं प्राग्ग्रहणं नोपपद्यते ।

८१ । जातिनाम्नः कन् ।

नामग्रहणमित्यादि । असति हि नामग्रहणे जातिस्वरूपग्रहणं स्यात् । अतः स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थं जातिग्रहणम् ।

८२ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

व्याघ्राजिनो नाम कश्चिदिति । व्याघ्रस्याजिनं व्याघ्राजिनम् । व्याघ्राजिनमिवाजिनं यस्येति व्याघ्राजिनः । सप्तम्युपमानपूर्व्वाद्बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति (२।२।२४, वा) बहुव्रीहावुत्तरपदलोपे कृते व्याघ्राजिन इत्येष शब्दः सम्पद्यते । अथाजिनलोपश्चेत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? किमुत्तरपदग्रहणेन ? नैवं शक्यम् । व्याघ्रमहाजिनो नाम कश्चित् । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रक इत्यत्राजिनशब्दस्य लोप उच्यमाने महच्छब्दस्य निवृत्तिर्न स्यात् । उत्तरपदस्य तु लोपे विधीयमाने भवति । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु । महदजिनं महाजिनम् ।

व्याघ्रस्य महाजिनमिव महाजिनमस्येति पूर्ववदुत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः। ततः कन्।

८३। ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः।

अस्मिन् प्रकरण इत्यादि। अनेनास्मिन् प्रकरणे यौ विहितौ ठाजादौ तत्र लोपो भवति। यौ तु प्रकरणान्तरे तत्र न भवतीति दर्शयति। एतश्चै-तत्प्रकरणविहितयोष्ठाजाद्योरिहानुवृत्तेर्लभ्यते। अथोर्द्ध्वग्रहणं किमर्थम्? यावता द्वितीयादच इति पञ्चमी। तस्मादन्तरेणाप्यूर्द्ध्वग्रहणं तस्मादित्युत्तर-स्येत्यूर्द्ध्वं (१।१।६७) यच्छब्दरूपं तस्यैव लोपो भविष्यतीत्यत आह ऊर्द्ध्वग्रहण-मित्यादि। असत्यूर्द्ध्वग्रहण आदेः परस्येति (१।१।५४) द्वितीयादचो यः परस्त-स्यादेर्लोपः स्यात्। तस्मिंस्तु सति सर्वं निवर्त्तते। अतः सर्वस्य लोपो यथा स्यादित्येवमर्थमूर्द्ध्वग्रहणम्। अथ ठग्रहणं किमर्थम्? यावता ठस्येकादेशे कृते ऽजादावित्येव सिद्धमित्यत आह ठग्रहणमित्यादि। उको द्वितीयत्वे सत्यकृत एवेकादेशे ठावस्थायामेव द्वितीयादूर्ध्वस्य लोपे कृत इसुसुक्तान्तात् क इति (७।३।५१) कविधिर्यथा स्यादित्येवमर्थं ठग्रहणम्। तत्रैतत् स्यात् चोद्यम्। इकादेशे कृते ऽजादिलक्षणे च द्वितीयादूर्ध्वस्य लोपे स्थानिवद्भावाद् ठग्रहणेन ग्रहणात् कादेशो भविष्यतीत्याह अजादिलक्षणे हीत्यादि। इहादेशविधौ तत्र ठग्रहणं वर्णग्रहणं स्यात्। संघातग्रहणं वा। तत्र वर्णग्रहणे ऽल्विधित्वात् स्थानिवद्भावो नोपपद्यते। संघातग्रहणे यद्यप्युपपद्यते तथापि सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (प, ८६) त्वजादित्वसन्निपातकृतमुकः ठप्रत्यये-नानन्तर्य्यमिति तदजादित्वविघातं न कुर्य्यात्। ततश्च यथा मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र यस्येति (६।४।१४८) लोपे सत्यपि तकारेण ठस्यानन्तर्य्येका-देशो न भवति तथा वायुदत्तो वायुक इति न स्यात्। तस्मादुको द्वितीयत्वे कविधानार्थं ठग्रहणम्। उवर्णान्त इति। तस्य च लोप इत्यर्थः। स चादेरेव भवति। न सर्वस्य। अथवा ल इत्यादेश एवायं सर्वलस्य विधीयते। स चानेकाल्त्वात् सर्वस्यैव भवति। द्वितीयादच इति। द्वितीयलोपे कर्त्तव्ये सन्ध्यक्षरस्य द्वितीयत्वं भवति यदा तदादेः शब्दरूपस्य लोपो भवतीति

वक्तव्यम्। सन्ध्यक्षरादूर्ध्वस्य लोपेऽपि प्राप्ते सन्ध्यक्षरस्यैकाक्षरपूर्वपदाना-मित्यादि। द्वितीयादच ऊर्द्धस्य लोप उक्तः। तदपवादः। एकाक्षरेति। अक्षरशब्दस्त्वायमच्यपि वर्त्तते। एकाक्षरमेकाच् पूर्वपदं येषां ते। तेषामुत्तर-पदलोपो वक्तव्यः। वागाशीरिति। वाठ्याशीरस्येति कृत्वा वैयधि-करण्ये बहुव्रीहिः। अनुकम्पितो वागाशीरिति विगृह्य ठचि कृते द्वितीया-दच ऊर्द्धस्य लोप स्यात्। तस्मिन् सति वाच् आ इक इति स्थिते यस्येति (६।४।१४८) लोपे कृते तस्याचः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५६) स्थानि-वद्भावात् पदसंज्ञा न स्यात्। तस्मात् तस्यान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा। चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम्। वागिक इति स्यात्। आशी-शब्दस्य तस्य परलोपे कृते तस्यानजादेशत्वात् स्थानिवद्भावो नास्तीति भसंज्ञा भवत्येव। ततस्तया पदसंज्ञायां निषिद्धायां पदनिबन्धनकुत्वादि न भवतीति वाचिक इति सिध्यति। कथमित्यादि। यद्येकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोप उच्यते षड़िक इति न सिध्यति। अत्राप्युत्तरलोपे कृते भसंज्ञायामुप-जातायां पदसंज्ञायां बाधितायां झलाञ्जशोऽन्त इति (८।२।३९) षषः षकारस्य जश्त्वे कृते षड़िक इति न सिध्यति।

८४। शेवलसुपरिविशालवरुणार्य्यमादीनां तृतीयात्।

स चाकृतसन्धीनामिति। यदास्वरसन्धौ लोपो भवत्येवं सिध्यति। नान्यथा। तस्मादकृतस्वरसन्धीनामेव शेवलादीनां लोपो भवतीति वक्तव्यम्।

८५। अल्पे।

८६। ह्रस्वे।

दीर्घप्रतियोगी ह्रस्व इति। स पुनर्यमपेक्ष्य दीर्घो भवति स वेदितव्यः। ननु च दीर्घत्वापचये सति ह्रस्वो भवति। यत्र दीर्घत्वापचयस्तत्राल्पतास्तीति पूर्वेणैव सिद्धम्। न सिध्यति। नह्ययं नियोगो यत्र दीर्घस्यापचयस्तत्राल्पत्वेन भवितव्यमिति। तथाहि सत्यप्यपचये महत्त्वगुणयुक्तं यद्वस्तु तदमहदेव भवति। नचाल्पम्।

८७। संज्ञायां कन्।

८८। कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः।

कुटीरः। शमीर इति। स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्त इति प्रकृतिगतेनैव स्त्रीलिङ्गेन भवितव्यम्। न पुंलिङ्गेनेत्यत आह स्वार्थिकत्वेऽपीत्यादि।

८९। कुत्वा डुपच्।

९०। कासूगोणीभ्यां ष्टरच्।

९१। वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे।

यदि तनुत्वे वत्सादि शब्देभ्यः प्रत्ययो विधीयते ये शरीरे कृशा वत्सादयस्तत्राप्यविशेषेण प्रत्ययः प्रसज्यते विशेषानुपादानादित्यत आह यस्य गुणस्येत्यादि। गुणो विशेषणम्। विशेष्यं द्रव्यं वत्सादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं वयोविशेषादि। यस्मिन् सति वत्सादयः शब्दा द्रव्ये विशेष्ये निविशन्ते प्रवर्त्तन्ते तस्यैव वत्सादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य तनुत्वे प्रत्ययो भवति, न तनुत्वमात्रे। तत् पुनः प्रत्यासत्तेः। वत्सादिभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रत्यये विधीयमाने अन्यत् प्रवृत्तिनिमित्तं न प्रत्यासन्नम्। ततस्तस्यैव तनुत्वे युक्तं प्रत्ययेन भवितव्यम्। तस्य तनुत्वं द्वितीयवयसः प्राप्तिरिति। तृतीयवयःप्राप्तिकाले द्वितीयस्य वयसः। उक्षशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य निश्चितं तनुत्वमवगम्यते। तस्य तनुत्वमन्यपितृकतेति। गर्दभपितृकतेत्यर्थः। तर्हि गर्दभादश्वायामुत्पन्नोऽश्वतर इत्युच्यते। तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तितेति। भारोद्वहनं प्रति यः समर्थो न स्यात् स ऋषभतर इत्युच्यते। यदा तु तस्य भारोद्वहने सामर्थ्यं मन्दं भवति हीयते तदा तनुत्वं भवति।

९२। किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्।

निर्धार्य्यमाणेभ्यः प्रत्यय इति। निर्धार्य्यमाणवाचिभ्य इत्येतत् कुतो लभ्यते? तत एवोत्पन्ने प्रत्यये निर्धारणस्य गम्यमानत्वात्। महाविभाषेत्यादि। समर्थानां प्रथमादित्यनुवृत्ता (४।१।८२)। निर्धारण इति विषये प्रत्ययो

यथा स्यात् । द्वयोरिति । समुदायान् निर्धारणविभक्तिरिति षष्ठी । सप्तमी वा । सा पुनस्तस्य यतश्च निर्धारणमित्यनेन (२।१।४१) । एकस्येति । निर्धार्य्यमाणनिर्देश इत्येकस्मिन्निर्धार्य्यमाणे यथा स्यात् । ननुच समुदायादेकदेशस्य पृथक् करणं निर्धारणम् । द्वयोरित्यवयवसमुदायो निर्दिष्टो यत एकदेशो निर्धारयितव्यः । स चैकादेशे निर्धारयितव्ये एक एव सम्भवति । अतोऽन्तरेणाप्येकग्रहण मेकस्यैव निर्धारणं भविष्यतीति निष्फलमेकग्रहणम् । नैतदेवम् । असति हि तस्मिन् द्वयो रिति कर्मणि षष्ठी विज्ञायते । द्वौ चेन्निर्धार्य्येते कुतश्चिदिति । ततश्चेहापि प्रत्ययः स्यादस्मिन् ग्रामे कौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति । तस्मादेकग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

९३ । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।

जातिपरिप्रश्नविषयेभ्य इति । जातिपरिप्रश्नो यथासम्भवं विषयो येषां ते तथोक्ताः । कतमो भवतां कठ इति । गोत्रञ्च चरणैः सहेति तस्य जातित्वम् । सा च कठजातिः किंशब्देन परिपृच्छ्यते । किंशब्दोऽत्र जातिपरिप्रश्नविषयो भवति । यतमो भवतां कठस्ततम आगच्छत्विति । यत्तच्छब्दाविह जातिविषयावेव । न परिप्रश्नविषयौ । असम्भवात् । नहि ताभ्यां परिप्रश्नः क्रियते । किं तर्हि ? किंशब्देन । अतएव वक्ष्यति परिप्रश्नग्रहणं किम एव विशेषणम् । न यत्तदोः । असम्भवादिति । वावचनमकजर्थमिति पक्षे ऽकजपि यथा स्यात् । यद्येवं वाक्यं न सिध्यति । यदा हि डतमज् न भवत्यकचैव भवितव्यमित्यत आह महाविभाषयेत्यादि । अत्र च महाविभाषा प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्तते । तया प्रत्यये विकल्पिते पक्षे वाक्यमपि भविष्यति । जातिग्रहणन्तु सर्वैः सम्बध्यत इति । जातिः सर्वत्रैव भवति । तेन सर्वैरेव सम्बध्यते । जातिविषयेभ्यः । यद्येवं परिप्रश्नग्रहणमनर्थकम् । किंशब्दो हि परिप्रश्नद्वारेणैव जातिविषयो भवति । तत्र जात्यादिना किंशब्दे विशेष्यमाणे सामर्थ्यादेव तस्य परिप्रश्नविषयत्वं लभ्यते । नैतदस्ति । स हि क्षेपेऽपि वर्त्तते । तत्रासति परिप्रश्नग्रहणे यदा जातौ क्षेपे वर्त्तते तदा प्रत्ययः स्यात् ।

९४। एकाच्च प्राचाम्।

स्वस्मिन् विषय इति। आत्मीये विषये। तत्र द्वयोरेकस्य निर्धारणं डतरचो विषयः। बहूनामेकस्य निर्धारणं डतमचः। चकारोऽनुकर्षणार्थः। असति हि तस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२) डतमजेव स्यात्। द्वयोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरजित्यनुवृत्तेः। बहूनां निर्धारणे डतमजित्यनुवृत्तेः। विकल्पार्थं प्राग्ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह विकल्पोऽनुवर्त्तत एवेति। विकल्प इत्युक्तम्। अनन्तरसूत्रादेत्यनुवर्त्तत एवेति विकल्प इत्युक्तम्। तेनैव प्रत्ययविकल्पः सिद्धः। तस्मात् पूजार्थमेव प्राग्ग्रहणम्। न विकल्पार्थम्।

९५। अवक्षेपणे कन्।

व्याकरणकेनेत्यादि। कथं पुनर्व्याकरणमवक्षेपणम्? तस्याध्ययनं शास्त्रविहितम्। वेदाङ्गत्वात्। सत्यमेतत्। तथापि यत्राश्रये तदवक्षेपणमुपसंहरति तं प्रति तस्यावक्षेपणत्वमुपपद्यते। दोषहेतुत्वात्। परस्येत्यादिना कुत्सित (५।३।७४) इत्यवक्षेपणे कन्नित्यस्य विभागं दर्शयति।

९६। इवे प्रतिकृतौ।

तद्विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणमिति। प्रतिकृतिविषयं यत्र सादृश्यं तत्र प्रयोगो यथा स्यात्। गौरिव गवय इत्यत्रास्ति सादृश्यम्। नतु प्रतिकृतिविषयम्। नहि गौर्गवयप्रतिकृतिः। काष्ठादिमयं हि यत् प्रतिच्छन्दकं तत् प्रतिकृतिरुच्यते।

९७। संज्ञायाञ्च।

९८। लुम् मनुष्ये।

चञ्चेति। तृणपुरुष उच्यते। सादृश्याच्च मनुष्यसंज्ञा। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति (१।२।५१) प्रकृतिगतमेव लिङ्गं भवति। ननु च मनुष्यलुपि प्रतिषेध इति (१।२।५२, वा) वचनाद् युक्तवद्भावो न प्राप्नोति। नैतदस्ति। विशेषणानां हि दर्शनीयादीनां प्रतिषेधः। न लुबन्तस्य।

९९। जीविकार्थे चापण्ये।

१००। देवपथादिभ्यश्च।

देवपथ इति। देवानां पन्था इति षष्ठीसमासः। ऋक्पूरित्यादिनाकारः (५।४।७४) समासान्तः। कन्। तस्य लुप्।

१०१। वस्तेर्ढञ्।

इतः प्रभृतीत्यादि। तत्र प्रतिकृताविवे प्रतिकृताविति (५।३।९६) कनि प्राप्त इतः प्रभृतिप्रत्यया भवन्ति। अप्रतिकृतौ त्वसंज्ञायाम्। वाक्येनैवाभिधाने प्राप्ते। संज्ञायां तु प्रतिकृतावप्रतिकृतौ च। ढञेव। वस्तिर्दृतिविकारः। वास्तेयीति। टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङीप्।

१०२। शिलाया ढः।

१०३। शाखादिभ्यो यत्।

१०४। द्रव्यञ्च भव्ये।

१०५। कुशाग्राच्छः।

१०६। समासाच्च तद्विषयात्।

इवार्थविषयात् समासादिति। इवशब्दस्यार्थ इवार्थः साद्दश्यं विषयो यस्य स तथोक्तः। यदि इवार्थविषयात् समासाच्छो विधीयते शस्त्रीश्यामा पुरुषव्याघ्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। नह्यत्र समास इवार्थे वर्त्तते। किं तर्हि? पूर्वपदमुत्तरपदं वा। शस्त्रीव श्यामा। पुरुषोऽयं व्याघ्र इवेति। अथाप्येकदेशस्येवार्थे वर्त्तमानत्वात् समासोऽपीवार्थ उच्यते तथापि समासेनैवोक्तत्वान्न भविष्यति। यस्तु समासः स क इवार्थे वर्त्तते? समासार्थादपर इवार्थो यत्रास्ति तत्रायं प्रत्यय उक्तः। परस्मिन्निवार्थ एवेति। इव इत्यधिकारात् (५।३।९६)। अतर्कितोपनतमिति। अबुद्धिपूर्वमुपस्थितमित्यर्थः। चित्रीकरणमिति। विस्मयकरणमित्यर्थः। तत् कथमिति? केन प्रकारेणातर्कितोपनतं चित्रीकरणमिति? इममर्थं पृच्छति तत् कथमित्यादि। समासश्चायमित्यादि। यदेतदिवार्थविषयात् समासात् प्रत्ययविधानमतएव

ज्ञापकादवसीयते समासो भवति। कथं पुनरेतज् ज्ञापकमिति? न ह्यस्येत्यादि। इवार्थविषयस्य समाससामान्यस्य लक्षणं नास्तीति। तस्माद् यदेतत् ततः प्रत्ययविधानम्। एतदेव तद्भावस्य ज्ञापकमुपपद्यते। अथवा किं पुनः कारणं ज्ञापकेन तद्भावः प्रतिपाद्यत इत्याह न ह्यस्येत्यादि। स चैवं विषय एवेति। इवार्थविषय एवेत्यर्थः।

१०७। शर्करादिभ्योऽण्।

१०८। अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्।

१०९। एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्।

अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि। पूर्वसूत्रेण विहितत्वात् ठगेवानन्तरः। अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम्। अतस्तेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२) स एव प्राप्यते।

११०। कर्कलोहितादीकक्।

१११। प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि।

इमथेति। इमेतीदमा समानार्थम् प्रकृत्यन्तरमस्ति। तत इदं प्रत्ययविधानम्।

११२। पूगाञ् ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्।

पूर्वादिति। पूर्वशब्दोऽवयववाची। ग्रामणीः पूर्वो यस्य तत् ग्रामणीपूर्वम्। प्रतिषेधेन च स्वरूपग्रहणं भवतीति विज्ञायते। पूगशब्देन स्वरूपे गृह्यमाणे ग्रामणीपूर्वतः प्राप्तिरेव नास्ति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् (प, ३२)। लोहध्वजा इति। ञ्यादयस्तद्राजा इति (५।३।११९) तद्राजसंज्ञा। तेन तद्राजस्य बहुष्वित्यादिना (२।४।६२) लुक्। देवदत्तका इति। स एषां ग्रामणीरिति (५।२।७८) कन्। अत्र देवदत्तशब्दः पूर्वग्रामणीरवयव इति न प्रत्ययः।

११३। व्रातच्फञोरस्त्रियाम्।

व्रातवाचिभ्य इति। अथ स्वरूपस्यैव ग्रहणं कस्मान्न भवति? च्फ-

ओरव्याच्तरस्य परनिपातात् । स हि लक्षणान्तरानपेक्षतामाचष्टे । तेन स्वं रूपं (१।१।६८) शब्दस्येत्येतदपीह नापेक्ष्यत इति न भवति स्वरूपग्रहणम् । कौञ्जायन्य इति । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् (४।१।९८) । कौञ्जायनीति । जातेरस्त्रीविषयादिति (४।१।६३) ङीष् । जातित्वन्तु गोत्रञ्च चरणैः सहेति ।

११४ । आयुधजीविसंघाञ् ञ्यड् वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ।

वाहीकेष्विति । निर्धारणे सप्तमी । वाहीकेषु मध्ये य आयुधजीविसंघ इति । निर्धारणञ्च समानजातीयस्यैव भवतीत्यायुधजीविसंघोऽपि वाहीक एव विज्ञायते । अथवा देशवाचिनो वाहीकशब्दादधिकरण एवैषा सप्तमी । वाहीकदेशविशेष आयुधजीविसंघो वसतीति ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणमिति । अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति ? अतएव प्रतिषेधात् । यदि स्वरूपग्रहणं स्यात् ब्राह्मणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधो भवति । ब्राह्मणशब्द आयुधजीविसंघो वाहीकेषु न विद्यत इति किं ब्राह्मणप्रतिषेधेन ? ब्राह्मणविशेषवाचिनस्तु ये गोपालप्रभृतयः शब्दास्तद्वाच्या आयुधजीविसंघा वाहीकेषु भवन्ति । तत्र यदि प्रतिषेधो न क्रियेत तदा तेभ्योऽपि स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थोऽर्थवान् विशेषग्रहणे प्रतिषेधो भवति । तस्माद् ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणमेवेति । तद्वाच्यस्यायुधजीविसंघस्य वाहीकेषु सत्त्वात् । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति (१।१।६८) वचनाच्च । तेनेत्यादि । यस्माद् ङीबर्थोऽत्र टकारः ञतस्तेनास्त्रियामिति (५।३।११३) नानुवर्त्तते । तदनुवृत्तौ ञ्यट्प्रत्ययान्तं स्त्रियां न भवतीति ङीबर्थं टित्करणमनर्थकं स्यात् । तस्मादस्त्रियामिति निवृत्तम् । अतः स्त्रियामपि भवति । कौण्डीवृसी । चौद्रकीति । हलस्तद्धितस्येति (६।४।१५०) यकारलोपः ।

११५ । वृकाट्टेण्यण् ।

यदि वाहीकेषु वृकशब्दस्य वाच्य आयुधजीविसंघो भवति ततो ञ्यटि प्राप्तेऽन्यत्राप्राप्त एव कस्मिंश्चित् प्रत्ययविधानं वेदितव्यम् । वृकाविवेति । वृकशब्दोऽत्र जातिवचनः ।

११६ । दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः ।

तेषु चेयं स्मृतिरिति । त्रिगर्त्तषष्ठाः स्मर्य्यन्ते । स्मर्य्यन्ते ज्ञायन्तेऽनयेति स्मृतिः । सा पुनराहुस्त्रिगर्त्तषष्ठानिति । अयमेवाप्तप्रणीतश्लोकः । एषु च त्रिगर्त्तषष्ठेषु प्रथमपञ्चमौ शिवाद्यणन्तौ (४।१।११२)। शेषास्त्विञन्ताः । केचिदतद्धितान्तमेव पञ्चमं पठन्ति । तेषां ब्रह्मगुप्तशब्दादेव च्छो भवति ।

११७ । पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ।

किमर्थं पुनरिह यौधेयादयः पठ्यन्ते ? यावता लुकप्रतिषेधार्थं चतुर्थे (B) यौधेयादयः समाम्नाता एव। त एव चेह गृह्यन्ते । सत्यमेतत् । विचित्रा हि गणानां कृतिर्गणकारस्येति पुनः पठिताः । पर्श्वादिषु सत्वच्छब्दो पठ्यते । स च सत्वच्छब्दप्रकृतिर्मतुप्प्रत्ययान्तो वेदितव्यः ।

११८। अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ।

अभिजितोऽपत्यमित्यणिति । प्राग्दीव्यतोऽणित्यौत्सर्गिकः (४।१।८३) । एवमुत्तरत्रापि गोत्रप्रत्ययस्याणो ग्रहणमिष्यत इति । तत् कथं जातिनाम्न इत्यनुवर्त्तते । तेनाणन्तं यज्जातिनाम तदेव ग्रहीष्यते । यश्च गोत्रेऽण् विहितस्तदन्तमेव जातिनाम भवति । गोत्रञ्च चरणैः सहेति जातित्वात् । आभिजितो मुहूर्त्तः । आभिजितः स्थालीपाक इति । एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल (४।२।३) इत्यण् । अपरत्र सास्य देवतेति (४।२।२४) ।

११९ । ञ्यादयस्तद्राजाः ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ५।३ ॥

(B) न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य (४।१।१७८) इत्यत्र ।

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका।

पञ्चमोऽध्यायः चतुर्थः पादः।

१। पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च।

प्रातिपदिकादिति वर्त्तते। तस्य विशेषणं पादशतस्य ग्रहणम्। विशेषणेन तदन्तविधिर्भवतीत्याह पादशतान्तस्येति। आदिशब्दोऽवयववचनः। न च संख्याशब्दः पादशतशब्दयोरवयव उपपद्यते। पृथग्भावादनारम्भकत्वात्। नहि पृथग्भूत मनारम्भकं शब्दान्तरस्यावयवो युज्यते। यथा घटशब्दः पटशब्दस्य। विपरीते तु युज्यते। यथा पटस्य समुदायात्मनः तन्त्वादिकारणं समदेशमवयवमाहुः। तस्मात् संख्यादेरित्येतदपि प्रातिपदिकस्य विज्ञायते। न पादशतशब्दयोरित्याह संख्यादेरित्यादि। आनन्तर्य्यलक्षणा चेयं षष्ठी यथा णापो ष्टगिति (३।२।८)। णापो ष्टक्प्रत्ययो भवतीत्यनन्तरमिति शेषः। तत्सन्नियोगेन चेति। चकारस्य सन्नियोगार्थत्वात्। अन्तस्येति। अलोऽन्त्यपरिभाषया (१।१।५२)। पुनरित्यादि। निमित्ते भवो नैमित्तिकः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ् (४।३।६०,वा)। न नैमित्तिकोऽनैमित्तिकः। लोपःस्यादित्येवमर्थं पुनर्लोपवचनम्। वुनापि सह लोपो विधीयमानः परनिमित्तं नापेक्षत इत्यनैमित्तिको भवति। यस्येति लोपः (६।४।१४८)। परनिमित्तक इति। ईति तद्धिते च परस्मिन्निमित्ते विधानात् तस्य स्थानिवद्भावात्। अचः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) लोपस्य स्थानिवद्भावेन पाच्छब्दरूपस्य विहितत्वात्। अनच्को हि पाच्छब्दः स्थान्युपात्तः। तस्य चानच्कत्वं स्थानिवद्भावे सति हीयते। अस्य त्वनैमित्तिकत्वान् न स्थानिवद्भाव इति पद्भावो भवतीति भावः। द्वौ द्वौ पादाविति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति।

२। दण्डव्यवसर्गयोश्च।

दमनं दण्ड (A) इति। ननु दण्डशब्दोऽयं यष्ट्यादावपि वर्त्तते। सत्यम्। तथापीह दमने वर्त्तमानस्य ग्रहणं युक्तम्। दमनस्यैव प्रत्ययान्तेन गम्यमानत्वात्। दानं व्यवसर्ग इति। यद्येवं तत् पूर्वयोग उदाहृतं दत्तं तदा चोपपद्यते यद्ययं योगोऽधिकविधानार्थो भवति। नत्वपवादः। तस्मात्वार्थोऽनेन योगेनेत्यत आह अवीप्सार्थ इत्यादि। तेन दानमात्रेऽनेन वुन्। दानवीप्सायां पूर्वयोगेन पुनर्भवत्येव।

३। स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्।

जातीयरोऽपवाद इति। एतेन यथा प्रकारवचने विधीयमानो जातीयर् प्रकारवति न प्रकारमात्रे तथायमपीति दर्शयति। अन्यथा हि जातीयरोऽयं विषयभेदादपवादो नोपपद्यते। अथ किमर्थं प्रकारवचने जातीयर् इत्यस्यैवानन्तरं स्थूलादिभ्यः कन् न विधीयते? किं कृतं भवति? कन् प्रकारवचनं न वक्तव्यं भवति। नैवं शक्यम्। स्थूलादीनां हि प्रकारस्याज्ञातादीनाञ्च युगपद्विवक्षायां परत्वात् के कृते कन्न स्यात्। शब्दान्तरत्वात्। अथापि स्यात्? एवमपि स्थूलकक इत्याद्युदात्तत्वं स्यात्। इह तु कनो विधाने परत्वात् कनि कृते ततः क इत्यन्तोदात्तत्वं सिद्धं भवति। चञ्चद्बृहतोरित्यादि। स्थूलादिषु चञ्चद्बृहतोरपाठात् तन्न प्राप्नोति। तस्मादुपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यम्। तत्रेदं प्रतिपादनम्। पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन चञ्चद्बृहतोरपि भविष्यतीति। स्थूलाणुमाषेष्विति। केचिदेतास्तिस्रः प्रकृतय इति वर्णयन्ति। स्थूलकः। अणुकः। माषकः। इषुकः। अपरे तु स्थूलाणुशब्दौ प्रकृती माषेष्वित्ययं तूपाधिनिर्देश इत्याहुः। अन्ये त्वानन्तर्य्यादणुशब्दस्यैव माषग्रहणं विशेषण माचक्षते। आद्यमेव दर्शनं न्याय्यम्। तथाहि स्थूलकादयः पटादिष्वपि दृश्यन्ते। स्थूलकोऽणुकः पट

(A) अमन्ताड्ड इति (उण्, १।१११) दाम्यते रौणादिको डः। दण्डयतेर्वाणिजन्ते।

इति । कृष्णात् तिलेष्विति । कृष्ण इति प्रकृतिः । तिलेष्विति तद्विशेषणम् । कृष्णकास्तिलाः । यव व्रीहिष्विति । यव इति प्रकृतिः । व्रीहिष्विति तद्विशेषणम् । यवको व्रीहिः । पाद्यकालावदाताः सुरायामिति । केचिद् वर्णयन्ति पाद्यादीनां त्रयाणामपि सुरायां ग्रहणं विशेषणमिति । पाद्यिका । कालिका । अवदातिका सुरेति । अपरे पुनरानन्तर्यादवदातशब्दस्य सुराग्रहणं विशेषणं पाद्यकालयोर्न विशेषणत्वं भवतीत्याहुः । गोमूत्रादाच्छादन इति । गोमूत्रशब्दः प्रकृतिः । आच्छादन इति तद्विशेषणम् । गोमूत्रप्रकारमाच्छादनं गोमूत्रकम् । सुराह्वाविति । सुरेति प्रकृतिः । अह्वाविति विशेषणम् । सुरावर्णोऽहिरिति सुरकः । जीर्णशालिष्विति । जीर्ण इति प्रकृतिः । शालिष्विति विशेषणम् । जीर्णप्रकाराः शालयो जीर्णका इति । पत्रमूले समस्तव्यस्ते इति । पत्रमूले इत्येते शब्दरूपे समस्तव्यस्ते प्रत्ययमुत्पादयतः । पत्रमूलकम् । पत्रकम् । मूलकम् ।

४ । अनत्यन्तगतौ क्तात् ।

अशेषसम्बन्ध इति । अशेषस्य स्वेन सम्बन्धिना भेदनादीनां व्याप्तिरित्यर्थः । भिन्नकमिति । नतु यस्याशेषस्य भेदेन सम्बन्धोऽपित्वेकदेशस्य तद्भिन्नकमित्युच्यते । भिन्नमित्यत्राशेषसम्बन्ध एव गम्यते । यद्यशेषं भिदिक्रियाव्याप्तं घटादि तद् भिन्नमित्यभिधीयते ।

५ । न सामिवचने ।

सामिवचन इति । साम्युच्यते येन तत् सामिवचनम् । सामिकृतमिति । बहुव्रीहिर्विशेषणसमासो वा । प्रकृत्याभिहितत्वादिति प्रतिषेधानर्थक्ये हेतुः । अनत्यन्तगतिं गमयितुं कन् विधीयते । सा च सामिशब्देनैव गमितेति कनःप्राप्तिरेव नास्ति । अतोऽनर्थकः प्रतिषेधः । स्वार्थमात्रेणैव कनो विधायकं लक्षणमस्तीति मन्यमान आह केन पुनरित्यादि । यदेतत् प्रतिषेधवचनमेतदेव ज्ञापयति भवति स्वार्थिक इति । अन्यथा प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अर्द्धकृतम् । नेमिकृतम् ।

६। बृहत्या आच्छादने।

कन्ननुवर्त्तत इति। स्वरितत्वात्। न प्रतिषेध इति विपर्य्ययात्। बृहति-केति (B)। केऽण इति ह्रस्वः (७।४।१३)।

७। अषड़क्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः।

अविद्यमानानि षड़क्षीण्यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति। ततो बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति (५।४।११३) षच्। राजशब्दात् सप्तमी। राजन्यधीति विग्रह्य सप्तमी शौण्डैरिति (२।१।४०) समासः। तमबादय इति। अतिशायने तमबिष्ठनावित्येवमादयः (५।३।५५)। प्राक् कन इति। युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामित्ययम् (५।३।६४)। ञ्यादय इति। पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वा-दित्यादयः (५।३।१११)। प्राग्वुन इति। पादशतस्येत्यादिसूत्रेण (५।४।१) विहितत्वात्। आमादय इति। किमेत्तिङव्ययघादित्येवमादयः (५।४।११)। प्राङ् मयट इति। तत्प्रकृतवचने मयड़ित्यतः (५।४।२१)। बृहती जात्यन्त-(५।४।८) ति। बृहत्या आच्छादन इत्येतत् सूत्रं (५।४।६) कनमुपलक्षयति। जात्यन्तशब्देनापि जात्यन्ताच्छ बन्धुनीत्येतत् (५।४।९)। बहुवचननिर्देशो ऽषड़क्षादिसूत्रविहितस्य परिग्रहार्थः।

८। विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्।

९। जात्यन्ताच्छ बन्धुनि।

१०। स्थानान्ताद् विभाषा सस्थानेनेति चेत्।

स्थानेनेति। करणे तृतीया। सस्थानेन स्थानवाच्येनार्थेन तुल्यपर्य्यायेण स्थानान्तं यद्यर्थवत्त्वल्येवं प्रत्ययो भवति। नान्यथा। कथं पुनः स्थानशब्देन तुल्यत्वमुच्यत इत्याह समानमित्यादि। यस्य समानं स्थानं स सस्थानइत्युच्यते। यश्चैवंविधं स यदपेक्षं तस्य समानं स्थानं स तेन तुल्यो भवतीति पितृस्थानीय इति। पितृस्थान मिव स्थानं यस्येति सप्तम्युपमानेत्यादिनोत्तरपदलोपी (२।२।२४, वा) बहुव्रीहिः। गोस्थानमिति। षष्ठीतत्पुरुषोऽयम्। भवति

(B) बृहतिका प्रावार इत्यर्थः।

ह्येतत् स्थानान्तम् प्रातिपदिकम् । ननु स्थानेन तुल्यार्थेनार्थवतः । यथा स्थानान्तात् प्रत्ययो भवति तथा तत्पुरुषेणापि स्वस्थानशब्देनार्थं उपस्थापिते तेनार्थेनार्थवतः स्थानात् प्रत्ययेन भवितव्यम् । विशेषानुपादानात् । ततश्च तुल्यश्च तत् स्थानान्तं प्रातिपदिकं स्थानवाच्येनार्थेनार्थवदिति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह इतिकरणो विवक्षार्थं इति । इतिकरणो ह्यत्र विवक्षार्थः क्रियते । तेनायमर्थो लभ्यते ततश्चेद् विवक्षा भवतीति । बहुव्रीह्यर्थेनार्थवतः स्थानान्तात् प्रत्ययोत्पत्तौ लोकस्य विवक्षा भवति । न तत्पुरुषार्थेनार्थवतः । तस्मात् स्थानान्तस्यार्थ मुत्पादयितुम् । बहुव्रीहिरेव स्थानशब्दार्थ मुत्पादयति । ननु तत्पुरुषः । तेन न भवत्यतिप्रसङ्गः । चेच्छब्दः सम्बन्धार्थ इति । स्थानान्तस्य सस्थानसम्बन्धो यथा स्यादित्येवमर्थं चेच्छब्दः । अन्यथा प्रत्ययं प्रति पञ्चम्या स्थानान्तस्य निर्देशात् स्थानान्तस्य सस्थानेन सम्बन्धो न स्यात् । नहि पञ्चम्यन्तेन तस्य सम्बन्धः शक्यते कर्त्तुम् । चेच्छब्दे तु स चेत् स्थानेनार्थवद् भवतीत्युपपद्यते । न तु सम्बन्धः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्यविधय इति । यदि नित्या न स्युः पूर्वैव विभाषोत्तरत्रानुवर्त्तिष्यत इत्युत्तरं विभाषाग्रहण मनर्थकं स्यात् ।

११ । किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ।

अद्रव्यप्रकर्ष इति । ननुच द्रव्यस्य न प्रकर्षोऽस्ति । तथाच भाष्ये उक्तम् । न वै द्रव्यस्य प्रकर्षो ऽस्तीति । अतः प्रतिषेधोऽनर्थक इत्यत आह यद्यपीत्यादि । दृश्यते चाधेयधर्मस्याधार उपचारो यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति । तस्मादाधाराधेययोः क्रियागुणयोर्धर्मः प्रकर्षः । स यदाधारद्रव्य उपचर्य्यते तदासौ द्रव्यधर्मत्वादुपचारेण द्रव्यधर्मो भवति । अतोऽयं प्रतिषेधः क्रियते । क्रियागुणयोरेवेत्यादि । क्रियाया गुणस्य प्रकर्षो यदा द्रव्ये नोपचर्य्यते क्रियागुणयोरेव प्रकर्षः । तत्रैव प्रत्ययः । यदि तु द्रव्ये उपचर्य्यते ततो द्रव्यप्रकर्ष इति वचनात् । किन्तरामिति । वस्तुनो बहवो विशेषाः । तत्र प्रश्नः किंशब्दार्थः । पूर्वाह्णेतरामिति । घकालतनेषु कालनाम्न (६।३।१०) इति सप्तम्या अलुक् । ननुच पूर्वाह्णः कालः । कालश्च द्रव्यम् । द्रव्यप्रकर्षे प्रत्ययेन न भवि-

तव्यम्। अद्रव्यप्रकर्ष इति प्रतिषेधात्। नैष दोषः। नह्यत्र प्रातिपदिकार्थः प्रकर्षे वर्त्तते। किं तर्हि? विभक्त्यर्थः। स च गुण एव। द्रव्यशक्तिस्वरूपत्वात् कारकाणाम्। अथवा वचनसामर्थ्यात् कालप्रकर्षे भवति। नहि कालादन्य-स्मादेकारात् परो घो भवति। कालनाम्नामिति परतः सप्तम्या अलुग् विधानात्। उच्चैस्तरामिति।

१२। अमु च च्छन्दसि।

१३। अनुगादिनष्ठक्।

अनुगदतीत्यनुगादीति। ग्रहादित्वाण्णिनिः। आवश्यके वा। ताच्छील्ये वा। अस्मादेव निपातनाच्च।

१४। णचः स्त्रियामञ्।

व्यावक्रोशीति। क्रुश आह्वाने इत्यस्माण्णच्। लघूपधगुणः। णजन्तादञ्। स च कृद्ग्रहणपरिभाषायां (प, २८) सगतिकाद् भवति। तेन सगतिकमेवेह प्रातिपादिकसंज्ञां प्रतिपद्यते। न कर्मव्यतिहार इति (७।३।६) प्रतिषेधादेव वृद्धिप्रतिषेधयो रादिवृद्धिरेव भवति। टिड्ढाणञिति ङीप् (४।१।१५)। व्यावहासीति। अतउपधाया इति (७।२।१) वृद्धिः। तत इति। णजन्तादिति यावत्। स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्त इति कृत्वा। एवं तर्हीत्यादिना स्त्रीग्रहणं ज्ञापकं दर्शयति। तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनम्। अतिवर्त्तन्तेऽपीति। व्यभिचरन्त्यपीत्यर्थः। अपिशब्दादनुवर्त्तन्तेऽपीति। यदि स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवृत्तिव्यभिचारो ज्ञाप्यते ततो गुडादिभ्यः पुंलिङ्गाद्यनुगतेभ्यश्च स्वार्थे कल्पबादयो भवन्ति। तेषां पुंलिङ्गवचनञ्च तदेव भवेत्। ततश्च गुडकल्पा द्राक्षेत्येवमादि नोपपद्यते। तस्मिंस्तु ज्ञापिते लिङ्गान्तरञ्च भवतीति। तेन सर्वमेतदुपपन्नं भवति। आदिशब्देनापि तैलकल्पा चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यमित्येवमादीनां ग्रहणम्।

१५। अणिनुणः।

सांराविणमिति। रुशब्द इत्येतस्मादिनुण्। अचो ञ्णितीति (७।२।११५)

इचि: । इगुपधत्वादण् । स च पूर्ववत् सगतेरेव भवति । इनण्यनपत्ये इति (६।४।१६४) प्रकृतिभावः । सांकुटिन मिति । कूट दाहे इति । मृजूष् शुद्धौ । मृजेर्वृद्धि: । शमित्यष्टाभ्यो (३।२।१४१) घिनुण् । घकारे लुप्ते यद्यपीगुण् भवति तथापि तस्मादण् न भवति । स्थानान्ताद्विभाषेत्यतो (५।४।१०) विवक्षार्थस्येतिकरणस्यानुवृत्तेः ।

१६ । विसारिणो मत्स्ये ।

विसारीति । पूर्ववद्धिनिः । वैसारिण इति पूर्ववत् प्रकृतिभावः ।

१७ । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ।

पौनःपुन्य मभ्यावृत्तिरिति । पौनःपुन्येनात्र साहचर्यादेककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां सोपलक्ष्यते । अत एवाह एककर्तृकाणामित्यादि । एककर्तृकाणामित्यत्र हि संख्येयानुत्कृष्ट उपसंख्यातगुणस्तन्मात्रे वर्त्तते । संख्याशब्दे ऽतएव व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी भवति । क्रियागणनमभ्यावृत्तिर्भवत्येव । पञ्चकृत्वो भुङ्क्त इति । क्रियायाः पञ्चोत्पत्तीः करोतीत्यर्थः । भूरीन् वारान् भुङ्क्त इति । यदि संख्याग्रहणं न क्रियेत ततो यथा पञ्चादिभ्यः संख्याशब्देभ्यः प्रत्ययो भवति तथा भूर्य्यादिभ्योऽपि स्यात् । संख्याग्रहणान्न भवति । अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवतीत्यादि । ननु च द्रव्यगुणयोरपि सम्भवति पुनः पुनर्दण्डी पुनः पुनः स्थूल इत्यादि । नैतदस्ति । अत्र सामर्थ्यात् क्रियाभ्यावृत्तिः । पुनः पुनर्दण्डी भवति । पुनः पुनः स्थूलो भवतीति । तस्मादभ्यावृत्तिः क्रियाया एव सम्भवति । न द्रव्यगुणयोरपि सम्भवति पुनः पुनर्दण्डीति । अत्र सामर्थ्याल्लभ्या क्रियेति क्रियाग्रहणं न कर्त्तव्यम् । एकस्य सकृच्चेत्यत्रेत्यादि । एकशब्देन ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते । न चैकस्यां क्रियाव्यक्तावभ्यावृत्तिः सम्भवति । किं तर्हि ? अनेकासु क्रियाव्यक्तिषु । तथाच प्रागुक्तम् । एककर्तृकाणामित्यादि । तस्मादेकस्य सकृच्च क्रियैव गण्यते । नाभ्यावृत्तिः । तस्मादसति क्रियाग्रहण एकशब्दात् क्रियागणने प्रत्ययो न लभ्यते । तस्मादुत्तरार्थं क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् । पञ्च पाका इति । क्रियागणन इत्येतावत्युच्यमानेऽत्रापि

स्यात्। अस्ति ह्यत्र क्रियागणनम्। अभ्यावृत्तिर्हि भिन्नकालानां क्रियाणां भवति। इह त्वभिन्नकाला एव पाका गण्यन्त एव। अतस्तदभ्यावृत्तिः। ननु च क्रियाप्यत्र नास्त्येव। धात्वर्थस्य सिद्धताख्यो यो धर्मस्तस्मिन् घञो विधानात्। नैष दोषः। सापि सिद्धता क्रियाप्रदेशेषु क्रियाशब्देन व्यपदिश्यत एव। धर्मधर्मिणोर्भेदस्याविवक्षितत्वात्। अन्यथा कारकस्य गतिः कारकस्य व्रज्येत्यत्र तुमुण् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति (३।३।१०) ण्वुल् न स्यात्। अक्रियमाण इत्यादि। द्विविधाः संख्याशब्दाः। केचित् संख्याने वर्त्तन्ते। केचित् संख्येये। तत्र यदि गणनग्रहणं न क्रियेत तदा क्रियाभ्यावृत्तौ संख्येये वर्त्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात्। शतं वारान् भुङ्क्ते शतकृत्वो भुङ्क्त इति। अत्र सोऽयमित्यभिसम्बन्धेन क्रियाभ्यावृत्तौ संख्येये शतशब्दो वर्त्तते। अतएव सामानाधिकरण्यम्। शतं वारानिति संख्याने वर्त्तमानेभ्यो न स्यादिति दर्शयितुमाह इह न स्यादिति। कुत एतदित्याह संख्यानमात्रवृत्तित्वादिति। मात्रशब्दः संख्येयं विहाय शतं वाराणामिति स्यात्।

१८। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्।

चतुर्भुक्तमिति। रात् सस्येति(८।२।२४)सकारलोपः। चकारः स्वरार्थ इति। प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति। प्रत्ययस्य तु चकारः स्वरार्थं नोपपद्यते। तस्यानच्कत्वात्। चतुःशब्दमेव प्रकृतिं प्रति चकारस्य स्वरार्थत्वम्। नोत्तरयोः। तयोरुदात्तत्वात्। चतुः शब्दस्तु चतेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययान्तत्वान् (उण्, ५।७३६) नित्स्वरेणाद्युदात्तः।

१९। एकस्य सकृच्च।

सकृद् भुक्तमिति। संयोगान्तस्येति(८।२।२३)प्रत्ययसकारलोपः। चकारोऽन्तोदात्तार्थः। असति तु तस्मिन्निण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्निति (उण् ३ ३२३) कन्प्रत्ययान्तत्वान् नित्स्वरेणैकशब्द आद्युदात्त इति स्थानिवद्भावादादेशोऽप्याद्युदात्त एव स्यात्। चित्त्वादन्तोदात्तो भवति। अथैकः पाक इत्यत्र कस्मान्न भवति। अस्ति ह्यत्र क्रियागणनमित्याह एकः पाक इत्यादि।

२० । विभाषा बह्वोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ।

बहुशब्दोऽपि सामान्य एव । प्रकारेऽपि वृत्तेः । तत्रानेकक्रियाभ्यावृत्तेर-विप्रकर्ष एव तावन् न्याय्यः । प्रकरणाद्यपेक्षश्च । कृत्वसुजपि न शक्नोत्यस्मिन् विषये वर्त्तितुम् । तस्माद् विभाषाग्रहणं न कर्त्तव्यम् ।

२१ । तत्प्रकृतवचने मयट् ।

प्राचुर्य्येण प्रस्तुतं प्रकृतमिति । कुतः पुनरयं विशेषो लभ्यते ? यावता प्रस्तुतमात्रवचनः प्रकृतशब्दः । वचनग्रहणादिह प्रकृत इति वक्तव्ये वचनग्रहणं याद्दशस्य लोके प्रकृतस्य मयटो वचनं प्रत्ययान्तेन दृष्टं तत्रैव मयड् यथा स्यादित्येवमर्थम् । लोके च मयट्प्रत्ययान्तैरन्नमयादिशब्दैः प्रकृतस्य प्राचुर्य्य-मुच्यत इति वचनग्रहणादेष विशेषो लभ्यते । अपरे त्वित्यादि । अत्र प्रकृत्यर्था-दर्थान्तर एव प्रत्ययः । प्रकृतशब्देन प्रस्तुतमात्रमुच्यते । ननु प्राचुर्य्यविशिष्टं प्रकृतमित्येष विशेषः । उभयथेत्यादि । उभयथाप्यस्मिन्नर्थे सूत्रस्य प्रणयना-दित्यर्थः ।

२२ । समूहवच्च बहुषु ।

मौदकिकमिति । यथा समूहे ऽचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति (४।२।२७) ठग् मोदकादिभ्यो भवति तथेहापि च मोदकशब्दात् । स्वार्थवाचिनः पुंलिङ्गाच्च । स्त्रीलिङ्गादिभ्यः स्वार्थे ठग् विहितः । ततश्च स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्ग-वचनान्यनुवर्त्तन्त इति प्रकृतिगतेनैव लिङ्गादिना भवितव्यम् । तत् कथमिदं प्रत्ययान्तस्य नपुंसकलिङ्गं वचनान्तरञ्चेत्यत आह अतिवर्त्तन्तेऽपीत्यादि । एतच्च वाचःस्त्रियामित्यत्र (५।४।१४) ज्ञापितम् ।

२३ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ।

उपदेश पारम्पर्य्ये वर्त्तत इति । इतिह उपाध्यायः कथयति । इतिह स्म पिता कथयतीत्यत्रैव प्रयोगदर्शनात् ।

२४ । देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ।

चतुर्थी समर्थादिति । तादर्थ्ये चतुर्थी । उपसंख्यानात् । चतुर्थी तदर्थार्थ इति (२।१।३६) चतुर्थी भवतीति ज्ञापकाद्वा । तादर्थ्ये चतुर्थ्या भवितव्यमिति

चतुर्थीसमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते। तदर्थं एव तादर्थ्यमिति स्वार्थे ष्यञं दर्श-यति। कथं पुनः स्वार्थे ष्यञित्याह चातुर्वर्ण्यादीत्यादिना। चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थं स्वार्थे ष्यञ उपसंख्यानं कृतम् (५।१।१२४, वा)। अयन्तु चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्। अग्निदेवताया इति। अग्निश्चासौ देवता चेति विशेषणसमासः।

२५। पादार्घाभ्याञ्च।

छन्दस इति। समदशाक्षरसमाहाराभिधायिनश्छन्दःशब्दात् स्वार्थे य-प्रत्ययो भवति। द्वितीयाबहुवचनस्यालुगिति। अप्शब्दाद्द्वितीया बहु-वचनान्ताद् यति कृते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) सुपो लुकि प्राप्ते ऽलुग् भवति। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति कृत्वा। आमुष्यायणामुष्य-पुत्रिकेत्युपसंख्यानमिति। विभक्तेरलुगर्थमेतदुपसंख्यानान्तरम्। न प्रत्ययार्थम्। आमुष्यायणमित्यमुष्यशब्दो नड़ादिषु पठ्यते। ततः फकि कृते विभक्तेर्लुकि प्राप्तेऽलुग् वक्तव्यः। नड़ादिषु सविभक्तिकस्य पाठसामर्थ्याद्वालुग् भविष्यति। अमुष्यपुत्रिकेत्यत्र त्वमुष्यपुत्रशब्दो मनोज्ञादिषु पठ्यत इति विभक्तेर्लुकि प्राप्तेऽलुग् वक्तव्यः। मनोज्ञादिषु पाठाद्वा सिद्धमिति न वक्तव्यम्। उभयत्रा-दसोऽसेर्दादुदो (८।२।८०) म इति मत्वोक्ते।

२६। अतिथेर्ञ्यः।

२७। देवात् तल्।

२८। अवेः कः।

२९। यावादिभ्यः कन्।

ऋतावित्यादि। उष्णशीते शब्दरूपे कनमुत्पादयत ऋतावभिधेये। उष्णक ऋतुः। शीतक ऋतुः। अन्यत्र उष्णः शीत इत्येव भवति। पशौ लूनवियाते। लूनवियाते शब्दरूपे कनमुत्पादयतः पशावभिधेये। लूनकः पशुः। वियातकः पशुः। पशोरन्यत्र लूनम्। वियातम्। अणु निपुण इति। अणुशब्दो निपुणार्थः कनमुत्पादयति। अणुको निपुण इत्यर्थः। अन्यत्राणुरित्येव भवति। पुत्रः कृत्रिम इति। पुत्रशब्दः कृत्रिमेऽर्थे कन-

मुत्पादयति। पुत्रकः। अन्यत्र पुत्रः। स्नात वेदसमाप्ताविति। स्नातशब्दः कनमुत्पादयति वेदसमाप्तौ विवक्षितायाम्। यस्य वेदः समाप्तः स स्नातक इत्युच्यते। वेदसमाप्ताविति किम्? नद्यां स्नातः। शून्य रिक्त इति। शून्य-शब्दः कनमुत्पादयति रिक्ते तुच्छेऽभिधेये। शून्यकस्तुच्छ इत्यर्थः। अन्यत्र शून्यम्। दान कुत्सित इति। दानशब्दः कुत्सिते कनमुत्पादयति। कुत्सितं दानं दानकम्। अन्यत्र तु दानम्। तनु सूत्रे इति। तनुशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति सूत्रे। तनुकम्। अन्यत्र तनुः। ईयसश्चेति। ईयस्प्रत्ययान्तात् कन् भवति। श्रेयस्कः। कुमारीक्रीड़नकानि चेति। कुमारीणां यानि क्रीड़नकानि तानि कनमुत्पादयन्ति। (C)

३०। लोहितान्मणौ।

३१। वर्णे चानित्ये।

लोहितकः कोपेनेति। लोहितशब्दवाच्यो वर्णः कोपे सति भवति। स्थित एव च देवदत्ते कोपविगमे गच्छतीत्यनित्यो भवति। अथ वर्णग्रहणं किमर्थम्? यावता लोहितशब्दो वर्ण एव वर्त्तते। नैतदस्ति। मणि-निमित्तोऽप्ययं द्रव्येऽपि वर्त्तत एव। तत्रासति वर्णग्रहणे द्रव्यस्याप्यनित्यग्रहणं विशेषणं विज्ञायेत। ततश्च लोहितकाः पार्थिवाः परमाणव इति प्रत्ययो न स्यात्। तेषां नित्यत्वात्। वर्णग्रहणे तु सति वर्णस्यैवानित्यग्रहणं विशेषणं भवतीति नित्ये प्रत्ययः सिद्धो भवति। अपि च लोहितशब्दो वर्णनिमित्त एव रुधिराख्ये वर्त्तते। तच्च सर्वत्रैवानित्य इति विशेषणोपादानसामर्थ्यादनित्ये कार्य्यविशेष उच्यते। स पुनः सत्येवाश्रये कदाचिद् भवति। कदाचिन्नेति। तेन यदेतत् स्त्रीणामार्त्तवं लोहितं तत्रैव स्यात्। तस्माद्वर्णग्रहणं कर्त्तव्यम्। लोहितो गौः। लोहितं रुधिरमित्यत्र यावदाश्रयस्तावदवस्थानादनित्यो वर्णो न भवति। ननु चायमप्याश्रयविनाशेन विनाशादनित्य एव। सत्यमेतत्। सर्व एव हि वर्ण ईदृशः। उच्यते चेदमनित्य इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्। तेन प्रकर्षेण योऽनित्य इति विज्ञायते। स पुनः सत्येवाश्रये ऽभूत्वा भवतीति यो

(c) यथा कन्दुकम्। "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्चेति" कुमारकाव्ये।

भूत्वा प्रतिगच्छति स एव भवितुमर्हति। लोहितालिङ्गबाधनमित्यादि। लिङ्गाधिकारे यो विहितः प्रत्ययः स उपचारात्लिङ्गशब्देनोक्तः। तस्य लोहितशब्दाद् बाधनं भवतीति वक्तव्यम्। अन्यथा स्त्रीत्वस्य वर्णानित्यस्य युगपद्विवक्षायां लोहितशब्दाद् वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति (४।१।३९) यो ङीप् प्राप्नोति स कना नित्यं बाध्येत। तस्य हि हरितवर्णादिरवकाशः प्राप्नोति। तत्र कनि कृते तदन्तात् टापि लोहितिकेत्येव स्यात्। लोहिनिकेत्येवं तु न प्राप्नोति। तस्माद्धि लिङ्गबाधनं कर्त्तव्यम्। एवं लोहितशब्दाद् वर्णादनुदात्तादिना (४।१।३९) ङीपि तकारस्य नकारे ततोऽनेन कन्। केऽण इति (७।४।१३) ह्रस्वत्वे कृते लोहिनिकेति सिद्धं भवति।

३२। रक्ते।

लाक्षादिना रक्त इति। ननुच लाक्षादिना य आधीयते लोहितो वर्ण स्तस्यानित्यत्वात् पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम्। यदा हि तेन योगविशेषेण तथाविधं स्थैर्य्यमुत्पद्यते यतः स्वाश्रयं न जहाति तदा नित्यत्वान्न प्राप्नोति। तदर्थमिद मुच्यते।

३३। कालाच्च।

३४। विनयादिभ्यष्ठक्।

उपायाद् ह्रस्वत्वञ्चेति। उपायशब्दष्ठकमुत्पादयति। ह्रस्वत्वञ्च प्रतिपद्यते। औपयिकः। (D)

३५। वाचो व्याहृतार्थायाम्।

व्याहृत इति। उक्त इत्यर्थः। अन्येनेति। संदेष्टा। नहि पूर्वं सा वाक् संदिष्टा। तेन हि पूर्वं सन्दिशता सन्देशवाक् भवति। यया सन्दिष्टोऽर्थोऽभिधीयते सा च सन्देशवागुच्यते।

३६। तद्युक्तात् कर्मणोऽण्।

कर्मशब्दादित्येतेन कर्मण इति स्वरूपस्य ग्रहणम्। नेप्सिततमस्येति दर्शयति। ननुच कर्मशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वादीप्सिततमस्यैव ग्रहणं युक्तम्। न

(D) श्रिवमौपयिकं गरीयसी मिति भारवी प्रयोगः।

स्वरूपस्येति। नैतदस्ति। इह हि स्वानाम्नादित्यादेः (५।४।१०) सूत्रादितिकरणोऽनुवर्त्तते। तेनायमर्थो लभ्यते ततश्चेद्विवक्षा भवतीति। कर्मशब्दाच्च प्रत्ययोत्पत्तौ लोके विवक्षा भवति। नेष्यततमात्। नहि तत उत्पन्नेनाणा व्याहृतार्थवाचा युक्तं कर्म शक्यते द्योतयितुम्। कर्मशब्दात् तूत्पन्नेन शक्यते। तस्मात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं युक्तम्। कार्मणमिति। अनिति (६।४।१६७) प्रकृतिभावः। तथैवेति। यथैव व्याहृतार्थया वाचा प्रतिपादितमेवं कर्त्तव्यमिति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः। अण्प्रकरण इत्यादि। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् कुलालादयस्तत्रैव द्रष्टव्याः। तेन प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण् (५।४।३८) भविष्यतीति। यद्येवं भाषायामपि स्यात्। नैष दोषः। विभाषा बह्वोरित्यादि (६।४।२०) सूत्राद् विभाषेत्यनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा। छन्दस्येव भविष्यति न भाषायामिति। सान्नायेत्यादि। सान्नायानुजावरानुषूकानुष्टुभचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनाश्छन्दसि भाषायाञ्चेष्यन्ते। तस्मात् सान्नायादयः। एषां प्रकृतयः प्रज्ञादिष्वेव द्रष्टव्याः। अत्र चाग्रायणाग्रहायण इत्यत्रेकारान्ताभ्यामाग्रायण्यग्रहायणीशब्दाभ्यामन्यत्राकारान्तेभ्योऽनुजावरादिभ्यः प्रत्ययः। सान्नाय्यशब्दस्य चेह्यान्तोदात्तार्थं ग्रहणम्। रूपन्तु पाय्यसान्नाय्येति (३।१।१२९) निपातनादेव सिद्धम्।

३७। ओषधेरजातौ।

औषधं पिबतीति। फलादौ वर्त्तमानादोषधिशब्दात् प्रत्ययः। स च जातिर्न भवति। आकृतिग्रहणा जातिरित्यादेर्लक्षणस्याभावात्। ओषधयः चैते रूढ़ा भवन्ति। अत फलपाकान्ता जातिः। तत्रौषधिशब्दो वर्त्तते।

३८। प्रज्ञादिभ्यश्च।

प्रजानातीति प्रज्ञ इति। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३।१।१३५)। ननु च यः प्रजानाति तस्य प्रज्ञास्तीति प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति (५।२।१०१) मत्वर्थेनैव णेन सिद्धम्। तत् किमर्थं प्रज्ञाशब्दादण् विधीयत इति? अस्य चोद्यस्य निराकरणाय स्त्रियां विशेषं दर्शयन्नाह स्त्री प्राज्ञीत्यादि। विदेः

शवन्तस्य ग्रहणमिति। ननु विदेः शतुर्वसुरित्यादि (७।१।३६)। श्रोत्र शरीर इति। शरीरे यः श्रोत्रशब्दो वर्त्तते तस्मादण् भवति। श्रौत्रम्। अन्यत्र श्रोत्रम्। जुह्वदिति। जुह्वच्छब्दात् कृष्णमृगे वर्त्तमानादण् भवति। जौह्वतः। जुह्वदित्येवान्यत्र। अन्ये कृष्ण मृग इति पृथक् पठन्ति। कृष्णशब्दादण् भवति मृगेऽभिधेये। कार्ष्णो मृगः। कृष्ण एवान्यत्र। जुह्वच्छब्दादविशेषेणास्मिन् पाठे प्रत्ययः। सत्वन्त्विति। सच्छब्दो यो मतुपप्रत्ययान्तः स सत्वानेव सात्वतः। प्रज्ञादिरयमाकृतिगणः। तामेवास्याकृतिगणतां बोधयितुमनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः कृतः। तेन कुलालकुक्कुटादिभ्योऽण् सिद्धो भवति।

३९। मृदस्तिकन्।

किमर्थं पुनस्तिकन् विधीयते। न तकन्नेव विधीयेत। नित्यश्च स्त्रीप्रत्ययोऽयम्। तत्र टापि कृते प्रत्ययस्थात् कादित्त्वेनैव (७।३।४४) सिद्धम्। यत्र तर्हि लुग्भावः क्रियते तत्र न सिध्येत्। पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिक इति। तत्र ह्यध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यादिनार्हीयस्य (५।१।२८) ठको लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४९) स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्। तत्र यदि तकन् विधीयते तदा टापो भावादिकारो न श्रूयेत। प्रक्रियागौरवञ्च स्यात्। इकारस्य शास्त्रान्तरेण विधीयमानत्वात्।

४०। सस्नौ प्रशंसायाम्।

४१। वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि।

४२। बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्।

इत्येवमादीनीति। आदिशब्देनापादानाधिकरणविषयोदाहरणपरिभाषाग्रहणम्। बहुभ्यो ह्यागच्छति बहुश आगच्छतीति। अल्पश आगच्छतीति। बहुशो निदधाति। बहूनां स्वामीत्यत्र शेषस्य विवक्षितकारकाभिधायी बहुशब्दो न भवति। अर्थग्रहणादित्यादि। असति ह्यर्थग्रहणे बह्वल्पशब्दाभ्यामेव प्रत्ययः स्यात्। तस्मिंस्तु सति पर्य्यायेभ्योऽपि भवति। बह्वल्पार्थादित्यादि। बह्वल्पार्थात् प्रत्यये विधातव्ये मङ्गलवचनं कर्त्तव्यम्। मङ्गलवचनेन चेह

व्याख्यान मुच्यते व्याख्यायते तेनेति कृत्वा । कथं पुन: कारणस्य मङ्गलवचनं कर्त्तव्यमित्याह यत्नेत्यादि । तत्नेदं व्याख्यानम् । इह प्रशंसाग्रहणमनुवर्त्तते । प्रशंसायां प्रत्ययेन भवितव्यम् । तत्नाभ्युदयिकेषु । बहुशो ददाति । नाल्पशः । एवं प्रशंसा भवति । इदमेव वचनमाभ्युदयिकेषु बहुशो लोके दानविषयेषु । अन्यथा तेनास्यग्रहणानुवृत्तेर्मङ्गले गम्यमाने प्रत्ययो न भवतीति । अथवेहापीति करणानुवृत्तेर्मङ्गलएव भवति । नान्यत्नेति । शसः सकारस्येत् संज्ञा न भवति । प्रयोजनाभावात् ।

४३ । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।

नित्यवीप्सयोरिति (८।१।४) द्विर्वचनेन तदपवादः शस् विधीयते । एकोऽर्थ उच्यते । येन तदेकवचनमित्येतेन सङ्ख्यैकवचनात्स्यादित्यभिप्रायः । ननु चान्वर्थग्रहणेन च प्राप्नोत्येव । भवति ह्येकवचनम् । एकार्थवृत्तित्वात् । नैष दोषः । नहि वाक्यस्यैकार्थता प्रत्ययविधावाश्रीयते । किं तर्हि ? वृत्तिस्था । न वृत्तौ च निवृत्तायां विभक्तौ घटादय एकशब्दा एकवचनान्ता भवन्ति । जातिशब्दत्वात् । जातिशब्दा हि नैकस्यामेकजात्याधारभूतायां व्यक्तौ वर्त्तन्ते । किं तर्हि? अनेकस्यामपि । तदेषामेकार्थवृत्तित्वं वाक्य एव विभक्तिसंख्याश्रयेण प्रतीयते । न वृत्तौ । विभक्तेर्निवृत्तत्वात् । कार्षापणादयश्चेत्यादि । कार्षापणादयः शब्दाः परिमाणा इत्युक्तम् । परिमाणस्य विशेषस्य वाचका इत्यर्थस्याधिक्ये तेषां वृत्तिर्न सम्भवति । वाक्ये तु तेषां प्रयोगेऽनेकार्थ-प्रतीतिः कार्षापणौ कार्षापणा इति । सा विभक्ति र्न तेभ्यः । वृत्तौ तु सा विभक्तिर्नास्तीति तेनैकार्था भवन्ति । वृत्तिस्थैकार्थता प्रत्ययविधावाश्रीयते । न वाक्यस्थेत्युक्तमेतत् । घटं घटं ददातीति । घटादयः शब्दा वृत्तावेकार्था न भवन्ति । एतच्च प्रतिपादितम् । यदान्वर्थाः प्रकरणादिसहिता घटादयोपि जातिशब्दा एकार्था भवन्ति तदा भवितव्यमेव शसा । अन्यथा जस्शसोः शिरित्यत्न (७।१।२०) यद्द वक्ष्यति जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणमित्यत्न न भवति कुडवशो ददाति शतशः प्रविशतीति तद्दशाहन्यते । कुडवादि-शब्दस्यापि जातिशब्दत्वात् ।

(E) In the printed काशिका is the reading शसो ग्रहणादिह न भवति । कुडवशो ददाति शतशः प्रविशतीति ।

४४। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः।

प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रतीति। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति (२।३।११) पञ्चमी। ततस्तसिः। तसेरिकारो मुखसुखार्थः। ननु च सकारस्येत्संज्ञा मा भूदित्येवमर्थः स्यात्। नैतदस्ति। प्रयोजनाभावादेव हि तस्येत्संज्ञा न भविष्यति। आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति। आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानमिति प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन आद्यादिभ्यस्तसिर्भविष्यतीति। अनुक्तसमुच्चयार्थत्वे चकारस्य तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमिति निर्देशः (१।२।३२)।

४५। अपादाने चाहीयरुहोः।

ग्रामादागच्छतीति। ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञा (१ ४ २४)। चौरेभ्यो बिभेतीति। भीत्रार्थानां भयहेतुरिति (१।४।२५)। अध्ययनात् पराजयत इति पराजेरसोढ़ (१।४।२६) इति। सार्थाद्धीयत इति। ओहाक् त्यागे। लः कर्मण्यात्मनेपदम्। यक्। घुमास्थादिसूत्रेणेत्त्वम् (६।४।६६)। ननु चाकर्तृकं कर्म नास्ति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति (१।४।७८) वचनात्। सार्थश्चात्र न कर्म। किं तर्हि? अपादानम्। नैष दोषः। कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वातन्त्र्योपलक्षणार्थम्। कुत एतत्? क्रियाविशेषणत्वात्। कर्त्तरि च द्वयमस्ति। स्वातन्त्र्यं कर्तृसंज्ञा च। तत्र संज्ञायाः क्रियाविशेषणत्वं नोपपद्यते। यस्मि तस्याः कारणं तेनैव सा युक्ता विशेषयितुम्। न च तस्याः कर्तृसंज्ञा कारणम्। किं तर्हि? स्वातन्त्र्यम्। तस्य कर्तृस्वरूपत्वात्। भवति क्रियां प्रति यदा कारणभावः कर्मणा च नैव क्रिया विशिष्यते तदायमर्थो भवति स्वातन्त्र्यस्य क्रियाया यदीप्सिततमं तत्कर्मसंज्ञं भवतीति। सार्थस्यापि देवदत्तेन तस्याभिधानम्। तस्य तस्मिंस्त्वसत्यपादानमपि न स्यादेव। तस्माद्देवदत्तः कर्म। जहातेरेव सार्थस्यापादानेन भवितव्यम्। तत्रापादानस्यापि सतः सार्थस्य हानक्रियायां यत् स्वातन्त्र्यं तत्क्रियाविवक्षयैव देवदत्तस्य कर्मसंज्ञा भवति। अथ किमर्थं यत्ना निर्देशः क्रियते? न हारुहोरित्येवोच्येतेत्यत आह विकारनिर्देश इत्यादि।

विक्रियते तस्मिन् रूपमिति विकारः । स पुनरिह यगेव । हीयेति । तत्र हि घुमास्थादिसूत्रेणेकारस्य (६।४।६६) विधानाद् विक्रियते जहाते रूपम् । अथवा विकृतिर्विकारः । तेन विकारेण निर्देशः । कथं नाम ? जहातेः प्रतिपत्तिर्यथा स्यात् । जिहीतेर्मा भूदित्येवमर्थम् (F) । अन्यथा हि जिहीतेरपि ग्रहणं स्यात् । विकारनिर्देशे तु यस्येदृशं रूपं तस्यैव ग्रहणं भवतीति न भवतीत्येष प्रसङ्गः । भूमित उज्जिहीत इति । जिहीतेरिहाग्रहणात् तत् सम्बन्धिनोऽपादानाद् भवत्येव । हाङो ङित्त्वादात्मनेपदम् । भृञामिदित्य भ्यासस्येत्त्वम् (७।४।७६) । ई हल्यघोरिति धातोरीत्त्वम् (६।४।११३) । कथं मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति ? यदाह जहातेः प्रतिषेधः क्रियते । ततस्तस्मिन्न प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । नैषा पञ्चमीति । पञ्चम्या अविहितत्वात् । उपचारेण तसिः । नैषा पञ्चमीत्युक्तम् । किं तर्हि ? तृतीया । अत्रापि तृतीयाया विहितत्वात् । तृतीयेत्युक्तस्तसिः । तेनैतत् सूचयति । नायमिहस्तसिरनेन सूत्रेण पञ्चम्या विहितः । किं तर्हि ? अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयाया इत्यनुवर्त्तमाने (५।४।४६) हीयमानपापयोगाच्चेति (५।४।४७) तृतीयाया इति । सा च तृतीया हेतौ करणे वा द्रष्टव्या । (G)

४६ । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

अतिक्रम्येति । अनेनातिशब्दोऽत्रातिक्रमे वर्त्तत इति दर्शयति । अचलनमव्यथनमिति । व्यथ भयचलनयोरिति पठ्यते । तस्येह चलने वृत्तिमाचष्टे । वृत्तेनेति हेतौ करणे वा तृतीया ।

४७ । हीयमानपापयोगाच्च ।

वृत्तेन हीयते । वृत्ततः पाप इत्यत्र वृत्तस्य हीयमानेन पापेन च योगे तृतीया हेतौ करणे वा । क्षेपविवक्षायामिदमुदाहरणं कस्मान्न भवतीत्याह-क्षेपस्य चेत्यादि ।

(F) जिहीतेरिति तिङन्तानुकरणं बोध्यम् । श्तिपो ङित्त्वाभावाज्जिहातेरिति हि स्यात् । काशिकायाञ्च जिहीतेरित्येव प्रयोगः ।

(G) तेन स्वरेण वर्णेन वा विवक्षितादर्थाद्धीन इत्यर्थः सम्पद्यते ।

४८। षष्ठ्या व्याश्रये।

४९। रोगाच्चापनयने।

प्रवाहिकात इति। प्रवाहिकाशब्दात् प्रतीकारापेक्षया षष्ठी। ततस्तसिः।

५०। अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः।

कारणस्य विकाररूपेणाभूतस्येति। कारणं प्रकृतिस्तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकारः। तेन विकाररूपेणाभूतस्याजातस्येत्यर्थः। कुतः पुनरयं अभूततद्-भावविशेषो लभ्यते? अभूतग्रहणादिह हि भावो जन्म सत्ता वा। यदि हि सत्ता भावः स्याद् भ्वस्तिभ्यामेव सम्बन्धः स्यात्। न करोतिना। नहि यत् क्रियते सा सत्ता। धातुत्रयोपादाने च सति यस्मिन्नर्थे गृह्यमाणे त्रिभिरपि धातुभिर्योगोऽस्ति स एवाश्रयितुं युक्तः। स च जन्मैव। न सत्ता। कृग्रहणादेष विशेषो लभ्यते। तदात्मना भाव इति तच्छब्देन विकारः परामृश्यते। स एव विकारः। आत्मा स्वभावः। तेन विकारात्मा ऽभूततद्भावः। अपितु लब्धसत्ताकस्यैव कारणस्य प्रागप्रतिपन्नविकारस्यो-त्तरकालविकारभूमावार्षिरभूततद्भाव इत्युक्तं भवति। तेन यत्र प्रकृति र्न विवक्ष्यते तत्र प्रत्ययो न भवति यथा शुक्लं करोतीति प्रत्युदाहरणे। नहि प्रकृतावत्र विवक्षितायामेवंविधोऽभूततद्भावो गम्यते। तच्छब्देन प्रकृति-विकारयोरभेदविवक्षा प्रतिपाद्यते। तेन यत्र प्रकृतिर्विकाररूपमापद्यमाना तस्मादभिन्ना विवक्ष्यते तत्रैव प्रत्ययो भवति। नतु यत्र कारणतः कार्यस्य भेदो विवक्ष्यते। यत्र तु भेदो यथा पटं करोतीति न तत्र। सम्पद्यतेः कर्त्ता सम्पद्य-कर्त्तेति। कथं पुनस्तिङन्तेन समासः? कथञ्च तिङो लोपः? सौत्रत्वा-न्निर्देशस्य। सत्त्वात् सर्वमिदमुपपद्यते। अथवा संपूर्वात् पदेरत एव निपात-नाद् यत्प्रत्ययः। तदन्तस्यायं विशेषणसमासः। तत् तिङन्तस्य वृत्तिकरणे त्वर्थप्रदर्शनमात्रं कृतम्। न पुनरेतद् विग्रहवाक्यम्। सम्पद्यतिरिति वक्तव्ये सम्पद्यकर्त्तरीत्युक्तं वैचित्र्यार्थम्। शुक्लीकरोतीति। अस्य च्वावितीत्वे (७।४।३२) च्वाविति (७।४।२६) दीर्घत्वम्। च्व्यन्तस्याव्ययत्वात् सोर्लोपः। नात्र प्रकृतिर्विवक्षितेति। विकारमात्रस्य विवक्षितत्वात्। यत्र च प्रकृतिर्

विवक्ष्यते मात्राभूततद्भावो गम्यत इति न भवति प्रत्ययः। अभूततद्भावे सामर्थ्यात् लब्धमेवेत्यादि। यो हि स्वविकाररूपेण भूतो विकारात्मना भवति स नियोगतस्तेन रूपेण सम्पद्यमानः सम्पद्यकर्त्ता भवतीत्येतत् सामर्थ्यात्-स्वरूपान्तरेण सम्पद्यते। तत् कर्त्तृसंज्ञकमेव भवतीति नायं नियोगत इत्यभि-प्रायेणाह कारकान्तरसम्पत्तौ मा भूदिति। अदेवगृह इत्यादि। अत्र देवगृहस्य देवताराधनत्वेनाभूतस्य प्रागुत्तरकालं देवताधेयसम्बन्धेन तदात्मकत्वमापद्यमानस्य भवत्ययमभूततद्भावः। स त्वधिकरणस्य। न कर्त्तुः। तथाहि तद्रूपान्तरमापद्यमानमपि न कर्त्तृसंज्ञम्। किं तर्हि? अधिकरणसंज्ञमेव। अन्यथा सप्तमी न स्यात्। च्व्विकार उच्चारणार्थः। चकारः प्रकृतेरन्तोदात्तार्थः। वकारस्य वेरपृक्तस्येति (६।१।६७) लोपः।

५१। अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च।

अत्र विशेषणसम्बन्धादित्यादि। अभूततद्भावादीनि सर्वाणि विशेषणा-नीह पूर्वसूत्रादनुवर्त्तन्ते। तस्मात् सर्वविशेषणसम्बन्धात् पूर्वेणैवारुःप्रभृ-तिभ्यः प्रत्ययः सिद्ध इति नासौ विधीयते। लोपमात्रं तु न प्राप्नोति। अतस्तदर्थं वचनम्। यदि पुनरनेनैव प्रत्ययविधिः स्याद् दुर्मनीकरोती-त्यादौ प्रत्ययो न स्यात्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात्। पूर्वेण तु तदन्तादपि भवति। तत्र ग्रहणवत्प्रातिपदिकस्याभावात्। उन्मनीकरोत्येवमादौ बहुव्रीहेः प्रत्ययः।

५२। विभाषा साति कार्त्स्न्ये।

विभाषाग्रहणं च्वेः प्रापकमिति। समुच्चयार्थत्वात्। समुच्चयार्थत्वं त्वनेकार्थत्वान्निपातस्य। यद्येवं चकारएव कस्मान्नोक्तः। वैचित्र्यात् सूत्र-कृतेः। अथ प्रत्ययविकल्पार्थमेवेति विभाषाग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह प्रत्ययविकल्पस्त्वित्यादि।

५३। अभिविधौ सम्पदा च।

स तु कृभ्वस्तिभिरेव योगे भवतीति। कृभ्वस्तिभिरित्येव योग इत्यनेन सम्बन्धस्यैव तस्येहानुवृत्तेः। अभिविधेः कार्त्स्न्यस्य चावश्यं विशेषेण भवि-

तव्यम्। अन्यथा सूत्रद्वयारम्भो निष्फलः स्यात्। एकेनैव सिद्धत्वात्। स च विशेषो न ज्ञायत इत्यतस्तत् पृच्छति अथाभिविधेरित्यादि। यथास्यां सेनायामित्यादि। अथ शेषाणां शस्त्राणामेकदेशेन ह्यात्मना सम्बन्धमात्रं विवक्षितम्। न सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः। वर्षासु सर्वं लवण मुदकसात् सम्पद्यत इति। अत्रापि सर्वासां लवणव्यक्तीना मेकदेशेनोदकात्मताविकारेण सम्बन्धमात्रं विवक्षितम्। न त्वेकस्य सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः। कात्‌स्न्यें त्वित्यादि। यत्र ह्येकस्यापि द्रव्यस्य सर्वात्मना विकाररूपापत्तिर्न त्वेकदेशेन तत्र कात्‌स्न्यं भवति। तत्र यदि पूर्वो योगो नारभ्येत यत्रैकद्रव्यविशेष-विषयं कात्‌स्न्यं तत्र प्रत्यययोगो न स्यात्। अभिविधेरभावात्। अथायं नारभ्येत यत्र सर्वाः प्रकृतय एकदेशेन विकार मापद्यन्ते तत्र न स्यात्। तस्मादुभयमारब्धव्यम्।

५४। तदधीनवचने।

तदधीनं तदायत्तमिति। तस्यायत्तं तदायत्तम्। तच्छब्देन स्वामि-सामान्यमुच्यते। अधीनशब्देनापीशितव्यसामान्यम्। अनन्तरोक्तमेवार्थं विस्पष्टीकर्त्तुमाह तत्स्वामिकमित्यर्थः। स स्वामी यस्य तत् तत्स्वामिकम्। अत्राप्यन्यपदार्थप्रधानत्वाद् बहुव्रीहिः। ईशितव्यस्य चान्यपदार्थत्वात् तस्य प्रधानभावः। स्वामिन स्तु तदुपलक्षणत्वाद् गुणभावः। स्वामिसामान्य मित्यादि। स्वामिसामान्यमीश्वरसामान्यमीशितव्यसामान्यमित्येतदुभयं तदधी-नशब्देनोच्यते। कथं कृत्वा? इहाधिरीश्वर (१।४।९७) इत्यधिशब्दस्य कर्म-प्रवचनीयसंज्ञा। तेन योगे यस्मादधिकं यस्य चेश्वरेति (२।३।९) च सप्तमी। स चेश्वर ईशितव्यापेक्षित इति सामर्थ्यादीशितव्याभिधानमधिशब्देन योगे भवति। अधिशब्दस्यायं शौण्डादिषु पठ्यते। तत्र सप्तमी शौण्डैरिति (२।१।४०) समासे कृते पूर्वपदस्य स्वामिसामान्यमर्थो भवति। उत्तरपदस्य चेशितव्य-सामान्यम्। अषड्क्षादिसूत्रेण (५।४।७) खप्रत्यये कृते स एवायमर्थो भवति। तस्य तत्स्वामिकत्वादित्येवञ्च कृत्वा। स्वामिसामान्य मीशितव्यसामान्यं तदधीनशब्देनोच्यते। तत्र स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः। ईशितव्यसामान्यं तु प्रत्ययार्थ इत्यत आह स्वामिविशेषवाचिन इत्यादि।

५५ । देये त्रा च ।

राजसाद् भवति राष्ट्रमिति । पूर्वेण सातिरेव भवति ।

५६ । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

अथ बहुलग्रहणं किमर्थम् ? यावता विभाषा साति कार्त्स्न्ये (५।४।५२) इत्यत्र विभाषाग्रहण मनुवर्त्तिष्यत एव । विकल्पेन प्रत्ययो भविष्यतीत्याह बहुलग्रहणादन्यत्रापि लभ्यत इति । तस्माद्विभाषायां प्रकृतायां यद्बहुलवचनं कृतं तदन्यत्रापि यथा स्यादित्यभिप्रायः ।

५७ । अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ।

अव्यक्तस्यानुकरण मव्यक्तानुकरण मिति । यद्यप्यनुकरणे वर्णविशेषो रूपेण न प्रकाशते तथापि ध्वनेः समानतया तस्मात्तसादृश्येन स त्वनुक्रियत इति तस्याप्यनुकरणमित्युच्यते । द्व्यच् अवरमर्द्धं यस्येत्यर्द्धशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव । यस्येत्यादि । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठुनं द्व्यजर्द्धं भवति तस्मात् प्रत्ययो भवति । यस्य न ततोऽपि न्यूनतरमेकाज् भवति । यद्यकृते द्विर्वचने यस्य द्व्यजवरार्द्धता ततो डाज् भवतीति ज्ञायते ततः पटदित्यादेर्न स्यात् । नह्यत्र द्व्यजवरमर्द्धम् भवतीत्येतच्चेतसि कृत्वाह यस्य चेत्यादि । नन्वेवं सति डाचि परभूते तदाश्रये द्विर्वचने कृते द्व्यजवरार्द्धता भवति तस्याञ्च सत्यां डाजितीतरेतराश्रयः प्रसजति । इतरेतराश्रयाणि कार्य्याणि शास्त्रे न प्रकल्पन्त इत्याह डाचि बहुलमित्यादि । यद्येषा परसप्तमी स्यात् स्यादेष दोषः । न चैषा परसप्तमी । किं तर्हि ? विषयसप्तमी । पटपटाकरोतीति । पटच्छब्दाड् डाचि विवक्षिते विषयभूते बुद्धिस्थेऽनुत्पन्न एव पूर्वं तावद्द्विर्वचनम् पटच्छब्दस्य क्रियते । तस्मिन् कृते द्व्यजवरार्द्धतायामुपजातायां डाचि टिलोपः । नित्यमाम्रेडिते डाचीति (५।४।५७) पूर्व्वस्य तकारस्य पररूपत्वम् । दमदमाकरोतीति । दमच्छब्दस्य पूर्ववद्द्विर्वचनम् । ततो डाच् । दृषत्करोतीति । अत्रापि द्विर्वचने कृते द्व्यजवरार्द्धता भवतीति । नाव्यक्तस्येदमनुकरणम् । श्रत्करोतीति । भवत्येतदव्यक्तानुकरणम् । न द्व्यजवरार्द्धम् । कृतेऽपि ह्यत्र द्विर्वचन एकाजवरमर्द्धं सम्पद्यते । खरटखरटा करोतीति । खरटदित्ये-

तस्यानुकरणस्यात पटदित्येतस्यानुकरणस्येव पूर्ववद् द्विर्वचनम्। ततो डाच्। यदि द्व्यजर्द्धादित्येतावदुच्येतेह प्रत्ययो न स्यात्। न ह्यत्र द्व्यजर्द्धतास्ति। अवरग्रहणे तु सतीहापि भवति। तत्र हि द्वचोऽर्द्धाद् यस्य न्यूनतरमर्द्धं तत एव प्रत्ययेन भवितव्यम्। अन्यतस्तु सर्वतो भवितव्यमेव। अन्यथाऽवरग्रहणमनर्थक एवेति द्व्यजर्द्धादित्येवं ब्रूयात्। पटिति करोतीति। अव्यक्तानुकरणस्यात इताविति-च्छब्दस्य (६।१।९८) पररूपत्वम्। यद्यत्र डाच् स्यात् तस्य डाजन्तस्य परमिति शब्दमुच्चार्य्य करोतिरनन्तरः स्यादिति। न च तत्परम्। तच्चानिष्टम्। अथ चकारः किमर्थः? यावतान्तोदात्तत्वं कृत्त्वादस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमित्यत आह चकार इत्यादि। पटपटा असि इति स्थिते तिङ्ङतिङ (८।१।२८) इत्यसि-शब्दस्य निघाते कृते स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति (८।२।६) स्वरित एकादेशः प्राप्नोति। न च स्वरित इष्यते। तदर्थं चकारः। स्वार्थिको विज्ञेय इति। व्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावात्। केन पुनः स्वार्थिको यकारः? अनेनैव निपातनेन।

५८। कृञो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृषौ।

ननु कृभ्वस्तियोग इत्यतः करोतिरनुवर्त्तते। तत् किमर्थं कृञ्ग्रहणमित्याह कृञ्ग्रहणमित्यादि। धातुत्रयं प्रकृतम्। तत्रासति कृञ्ग्रहणे यथा कृञो योगो भवति तथा भ्वस्त्योरपि स्यात्। तस्मात् कृञो ग्रहणं भ्वस्ति-निवृत्त्यर्थम्।

५९। संख्यायाश्च गुणान्तायाः।

संख्याया इति सामीप्यसम्बन्धे षष्ठी। गुणान्ताया इति प्रत्ययविधौ संख्यावाचिनः शब्दस्येत्यनेन संख्याशब्दस्य षष्ठ्यन्ततां दर्शयति। अन्तशब्दोऽवयववचनोऽप्यस्ति। तस्येह ग्रहणे संख्याशब्देन सम्बन्धो न स्यात्। नहि संख्याशब्दस्य गुणशब्दोऽवयव उपपद्यत इति मत्वा सामीप्यवचनोऽयमन्तशब्द इति दर्शयन्नाह गुणशब्दोऽन्ते समीप इति। यत्रेति। अनेन प्रकृतिर्निर्दिश्यते। सेत्यादि। सा प्रकृतिः संख्या गुणान्तेनाभिधीयत इत्यर्थः। गुणशब्दोऽन्ते यस्य स तथोक्तः। तादृशादित्यादिना तथाभूतात् संख्याशब्दात् सामीप्यवर्त्ति-

गुणशब्दादित्यर्थः। ननु च सामीप्यवचनान्तशब्दे संख्यायाः पूर्वः परो वा गुण इति विशेषो नावधार्य्यते। तथाच यत्राप्यसौ पूर्वस्तत्रापि स्यात्। नैष दोषः। सामीप्येऽयं वर्त्तमानो नियतदेशमेव पराश्रयं वा यत् सामीप्यं तदाचष्टे। न सामीप्यमात्रम्। यथावयवे वर्त्तमानो नावयवमात्रमभिधत्ते। किं तर्हि? विशिष्टदेशमेवावयवम्। द्विगुणं विलेखनं करोतीति।

६०। **समयाच्च यापनायाम्।**

६१। **सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने।**

सह पत्रेण सपत्रः। निर्गतं पत्रं यस्मान्निष्पत्रः। अतिपीडनमतिबाधनम्।

६२। **निष्कुलान्निष्कोषणे।**

निष्कुलं करोतीति। निर्दिष्टं कुलं यस्येति स निष्कुलः। कुलशब्दोऽत्र बन्धुषु वर्त्तते।

६३। **सुखप्रियादानुलोम्ये।**

आराध्यचित्तानुवर्त्तनमिति। आराध्याः स्वाम्यादयः। तेषामभिमतकरणेनामभिमतवर्ज्जनेन वा यच्चित्तस्यानुवर्त्तनमाराधनमानुलोम्यं तत्र प्राणिधर्म एव वेदितव्यम्।

६४। **दुःखात् प्रातिलोम्ये।**

स्वाम्यादेश्चित्तपीड़नमिति। स्वाम्यादेरनभिमतानुष्ठानेनाभिमताननुष्ठानेन वा चित्तस्य पीड़नं दुःखं प्रातिलोम्यम्। तदपि प्राणिधर्म एव।

६५। **शूलात् पाके।**

शूलाकरोति मांसमिति। पचतीत्यर्थः।

६६। **सत्यादशपथे।**

६७। **मद्रात् परिवापणे।**

मद्राकरोतीति। मङ्गलपूर्वं मुण्डनं करोतीत्यर्थः। भद्राच्चेति वक्तव्य-

मिति । भद्रशब्दाच्च डाज् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । समयाच्च यापनायामित्यत (५।४।६०) चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन भद्रादपि भविष्यतीति ।

६८ । समासान्ताः ।

समासान्ता इत्ययमधिकार इति वक्ष्यमाणेन बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादित्यादिना (५।४।७३) बहुव्रीह्यादित्वेन समासविशेषाद् विधास्यन्ते । यत्रापि बहुव्रीह्यादिग्रहणं नास्ति तत्र संघातः प्रकृतित्वेन निर्दिश्यते । यथाच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्न इति(५।४।७५) । ततश्च सामर्थ्यादेव समासान्ताः प्रत्यया विधास्यन्ते । तत् किं समासग्रहणेन ? यत्रैतदुभयं नास्ति यथा ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष इति (५।४।७४) तदर्थं समासान्तग्रहणं क्रियते । अन्तशब्दोऽयं सामीप्यवचनोऽप्यस्ति । यदि तस्येह ग्रहणं स्यात् प्रत्ययपरत्वेनैव डजादीनां सामीप्यस्य सिद्धत्वादन्तशब्दोऽनर्थकः स्यादिति मत्वाह अवयववचनोऽयमन्तशब्दो गृह्यत इति दर्शयन्नाह अवयव इति । अस्य पर्यायेण वृत्तिं कर्त्तुमाह एकदेशा इति । एकदेशशब्दमिहाश्रयता प्राक्समासविधेः समासार्थादुत्तरपदात् वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति । पश्चात् समास इत्युक्तम् भवति । एवं हि ते समासस्यैकदेशा भवन्ति यदि प्राक् समासवृत्तेः स्यात् । समासान्तान् कृत्वा पश्चात् तदन्तेन समासः क्रियते । एवञ्च तैः सह समाससंज्ञा भवतीत्युपपद्यते डजादीनां समासावयवत्वम् । अतश्चैतदेवं विज्ञेयम् । योऽभिमन्यते समासे कृते डजादिभिर्भवितव्यमिति तस्य न कपीत्यत्र (७।४।१४) यद् वक्ष्यति वृत्तिकारः समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यमिति तद्विरुध्यते । ननु च समासार्थादुत्तरपदाड् डजादिषु कृतेषु पश्चात् तदन्तेन समासः क्रियत इत्यस्मिन्नपि पक्षे समानो दोषः । यतः पथो विभाषेत्येवमादिषु (५।४।७२) नञः परो यः पथिन्शब्दस् तदन्तात् तत्पुरुषाद्विभाषा समासान्तो भवतीत्येवमादयो निर्देशा विरुध्यन्त एव । नैतदस्ति । तदविरोधस्य ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र (४।१।१) प्रतिपादितत्वात् । तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति । तच्छब्देन समासः प्रत्यवमृश्यते । समासावयवत्वे सति तेषामपि तदनुप्रवेशो भवति । अतस्ते

समासग्रहणेन ग्रहणमिति। अथ समासावयवत्वे प्रत्ययस्य किं प्रयोजनमित्याह प्रयोजनमित्यादि। अधिराजमुपराजमिति। यथाक्रमं विभक्त्यर्थे सामीप्येऽव्ययीभावः। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (५।४।१०७)। अनश्चेति (५।४।१०८) टजन्तस्याव्ययीभावग्रहणेन ग्रहणान्नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्या इति (२।४।८४) विभक्तेरलुगमन्तभावश्च भवति। द्वे पुरी समाहृते इति तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति (२।१।५१) समासः। स च संख्यापूर्वो द्विगुरिति (२।१।५२) द्विगुसंज्ञः। ऋक् पूरब् धूः पथामि (५।४।७४) त्यकारप्रत्ययान्तस्य द्विगुग्रहणेन ग्रहणादकारान्ताद् द्विगोरिति (४।१।२१) ङीप् सिद्धो भवति। कोशनिषदिनीति। कोशश्च निषच्चेति समाहारद्वन्द्वः। द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहार इति (५।४।१०६) टच्। तस्य द्वन्द्वग्रहणेन ग्रहणात् कोशनिषदमस्या अस्तीति द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् (५।२।१२८) प्राणिस्थादिनिर्भवति। ऋन्नेभ्यो ङीबिति (४।१।५) ङीप्। स्रक्त्वचिनीति। पूर्वेण तुल्यम्। विधुरः प्रधुर इति। विगतो धुरः प्रगतो धुर इति कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) प्रादितत्पुरुषसमासः। पूर्ववदकारस्येह तत्पुरुषग्रहणेन ग्रहणात् तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धो भवति। पूर्वपदं पुनरत्र निपात आद्युदात्तः। असति तु समासान्तत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तता स्यात्। उच्चैर्धुरो नीचैर्धुर इति। उच्चैर्धूरस्येति। नीचैर्धूरस्येति बहुव्रीहिः। पूर्ववदकारप्रत्ययः। तस्य बहुव्रीहिग्रहणेन ग्रहणाद् (६।२।१) बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्त्विहान्तोदात्तः। सनुतरुच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् पृथगित्येते सनुतर्प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः। स्वरादिषु पाठात्।

६६। न पूजनात्।

सुराजातिराजेति। शोभनो राजा। अतिशयितः राजेति विगृह्य कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः। सुगौरिति पूर्व्ववत् समासः। अत्र गोरतद्धितलुकीति (५।४।९२) टच् प्राप्नोति। अस्माद्वचनान्न भवति। परमराजः। परमगव इति। सन्महदित्यादिना (२।१।६१) समासः। सुसक्थ इति। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षजिति (५।४।९३) षच्।

७० । किमः क्षेपे ।

किंराजेति । निन्दितो राजेति विग्रह्य किं क्षेप इति (२।१।६४) समासः । किंराज इत्यत्र प्रश्ने किंशब्दः । न क्षेपे । षष्ठीसमासः । ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति (प, ११४) प्रतिपदोक्तो यः किमः समासः किं क्षेप इत्यनेन (२।१।६४) विहितः स एव ग्रहीष्यत इति क्षेपग्रहणमनर्थकम् । एवं तर्हि क्षेपग्रहणेनैतदेव ज्ञापयति । इयं परिभाषा नावतिष्ठत इति । तेन बहुव्रीहावपि प्रतिषेधः सिद्धो भवति । निन्दिता धूरस्य किन्धुरं शकटम् । निर्धुरं शकटमिति ।

७१ । नञ स्तत्पुरुषात् ।

अराजेति । तत्पुरुषोऽयम् । अनृचो माणवकः । अधुरं शकटमिति । द्वावपि बहुव्रीही । पूर्ववदकारः ।

७२ । पथो विभाषा ।

अपथमित्यत्र पूर्ववदकारः । अपथं नपुंसकमिति (२।४।३०) नपुंसकलिङ्गता ।

७३ । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ।

बहुव्रीहाविति सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना (२।२।२५) यो बहुव्रीहिस् तस्येदं ग्रहणमिति । तस्यैव संख्येये वृत्तिः । यस्तर्हि वार्थे वर्त्तते द्वित्राः पञ्चषा इति यश्च सुजर्थे द्विदशा स्त्रिदशा इति तत्र न प्राप्नोति । नैष दोषः । तावपि संख्येये वर्त्तत एव । संख्येयतयैव वार्थस्य सुजर्थस्य चाभिधानात् । दशानाञ्च समीप उपदशाः । विंशतेः समीपे उपविंशाः । ति विंशतेर्डितीति तिलोपः (६।४।१४२) । द्वयोरप्यकारयोरतो गुणे (६।१।९७) पररूपत्वम् । दशानामासन्ना आसन्नदशाः । दशानामदूरा अदूरदशाः । दशानामधिका अधिकदशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । पञ्च वा षड् वा पञ्चषाः । सर्वत्र संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना (२।२।२४) बहुव्रीहिः । चित्रगुरिति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ह्रस्वः । ननु च नञिवयुक्त-

न्यायेन बहुगणप्रतिषेधात् तत्सदृशविज्ञानेन संख्योत्तरपद एव बहुव्रीहि विंज्ञास्यते। एवञ्च चित्रगुप्रभृतिषु प्राप्तिरेव नास्तीति किं संख्येयग्रहणेन ? स्यादेतदेवं यदि बहुशब्दः संख्येयपदमेव स्यात्। स च वैपुल्यवचनोऽप्यस्ति। तेनासति संख्येयग्रहणे संख्योत्तरपदग्रहणं न स्यात्। उपबहवः। उपगणा इति। पूर्ववद् बहुव्रीहिः। अत्रेत्यादि। उपगणा इत्यत्र सत्यसति वा डचि रूपं प्रति विशेषो नास्तीति। स्वरे तु विद्यते। डचि हि सत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्। तस्मिन्नसति पूर्वपदप्रकृतिभावेनाद्युदात्तं भवति। संख्याया इत्यादि उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तत्पुरुषस्य संख्यावाचि यदुत्तरपदं ततो डचः प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्। संख्यायाश्च गुणान्ताया (५।४।५९) इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते। स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन संख्याया स्तत्पुरुषस्य डज् भविष्यतीति। निस्त्रिंशाद्यर्थमिति। आदिशब्दः प्रकारे। निस्त्रिंशा इति। कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) तत्पुरुषः। डचश्चित्करण-मन्तोदात्तार्थम्। अन्यथा हि प्रत्ययस्य समासैकदेशत्वात् प्रत्ययस्वरो बहुव्रीहि-स्वरेण बाध्यते।

७४। ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।

सामर्थ्यादिति। यस्य येन सम्बन्धोऽस्ति तत् तस्य विशेषणं भवति। धुर एव चाक्षेण सम्बन्धोऽस्ति। नेतरेषाम्। अतः सामर्थ्यात् तस्यैवानक्ष इत्येतद् विशेषणं विज्ञायते। न ऋगादीनाम्। अनक्ष इति च षष्ठ्यर्थे सप्तमी सुब्व्यत्ययेन। अतएवाह अनक्षसम्बन्धिनीत्यादि। अक्षेण सम्बन्धो ऽवयवावयविलक्षणः सोऽस्या अस्तीत्यक्षसम्बन्धिनी। सा धूर्यस्यां तस्या न भवति। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते ? अक्षे ऽभिधेये न भवतीति। अशक्यमेवं विज्ञातुम्। एवं हि विज्ञायमान इहैव प्रतिषेधः स्याद् दृढा धूरस्याक्षस्य दृढधूरक्ष इति। इह तु न स्यात्। अक्षस्य धूरक्षधूरिति। एवं तर्हि विज्ञायते। अक्षे पूर्वपदे न भवतीति। एवमप्यशक्यं विज्ञातुम्। तथाह्येवं विज्ञायमान इहैव प्रतिषेधः स्यादक्षधूरिति। इह तु न स्यात्। दृढधूरक्ष इति। यथा वृत्तिकारेण व्याख्यातं तथोऽभयत्रापि भवति। अक्ष-

सम्बन्धिनी या धू स्तदन्तत्वात् समासस्य। अर्द्धर्च इति। ऋचोऽर्द्धमित्यर्धं नपुंसकमिति (२।२।२) समासः। अर्द्धर्चाः पुंसि चेति (२।४।३१) नपुंसकलिङ्गता च। बह्वृच इति। बहव ऋचोऽस्य सन्तीति बहुव्रीहिः। ललाटपुरमिति। षष्ठीतत्पुरुषोऽयम्। अथवा ललाटं पूरिवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिरित्यादिना (२।१।५६) समासः। नान्दीपुरमिति। षष्ठीसमासः। यद्यप्यकारान्तेन पुरशब्देन समासे कृत एतत् सिध्यति तथापि व्यञ्जनान्तेन पूःशब्देन यदि समासः क्रियते तदा व्यञ्जनान्तस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थं पुरोग्रहणम्। द्वीपमिति। अन्तरीपमिति। समीपमिति। द्विर्गता आपोऽस्मिन्नन्तर्गता आपोऽस्मिन् सङ्गता आपोऽस्मिन्नेति बहुव्रीहिः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदितीत्त्वम् (६।३।९७)। राजधुरेति। षष्ठीसमासः। महाधुर इति बहुव्रीहिः। आन्महत इत्यात्त्वम् (६।३।४६)। स्त्रियाः पुंवदित्यादिना (६।३।३४) पुंवद्भावः। स्थलपथः। जलपथ इति। षष्ठीसमासः। सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् सप्तमीसमासो वा। ऋगन्तस्य यो बहुव्रीहिर्बह्वपूर्वपदस्तस्य माणव एवाभिधेये प्रत्यय इष्यते। यो बहुपूर्वपदो बहुव्रीहि ऋगन्तस् तस्य चरणाख्यायामेवेष्यत इति दर्शयति। अनृचो माणवको ज्ञेय इत्यादि। एतच्च पथो विभाषेत्यतो (५।४।७२) विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषात्वश्चोपलभ्यमिति वेदितव्यम्। अनृकः। बह्वृक इति। शेषाद्विभाषेति कप्। चोः कुरिति कुत्वं (८।२।३०) चकारस्य ककारः।

७५। अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः।

प्रतिसाममिति। प्रतिगतं साम प्रतिसामम्। प्रादिसमासः। प्रतिगतं वा सामास्येति बहुव्रीहिः। गतशब्दो गतार्थत्वाद् वृत्तौ न प्रयुज्यते। अथवा साम प्रतीति यथार्थे ऽव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६) ऽव्ययीभावः। अनुगतं सामेत्यनुसामम्। प्रादिसमासः। अनुगतं सामानेनेति बहुव्रीहि र्वा। अवसाममिति। पूर्वेण तुल्यम्। अनुलोममित्यादौ पूर्वेण तुल्यम्। अनुलोममित्यादि। पूर्ववत् प्रादिसमासादयो वेदितव्याः। कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया इत्यादि। कृष्णोदक्पाण्डुशब्दाः पूर्वे यस्या भूमे स्तस्या अच्प्रत्ययः स्मृतः।

कृष्णा भूमिरस्मिन् देशे कृष्णभूमो देशः । उदीची भूमिरस्मिन् देश उदग्-भूमः । पाण्डुर्भूमिरस्मिन् पाण्डुभूमः । गोदावर्य्याश्च नद्याश्चाच्प्रत्ययः स्मृतः । ते चेमदीगोदावर्य्यौ संख्याया उत्तरे भवतः । पञ्चानां गोदावरीणां समाहारः । नदीभिश्चेति (२।१।२०) समाहारेऽव्ययीभावः । पञ्चगोदावरम् । पञ्चनदम् । भूमेरपीत्यादि । न केवलं नदीगोदावरीभ्यामपि तु भूमेरपि संख्यापूर्वाया इष्यते । द्विभूम इत्यादौ सर्वत्र बहुव्रीहिः । तदित्यादि । एतत् कृष्णभूमाद्यपि योगविभागं कृत्वा ऽचार्य्याः साधयन्ति ।

७६ । अच्णोऽदर्शनात् ।

अदर्शनादिति प्रतिषेधः क्रियते । कवराक्षंगवाक्षमिति रूढ़िशब्दावेतौ । नात्रावयवार्थे ऽभिनिवेशः कार्य्यः । कवराक्षं गवाक्षमिति न सिध्यतीत्यभि-प्रायः । स्यादेतत् । दर्शनप्रतिषेधात् सिद्धमेतत् । दृश्यतेऽनेनेति । न दर्शनम् । नच कवराक्षेण दृश्यते । नापि गवाक्षेणेत्यत आह तेनापीत्यादि । दर्शनशब्दोऽयं चक्षुषि प्राणङ्गे प्रसिद्धः । तथाहि दर्शनं प्रयुङ्क्ते । चक्षुर्ग्राह्य-मपि । तस्मात् प्रसिद्धिवशेन चक्षुष्पर्य्यायो दर्शनशब्दः । स इहाश्रीयते ।

७७ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ।

समासे व्यवस्थापीत्यादि । समासव्यवस्था समासनियमः । क्वचिद् बहुव्रीहिरेव क्वचिद् द्वन्द्व इत्येवमादिका निपातनादेव वेदितव्या । व्यवस्था-भेदस्यान्यस्याभावात् । अपिशब्दादन्यदपि टिलोपादि कार्य्यं निपातनादेव वेदितव्यम् । सप्तम्यर्थहस्तयोरित्यादिना हि सप्तम्यर्थहस्तयोरव्यययोराधेय-प्रधानयोः समासो विद्यते । तस्मान्निपातनादेव च भवतीति वेदितव्यम् । अपिशब्दात् समासोपि निपातनादेव । अहर्दिवमिति । रोऽसुपीति (८।२।६९) नकारस्य रेफः । ननु चेत्यादि । अर्थगत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः ।

पर्य्यायाणाञ्चैकेनैवार्थस्योक्तत्वात् द्वितीयस्य प्रयोगो न सम्भवति। अहर्दिवा-शब्दौ पर्य्यायौ। तत् कथमनयोर्द्वन्द्वः ? न कथञ्चिदिति भावः। वीप्सा-द्योतनार्थमुक्तस्यापि प्रयोगो न विरुध्यत इति मन्यमान आह वीप्सायाम्-इत्यादि। चार्थे उत्पद्यमानो द्वन्द्वो वीप्सायां न प्राप्नोतीत्यतो निपात्यते। एकोऽव्ययीभावः। साकल्यमिति। अव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६)। सरजसमिति। अव्ययीभावे चाकाल इति (६।३।८१) सहस्य सभावः। निःश्रेयसमिति। प्रादिसमासः। निश्श्रेयस्कमिति। निश्चितं श्रेयोऽनेनेति बहुव्रीहिः। शेषाद्विभाषेति (५।४।१५४) कप्। ऋग्यजुषम्भुग्ध इति। य उभ्म ुग्धत्वादृचो यजूंषि मन्यते स ऋग्यजुरिति बहुव्रीहिणोच्यते। ततोऽव्ययीभाव इति। अव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६)। सामीप्ये टिलोपाभाव इत्यादि। उपशुन इत्यत्र न स्तद्धित इति (६।४।१४४) टिलोपाभावो निपातनादेव। श्वयुवमघोनामतद्धित इति (६।४।१३३) तद्धितादन्यत्र संप्रसारण-मुच्यमानं तद्धिते न प्राप्नोतीति तदेव निपातनादेव भवतीति। चतुरोऽच्-प्रकरण इत्यादि। त्रिशब्दादुपशब्दात् परो यश्चतुरशब्दस्तस्मादच उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत् पूर्वमेव योगविभागमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुरा इति। चतुर्णां समीप उपचतुराः। संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना (२।२।२५) बहुव्रीहिः। तत्र बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादिति (५।४।७३) डचि प्राप्तेऽच् विधीयते।

७८। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः।

ब्रह्मवर्चसम्। हस्तिवर्चसमिति। षष्ठीसमासौ। वर्चःशब्दोऽयं दीप्ति-वचनः। पल्यराजशब्दाभ्याञ्चेति वक्तव्यम्। पल्यशब्दाद्राजशब्दाच्च परो यो वर्चस्शब्दस्तस्माच्चाजभवतीत्येवमर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानञ्चास्य पूर्वमेव योगविभागमाश्रित्य कर्त्तव्यम्।

७९। अवसमन्धेभ्यस्तमसः।

अवतमसमिति। अवहीनं तमसा। अवहीनं वा तम इति प्रादि-समासो वायम्। एवं सङ्गतं तमसा। सङ्गतं तमः। सन्तमसम्। अन्धं

करोतीति णिच् । तदन्तात् पचाद्यच् । अन्धयतीत्यन्धम् । अन्धञ्च तत् तमश्चेति अन्धतमसम् । यदन्धं तमः करोतीति तदेवमुच्यते ।

८० । श्वसो वसीयःश्रेयसः ।

श्वोवसीयम् । श्वःश्रेयसमिति । श्वो वसीयः श्वः श्रेय इति विगृह्य मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । स्वभावाच्चेत्यादि । यद्यपि श्वःशब्दोऽन्यत्र कालविशेषे वर्त्तते तथापीह समास उत्तरपदार्थस्य प्रशंसां स्तुतिमाशीर्विषयां प्रतिपादयति । कुतः ? स्वभावात् । शब्दानां ह्यर्थाभिधानं स्वाभाविकम् । तत्र स्वभाव एवात्र हेतुः । श्वोवसीयसमित्यस्यैवायं पर्य्याय इति । अस्येत्यनेन च श्वःश्रेयसमित्येष शब्दो निर्दिश्यते ।

८१ । अन्ववतप्ताद्रहसः ।

अनुरहसमिति । रहःशब्दोऽयमप्रकाशे वर्त्तते । अनुगतं रहसा ऽनुगतं रह इति वा प्रादिसमासः । अनुगतं रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहि र्वा । अवरहसमिति । अवहीनं रहसा ऽवहीनं रह इति वा प्रादिसमासः । अवहीनं वा रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । तप्तञ्च तद्रहश्चेति तप्तरहसम् । विशेषणसमासः । यदुत्पन्नं रहो लोके न केनचिदवगम्यते तत् तप्तरहसमित्युच्यते । तप्तमिव तप्तम् । यथैव ह्यग्निना तप्तं न केनचिदवगम्यते तथेदमिति ।

८२ । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।

सप्तमीस्थादिति । सप्तम्यां तिष्ठतीति सप्तमीस्थः । सुपि स्थ इति (३।२।४) कप्रत्ययः । यश्च सप्तम्यर्थे वर्त्तते । एवं स सप्तमीस्थो भवतीत्याह सप्तम्यर्थे वर्त्तत इति । प्रतिगतमुरः प्रत्युर इति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति (२।२।१८, वा) समासः ।

८३ । अनुगवमायामे ।

आयामे ऽभिधेये । आयामो दैर्घ्यम् । मत्वर्थीयाकारान्तश्चायम् । आयामि चेत्यभिधेय इत्यर्थः । अन्यथानुगवं यानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । यानमायामः । अनुगवं यानमिति । गावो यथा तथा यानमायात-

मित्यर्थः। गवां पश्चादिति। अव्ययं विभक्तीत्यादिनाव्ययीभावः (२।१।६)। पश्चादर्थे च। पूर्ववद् गोशब्दस्य ह्रस्वः। अनुशब्दात् प्रत्यये विधातव्ये यदनुगवमिति निपातनं तत्प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थम्। तेन यद् गवा वाह्यं गोभिश्च तुल्यायामं तत्रैव भवति। नान्यत्र।

८४। द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः।

टिलोपस्तावतीशब्दस्य। यस्येति लोपे कृते (६।४।१४८) तावच्छब्दस्य टिलोपो निपात्यते। समासश्चेति द्वित्रिशब्दयोर् निपात्यते। सापेक्षं तु यावतीशब्दापेक्षत्वात्। यावत् प्रकृतावित्यादिना निपातनस्य फलं दर्शयति। प्रकृतिविकृतिशब्दौ कार्यविशेषवचनौ। कर्मविशेषे हि कश्चिद् यागाख्यः प्रकृतिशब्देनोच्यते। कश्चिद्विकृतिशब्देन।

८५। उपसर्गादध्वनः।

प्राध्वमिति। प्रादिसमासः। तत्र प्राध्वमित्यत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति (२।२।१८,वा) समासः। निष्क्रान्त मध्वन इति। निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति (२।२।१८, वा)। अत्यध्वमिति। प्राध्वमित्यनेन तुल्यमेतत्। उपसर्गत्वात न गत्युपलक्षणम्। कुतएतत्? क्रियायोगाभावात्।

८६। तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः।

मात्रचो लोप इति। प्रमाणे द्वयसजित्यादिना विहितस्य। निरङ्गुलमिति। निरध्वमित्यनेन तुल्यमेतत्। अत्यङ्गुलमिति। एतदप्यत्यध्वमित्यनेन तुल्यम्। पञ्चाङ्गुलिरिति बहुव्रीहिः।

८७। अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः।

अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति। इष्टिरियम्। न तत्पुरुषार्थम्। मुख्यार्थे तत्पुरुषस्यासम्भवात्। द्वन्द्वार्थे पदार्थे प्रत्याश्रयः। तथाहि यद्यहर्गुणा रात्रिरहःशब्देनोच्यते रात्रिगुणं वाहो रात्रिशब्देन गौण्या कल्पनया तदाहश्च रात्रिश्चेति समानाधिकरणस्तत्पुरुषः सम्भवत्येव। तस्मादिष्टिरियम्। एतावदुक्तं स्याद् द्वन्द्व इष्यत इति। अत्र च ज्ञापकं हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्द-

सीति (२।४।२८) । द्वन्द्वे समासान्तस्य रात्रिशब्दस्य निपातनम् । अहोरात्र इति । रात्राह्नाहाः पुंसीति (२।४।२९) पुंलिङ्गता । अहन्निति (८।२।६८) रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानमिति (८।२।६८, वा) नकारस्य रुत्वाद् गुणः । सर्वरात्र इति । पूर्वकालैकसर्व्वेत्यादिना (२।१।४९) समानाधिकरणस्तत्पुरुषः । द्विरात्र इति । तद्धितार्थोत्तरपदेत्यादिना (२।१ ५१) समाहारे द्विगुः । द्विगुश्चेति (२।१।२३) तत्पुरुषसंज्ञा । अतिरात्र इति । अत्यध्वमित्यनेन तुल्यमेतत् । नीरात्र इति । रो रिति (८।३।१४) रेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वदीर्घः (६।३।१११) ।

८८ । अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।

राजाहःसखिभ्यष्टजिति (५।४।९१) टच्प्रत्ययं वक्ष्यतीति । अथ प्रकृत एवाचि कस्मादादेशो न विज्ञायते ? अशक्यस्तत्रायं विज्ञातुम् । नह्यहःशब्दान्तात् तत्पुरुषात् केनचिदज्विहितः । तत् कथमादेशस्य निमित्तं स्यात् । अथाजिति (५।४।७५) योगविभागेनाज्विधीयते ? एवमप्येतद् वचनमनर्थकं स्यात् । अचि कृते ऽल्लोप (६।४।१२४) इत्यनेनाह्नादेशस्य सिद्धत्वात् । न च टिलोपः प्राप्नोतीति मन्तव्यम् । अह्नष्टखोरेवेति (६।४।१४५) नियमात् । तस्मादच्येव टिलोपापवादोऽयम् । आदेशोऽयमयुक्तः । किं पुनस्तत् सामर्थ्यम् ? यतोऽहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयत इत्याह नह्यहःशब्दादित्यादि । द्व्यह्न इति । द्वयोरह्नोर्भव इति तद्धितार्थ इत्यादिना (२।२।५१) समासः । तत्र भव इत्यण् (४।३।५३) । तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति (४।१।८८) लुक् । अत्यह्न इति । अत्यध्ववत् समासः । निरह्न इति । अत्रापि निरध्ववत् समासः । सर्वाह्न इति विशेषणसमासः । प्रतिषेधं वक्ष्यतीति । उत्तमैकाभ्याञ्चेति (५।४।९०) ।

८९ । न संख्यादेः समाहारे ।

द्व्यह इति । अह्नष्टखोरेवेति (६।४।१४५) टिलोपः ।

९० । उत्तमैकाभ्याञ्च ।

पुण्याहमिति । विशेषणमित्यादिना (२।१।५७) समासः । एकाह इति ।

अत्रापि पूर्वकालैकेत्यादिना (२।१।४९)। कथं पुनरुत्तमैकाभ्यामित्युच्यमाने पुण्यशब्दात् प्रतिषेधो लभ्यत इत्यत आह उत्तमशब्दोऽन्त्यवचन इत्यादि। अतः-सर्वैकदेशेत्यादौ (५।४।८७) सूत्रे पुण्यशब्दस्यान्ते निर्दिष्टत्वात्। अन्त्य इति। उत्तमशब्दोऽपि प्रतिषेधेर्थं इहान्त्यवचन उपात्तः। तस्मात् पुण्यशब्दमाचष्टे। अथ पुण्यग्रहणमेव कस्मान्न कृतम्। लघु ह्येवं सूत्रं भवतीत्याह पुण्यग्रहणमेवे-त्यादि। वैचित्र्यं हि सूत्रकृतेरिष्यते। तच्चोत्तमग्रहणे सति सम्पद्यते। यस्माद् वैचित्र्यार्थमुत्तमग्रहणं कृतम्। न पुण्यग्रहणम्। केचिदित्यादि। पुण्यग्रहणे कर्त्तव्ये यदुत्तमग्रहणं कृतं तत् प्रयोजनमुत्तमशब्दस्यापि संख्यातस्य प्रतिषेध-प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवं केचिद्वर्णयन्ति। भवति तत्सामीप्यात् ताच्छब्द्यम्। गङ्गायां घोष इत्यादि। तस्माच्छक्त उत्तमशब्दः सामीप्यादुपोत्तमशब्दमभि-धातुमिति तेषामभिप्रायः। तेनेत्यादिना प्रतिषेधस्योपोत्तमशब्दप्रतिपत्तेः फलं दर्शयति।

९१। राजाहःसखिभ्यष्टच्।

परमाहः। उत्तमाहः। सन्महदित्यादिना (२।१।६१) कर्मधारयः। मद्र-राज इति षष्ठीतत्पुरुषः। कथं पुना राजशब्दग्रहणे राज्ञीशब्दस्य प्राप्नोतीत्यत आह लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेत्यादि। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा (प,७२) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा। लघ्वक्षरस्येति सवर्णदीर्घो ऽर्थः प्रयोजनं यस्य प्रथमप्रयोगस्य स तथोक्तः। अत्र लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति सख्युरह्नो वा पूर्वनिपाते प्राप्ते योऽहःशब्दस्य परनिपातः स राजशब्दस्य सवर्ण-दीर्घार्थः। प्रयोगस्तु क्वचिन्नैतज्ज्ञापयति। अकारवत एव राजशब्दाट्टज् भवति। ईकारान्तान्न। ईकारस्याकारेण सवर्णदीर्घान्तस्यासम्भवात्।

९२। गोरतद्धितलुकि।

पञ्चगवमिति। तद्धितार्थेति (२।१।५१) समाहारे द्विगुः। पञ्चगुरित्यत्रापि तद्धितार्थे। राजगवमिति। षष्ठीसमासः। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) सुपो लुक्। राजगवीयतीति। सुप आत्मनः क्यच्। (३।१।८) सुब्-लुक्। क्यचि चेतीत्त्वम् (७।४।३३)। अस्त्यत्र लुक्। स तु सुपः। न तद्धितस्य।

परव्यत्ययेनात्र पञ्चम्यर्थे सप्तमी । कुत एतत् ? पञ्चम्यन्तेन गोशब्देन सामानाधिकरण्यात् ।

९३ । अग्राख्यायामुरसः ।

स चेदुरःशब्दोऽग्रस्याख्या भवतीत्यनेन दर्शितम् । अश्वोरसमिति षष्ठीसमासः । अश्वानां प्रधानमित्यर्थः । हस्त्युरसम् । रथोरसमिति ।

९४ । अनोश्मायःसरसाञ्जातिसंज्ञयोः ।

उपानसमिति । उपगतमन इति प्रादिसमासः । महानसमिति । महदन इति सन्महदित्यादिना (२।१।६१) कर्मधारयसमासः । अमृताश्मः पिण्डाश्म इति विशेषणसमासौ । एवं कलायसं लोहितायसमिति । मण्डूकसरसं जलसरसमिति । षष्ठीसमासौ । सदन इति महानसवत् समासः ।

९५ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः ।

बहूनां साधारण इत्यर्थ इति । ग्रामशब्दस्य जनपदसमुदाये वृत्तेः । कौटतक्षेति । पूर्ववत् समासः ।

९६ । अतेः शुनः ।

अतिश्व इति । प्रादिसमासः ।

९७ । उपमानादप्राणिषु ।

आकर्षश्व इति । अत्र श्वा उपमानम् । अश्वा (H) लोष्ट इति । अत्राश्वशब्दोऽप्राणिनि लोष्टे वर्त्तते । नतूपमानम् । वानरश्वेति । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति (२।१।५६) समासः । अत्र प्राणिनि वानरश्वेति शब्दो वर्त्तते ।

९८ । उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ।

उत्तरसक्थमिति । उत्तरं सक्थ्न इति । पूर्वापरादिसूत्रेण (२।१।५८) समासः । अथवोत्तरं सक्थीति विशेषणसमासः । मृगसक्थमिति षष्ठीसमासः । पूर्वसक्थमिति । उत्तरसक्थमित्यनेन तुल्यमेतत् । फलकसक्थमिति विशेषणमित्यादिना (२।१।५७) समासः ।

(H) अश्वेति तु नञस्तत्पुरुषादित्यनेन (५।४।७१) समासान्तामर्हमिदं पदम् । तस्मान्निःश्वा लोष्ट इति प्रत्युदाहर्त्तव्यम् ।

९९। नावो द्विगुः।

द्विनावम्। त्रिनावमिति। तद्धितार्थोत्तरपदेत्यादिना (२।१।५) द्विगुः। द्विनावधन इति। द्वे नावौ धनं यस्येति बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः पदयो स्तेनैव सूत्रेणोत्तरपदे द्विगुः। पञ्चनावप्रियमिति। पूर्वेण तुल्यमेतत्। द्विनावरूप्यम्। द्विनावमयमिति। तेनैव सूत्रेण तद्धितार्थे द्विगुः। पूर्ववद्रूप्यमयटौ। राजनौरिति। षष्ठीसमासः। पञ्चनौरिति। आर्हीयस्य ठकोऽध्यर्धपूर्वेत्यादिना (५।१।२८) लुक्।

१००। अर्द्धाच्च।

अर्धनावमिति। ननु च परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति (२।४।२६) स्त्रीलिङ्गेनात्र भवितव्यमिति। अत आह परवल्लिङ्गं न भवतीत्यादि।

१०१। खार्य्याः प्राचाम्।

द्विखारीति। त्रिखारीति। पूर्ववदुपसर्जनह्रस्वः। क्वचिदर्धखारीति पाठः। अत्रैचोरुपसर्जनह्रस्वत्वे कृते सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येक इति (४।१।४५,वा) बह्वादिपाठान् ङीष्।

१०२। द्वित्रिभ्यामञ्जलेः।

द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिरिति। पूर्ववदार्हीयस्य लुक्। द्व्यञ्जलिप्रिय इति। पूर्ववदुत्तरपदे द्विगुः।

१०३। अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि।

हस्तिचर्म इत्यादयः षष्ठीसमासाः। सुत्रामाणमिति। शोभनस्त्रामा इति प्रादिसमासः। अन्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३७) पूर्वपदस्य दीर्घः। द्वितीयैकवचनम्। सर्वनामस्थाने (६।४।८) चेत्यादिनोपधादीर्घत्वम्। अट्कुप्वाङित्यादिना (८।४।२) णत्वम्। अनेहसमिति। अनेहःशब्दात् पुंलिङ्गात् षष्ठीबहुवचनम्। वावचनमित्यनुवर्त्तत इति शेषः। वावचनशब्देनेह प्राग्ग्रहणं विवक्षितम्। तेन विकल्पा उच्यन्ते। प्रत्याय्यते प्रत्ययोऽनेनेति कृत्वा। तदेतदुक्तं भवति। खार्य्याः प्राचामित्यतः (५।४।१०१) प्राग्ग्रहणमनुवर्त्तत इति।

प्राग्ग्रहणानुवृत्तौ तु यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति। ब्रह्मसाम इति। देवच्छन्द इति। उभयत्र षष्ठीसमासः।

१०४। ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्।

जानपदाख्यायामिति। भावप्रधानोऽत्र जानपदशब्दः। अतएव वृत्तावाह समासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायत इति। भवति हि भावप्रत्ययमन्तरेणापि भावप्रधानो निर्देशः। यथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति (१।४।२२)। कथं पुनर्ब्रह्मणो जानपदत्वं शक्यं विशेषयितुम्? यावतैकमिह ब्रह्मग्रहणम्? तेन च समासो विशेषितः। नैतदस्ति। तन्त्रेण द्वौ ब्रह्मशब्दावुच्चारितौ। तत्रैकेन समासो विशेष्यते। अपरेण जानपदत्वम्। यस्य तत्पुरुषस्य जनपदशब्दः पूर्वपदम्। पूर्ववत् समासः।

१०५। कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्।

१०६। द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे।

वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम्। स्रुक् च त्वक् च स्रुक्त्वचम्। श्रीश्च स्रक् च श्रीस्रजम्। वाक् च ऊर्क् च वागूर्जम्। समिच्च दृषच्च समिद्दृषदम्। सम्पच्च विपच्च सम्पद्विपदम्। वाक् च त्विट् च वाक्त्विषम्। वाक् च विप्रुट् च वाग्विप्रुषम्। छत्रञ्च उपानच्च छत्रोपानहम्। धेनुश्च गोधुक् च धेनुगोदुहम्। पञ्चवागिति। समाहारे द्विगुः। वाक्समिदिति। धकारान्तोऽयम्। धकारस्य झलां जशोऽन्ते इति (८।२।३९) जश्त्वं दकारः। वावसाने इति (८।४।५६) चर्त्वं तकारः।

१०७। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः।

उपशरदमिति सामीप्येऽव्ययीभावः। शरद आभिमुख्ये प्रतिशरदम्। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः (२।१।१४)। उपविपाशम्। प्रतिविपाशमिति। पूर्ववत्। अत्र ये झयन्ताः पठ्यन्ते तेषां किमर्थं ग्रहणम्? यावता झय इति (५।४।१११) वक्ष्यमाणेन तदन्तात् प्रत्ययः सिध्यतीत्यत आह ये त्वत्रेत्यादि। यद्यत्र ते न गृह्येरंस्ततो झय इति (५।४।१११) विकल्पेन

टच् प्रसज्येत। तस्मान्नित्यं यथा स्यादिति। एवमर्थं झयन्तानां पृथग्-ग्रहणम्। जराया जरसश्चेति। जराशब्दात् टज् भवत्यव्ययीभावे जरसादेशश्च। जरायाः समीपमुपजरसमिति। प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति। अक्षिशब्दात् प्रति पर सम् अनु इत्येतेभ्यः परस्मात् टज् भवति। प्रत्यक्षम्। परोक्षम्। परोक्षे लिडिति (३।२।११५) निपातनादुत्वम्। समक्षम्। अन्वक्षम्।

१०८। अनश्च।

उपराजम्। प्रतिराजमिति। उपशरदं प्रतिशरदमितिवदव्ययीभावः। अध्यात्ममिति। आत्मन्यधीति विभक्त्यर्थे। प्रत्यात्ममिति पूर्ववदाभिमुख्ये।

१०९। नपुंसकादन्यतरस्याम्।

११०। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः।

नदीग्रहणेन स्वरूपं गृह्यते। न संज्ञा। यदि संज्ञा गृह्येत पौर्णमास्या-ग्रहायणीग्रहणं न कुर्यात्। ननु च नियमार्थमेतत् स्यात्। ईकारान्त-स्यापि नद्योः पौर्णमास्याग्रहायण्योरेव भवतीति। नैतदस्ति। यद्येतत् प्रयोजनं स्यात् पौर्णमास्याग्रहायणीत्येवं ब्रूयात्। तस्मात् स्वरूपग्रहणमिति। उपनदीति। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ह्रस्वः।

१११। झयः।

११२। गिरेश्च सेनकस्य।

अन्तर्गिरमिति। गिरेरन्तरिति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अन्तःशब्दो हि सप्तम्यर्थवृत्तित्वाद् विभक्त्यर्थे वर्त्तते। विकल्पार्थमेव सेनकग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह विकल्पोऽनुवर्त्तत एवेति। विकल्पार्थत्वात्। विकल्पयते वानेन सः। अन्यतरस्यांग्रहणं विकल्प इत्युक्तम्। तदिह नपुंसकादन्यतरस्यामित्यतोऽनु-वर्त्तते (५।४।१०९)। तस्मात् तेनैव विकल्पस्य सिद्धत्वात् पूजार्थमेव सेनक-ग्रहणमुक्तम्। न विकल्पार्थम्। ननु च विभाषयोर्द्वयोर्मध्ये नित्या विधयो भवन्तीति पूर्वस्य विधेर्नित्यतां सम्पादयितुं विकल्पार्थमेव सेनकग्रहणं स्यात्। नैतदस्ति। यदि हि पूर्वो विधिर्नित्यः स्याज् झयन्तानां शरत्प्रभृतिषु पाठो-

ऽनर्थकः स्यात्। अच इत्यनेनैव (५।४।१११) सिद्धत्वात्। तस्मान्न विकल्पार्थं तेनकग्रहणम्। पूजार्थमेव।

११३। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्।

अद्रवं मूर्त्तिमदित्यादिना पारिभाषिकं यत् स्वाङ्गं तदिह गृह्यते। दुःश्लिष्टविभक्तीति। दुःखेन कष्टेन श्लिष्टाः सम्बद्धा विभक्तयो येषु तानि दुःश्लिष्टविभक्तीनि। तथाच प्रत्ययसम्बन्धेन षष्ठ्या भवितव्यम्। यथा तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति (५।४।८६)। सक्थ्यक्षिग्रहणेन चेह तदन्तया बहुव्रीहि-र्विशेषयितुमिष्टत्वात्। बहुव्रीहौ यद् विभक्तिवचनं ततोऽपि तेनैव भवितुं युक्तम्। इह तु बहुव्रीहौ सप्तम्येकवचनम्। सक्थ्यक्षिशब्दाभ्यां तु षष्ठीद्विवचनं सप्तमीद्विवचनं वा। स्वाङ्गग्रहणं सक्थ्यक्ष्णोरिह समानाधिकरणं विशेषणम्। ततश्च सक्थ्यक्षिशब्दाभ्यां या विभक्तिस्तद्विभक्तिकं समानाधिकरणविशेषण-मुपपद्यते। एवंविधविभक्तिभिः पदैः कश्चिद् दुःखेन कृच्छ्रेण युक्तो यामाश्रित्य विभक्तिमेवार्थं प्रतिपद्यते। तस्मात् तानि दुःश्लिष्टविभक्तीनि। किमर्थं पुनस्तानि पदानि कृतानि? वैचित्र्यार्थम्। दीर्घसक्थि शकटम्। स्थूलाक्षिरिक्षुरिति (I)। अत्र सक्थ्यक्षिशब्दौ स्वाङ्गं न भवतः। शकटस्य कश्चिदवयवस्तथेक्षोश्च तथाभिधीयते। नतु तत्राद्रवं मूर्त्तिमदित्यादिकं स्वाङ्ग-लक्षणमस्ति। ननु च टचापि प्रकृतेन सर्वमेतत् सिध्यति। तत् किमर्थं षजिति प्रत्ययान्तरमुपात्तमित्याह टचि प्रकृत इत्यादि। दीर्घसक्थी स्त्री। टचि ङीबनुदात्तः स्यात्। षचि तु सति षिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१) ङीषुदात्तः सिद्धो भवति। ननु च ङीप्यनुदात्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्त एव भवति। अतः स्वरार्थमपि नैव प्रत्ययान्तरमुपादेयमित्याह सक्थ्यक्षाक्रान्तादिति। विभाषोत्पुच्छ इत्यतो (६ २।१९६) विभाषेत्यनुवर्त्तमाने सक्थ्यक्षाक्रान्तादिति (६।२।१९८) विकल्पेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते। यस्मिन् पक्ष उदात्तं भवति तत्र ङीपि परतो यस्येति (६।४।१४८) चेत्यकारस्योदात्तस्य लोपे

(I) स्थूलाक्षिरिक्षुरित्यत्र अक्ष्णोऽदर्शनादिति (५।४;७६) भवितव्यमचा। समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेति समाधेयम्। एवञ्च षजपि नेति चेत् स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः सूक्ष्माक्षा वेणुयष्टिरिति टापि षजेव प्रत्युदाहार्य्य इत्येके।

कृते ऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति (६।१।१६१) ङीप्युदात्तत्वेन भवितव्यम्। अतो नास्ति ङीपि विरोधः। यस्मिन् पक्ष उदात्तं न सम्भवति तस्मिन् ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो नास्ति। उदात्तश्चाश्रीयते। ङीषि तु सति सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति। ङीष्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात्।

११४। अङ्गुलेर्दारुणि।

द्व्यङ्गुलमिति। द्वे अङ्गुली यस्य तद्। दारुणि समासार्थे मुख्याभिरङ्गुलिभिः सम्बन्धस्तत्र नोपपद्यते। तस्मात् सामर्थ्याद् द्व्यङ्गुलीसदृशेषु दार्वंवयवेष्वङ्गुलिशब्दो वर्त्तमानः समास आश्रीयत इति मत्वाह अङ्गुलिसदृशावयवमित्यादि। ननु च द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य दारुण इत्यादौ मुख्याभिरङ्गुलिभिः सम्बन्धः। तत्र मुख्याङ्गुलिभिः सम्बन्ध इति मुख्ये सम्भवति। अतो गौणस्य ग्रहणमयुक्तमित्याह यस्य त्वित्यादि। बहुव्रीहिग्रहणानुवृत्तेरिह बहुव्रीहेः प्रत्ययो विधीयते। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येत्येकार्थविवक्षायां तद्धितार्थे तत्पुरुषः कर्त्तव्यः। तस्मिंस्तु कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेरित्यचा (५।४।८६) भवितव्यमेव। यत्र गौणोऽङ्गुलिशब्दः स एव सामर्थ्यादेव योगस्य विषय इत्युक्तं भवति।

११५। द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः।

अथ किमर्थं षः प्रत्ययान्तरं विधीयते? न प्रकृतः षजेव विधीयते। विकल्पेनान्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। विभाषोत्पुच्छ (६।२।१९६) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्त्तमाने द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ (६।२।१९७) इति नकारान्तस्य मूर्धन्शब्दस्य निर्देशाद् द्वित्रिभ्यामुत्तरो यत्र नकारान्तो मूर्धन्शब्दस्तत्र बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वं पाक्षिकं विधीयते। अन्यथा ऽकारान्तमूर्धन्शब्द उत्तरपदोदात्तत्वं विधीयते। कृतसमासान्तमेव निर्दिशेत्। तत्र यदि षच्प्रत्ययो विधीयते ततः पाक्षिकमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा चित्करणसामर्थ्यान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात्। विभाषान्तोदात्तवचनस्य तु यत्र समासान्तो नास्ति सोऽवकाशः। अस्मिंस्तु प्रत्ययान्तरसमासान्ते कृते विकल्पेनान्तोदात्तत्वं सिध्यति। ननु च नकारान्तनिर्देशान् नकारान्त एव हि मूर्धन्शब्दः। उत्तरपदे विभाषा-

न्तोदात्तेन भवितव्यम् । तत् कथं समासान्तात् भवेत् । नैष दोषः । वक्ष्यति यत्रापि समासान्तः क्रियते तत्रापि बहुव्रीहिकार्य्यत्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं भवत्येवेति । अथ किमर्थं बहुव्रीहौ द्वित्रिभ्यामुत्तरो मूर्धन्-शब्दो नकारान्तः सम्भवति ? यावता नित्यं समासान्तेन भवितव्यम् । नहि सूत्रे विभाषाग्रहणमस्ति । नैष दोषः । स एव हि नकारान्तनिर्देशो ज्ञापयति विकल्पेन समासान्तो न भवतीति ।

११६ । अप् पूरणीप्रमाण्योः ।

पूरणप्रत्ययान्त इति । तस्य पूरणे (५।२।४८) डडित्येवमादिना प्रकरणेन ये पूरणार्थे विहितास्ते तत्साहचर्य्यात् पूरणशब्देनोच्यन्ते । पूरणप्रत्ययोऽन्ते येषां ते पूरणप्रत्ययान्ताः । अपि प्रधानपूरणीग्रहणमिति । अपि प्रत्यये विधातव्ये प्रधाना या पूरणी तस्या ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत एव प्रयोगो यथा स्यात् । अन्यतो मा भूत् । क्व पुनरस्याः प्राधान्यमित्यत आह यत्रेत्यादि । यत्राभि-धेयत्वेनान्यपदार्थेन पूरण्यनुप्रविशति न केवलं वर्त्तिपदार्थस्यैव (J) समासा-वयवभूतस्य पदार्थस् तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । यथा कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति । अत्र हि न केवलमवयवेन विग्रहः क्रियते रात्रयएव प्रत्ययेना-ख्यायन्ते । सहपञ्चमीकाः । सह पञ्चम्या समुदितो ऽन्यपदार्थः । नतु ताभिरारब्धमर्थान्तरम् । यथा कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अभिन्नावयवः समासार्थः । किं तर्हि ? तदर्थारब्धः समुदायः पक्षाख्यः । पूरणी तु समासावयवभूता नाभिधीयत इति । अन्यपदार्थेनानुप्रवेशादप्राधान्य-मिह तस्याः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपीत्यादि । न केवलमिहाप्यपि तु स्त्रियाः पुंवद्भाषित पुंस्कादनूङित्यादिना (६।३।३४) सूत्रेण पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपी-त्यादि । न केवलमिहाप्यपि तु स्त्रियामिति प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह त्वित्यादि । अप्प्रत्ययः पुंवद्भावप्रतिषेधः कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र न भवति । शेषाद्विभाषेति (५।४।१५४) कप् । नेतुरित्यादि । उपसंख्यान-शब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । नक्षत्रे यो नेतृशब्दो वर्त्तते तदन्तात् बहुव्रीहेरपः

(J) समासावयवभूतं पदं वर्त्तिपदम् । तस्यार्थो वर्त्तिपदार्थ इति ।

प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। प्रतिपादनन्तूत्तरसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थतामाश्रित्य कर्त्तव्यम्। देवदत्तनेहकः। नद्यृतश्चेति (५।४।१५३) कप्। छन्दसीत्यादि। मासादित्यादि। भृत्यर्थे यो विहितः प्रत्ययः स भृतिसाहचर्य्याद् भृतिरित्युच्यते। भृतिः प्रत्ययो यस्य तद्। भृतिप्रत्ययम् पूर्वपदं यस्य बहुव्रीहेः स भृतिपूर्वपदः। तस्मान् मासशब्दात् ठचो विधिः। चित्करणं बहुव्रीहिस्वरबाधनार्थम्। पञ्चास्य मासस्य भृतयः सोऽस्यांशवस्नभृतय इति (५।१।५६) संख्याया अतिशदन्तायाः कन् (५।१।२२)। पञ्चकः। पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः। अपः पित्करणं यत्र बहुव्रीहावुत्तरपदान्तोदात्तत्वमारभ्यते तत्र तद्बाधनार्थम्। शोभना पञ्चमी आसां रात्रीणां सुपञ्चमाः। अविद्यमाना पञ्चमी आसां रात्रीणामपञ्चमा इत्यत्र ह्यसति पित्करणे नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं (६।२।१७२) स्यात्।

११७। अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोम्नः।

११८। अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात्।

संज्ञायामिति। समुदायोपाधिरित्येतेन यदि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः कस्यचित् संज्ञा भवत्येवं प्रत्ययो भवति नान्यथेति दर्शयति। द्रुणस इति। पूर्वपदात् संज्ञायामग इति (८।४।३) णत्वम्। वर्ध्रे भवा च स्त्री वार्ध्री। सा नासिका यस्य स वार्ध्रीणस इति। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इति (६।३।३९) पुंवद्भावप्रतिषेधः। गौरिव नासिकास्य गोनसः। अचश्चित्करणं बहुव्रीहिस्वरबाधनार्थम्। खरणाः खुरणा इति। अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः। शितिर्नासिकास्य शितिनाः। अहिरिव नासिकास्याहिनाः। अर्चेव (K) नासिकास्या अर्चनाः। ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति (६।३।६३) ह्रस्वः।

११९। उपसर्गाच्च।

उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम्। नासिकां प्रति क्रियायोगाभावात्।

(K) अर्चा प्रतिमेत्यर्थः।

वेर्ग्रोवक्तव्य इति । विशब्दात् परस्य नासिकाया ग्रशब्द आदेशो भवतीति वक्तव्यम् । विग्रः । प्रत्ययोऽजेव । (L)

१२० । सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपद-प्रोष्ठपदाः ।

टिलोपादिकमित्यादिशब्देन सुशब्दस्य कर्मविशेषणं गृह्यते । शोभनं प्रातरस्येति । शोभनमित्येतदिह कर्मणो विशेषणम् । शोभनं प्रातःकाले कर्मास्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि शोभनमित्येतत् कर्मणो विशेषणं वेदितव्यम् ।

१२१ । नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।

अकारान्तोऽपि हलशब्दोऽस्ति । तत्र यदा तेन समासस् तदा हल इति भविष्यति । यदा त्विकारान्तेन तदा हलि रिति । तदनर्थकं हलग्रहणम् । नानर्थकम् । भिन्नार्थत्वात् । तेन यो महद्धलं हलिस् तस्मिन् विषये विवक्षिते ऽहल इति न सिध्यति । अहल इति यदाकारान्तेन समासः क्रियते । पूर्ववत् प्रकृतिभावेनाद्युदात्तत्वं चेष्यते । शेषाद्विभाषेति (५।४।१५४) कप् प्रसज्येत । तस्माद् युक्तं हलिग्रहणम् ।

१२२ । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।

एवं तर्हि नित्यग्रहणेनान्यत्रापि सूच्यत इति । ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यम् भवतीति कृत्वा । असिचश्चित्करणं दुष्प्रजा दुर्मेधा इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । अप्रजाः सुप्रजा इत्यादौ तु नार्थश्चित्करणेन । नञ्सुभ्यामित्यने-(६।२।१७२) नैवोत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ।

१२३ । बहुप्रजाश्छन्दसि ।

१२४ । धर्मादनिच् केवलात् ।

असमस्त इति । असमासः क्रियत इत्यर्थः । परमस्वधर्म इति ।

(L) यत्तु हे नाथ नायास्य विनसा हतबान्धवेति भट्टिप्रयोगे तु विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येय-मिति भट्टोजिः । मैत्रेयस्त्वाह "केचिन्नासिकापर्याये नसाशब्दमिच्छन्ति । तथाच वराहमिहिरपुरुषप्रकाशे नसाशब्दः प्रयुक्तः । भट्टिकाव्येऽपि विनसा हतबान्धवेति दृश्यते । नचासावुपसर्गाच्चेति (५।४।११९) नसादेशे सिध्यति । वेर्ग्रो वक्तव्य इति ग्रादेशेन बाधितत्वा"दिति (धातुप्रदीपे) ।

स्वश्चासौ धर्मश्चेति स्वधर्मः। परमश्चासौ स्वधर्मश्चेति परमस्वधर्मः। यद्येव-मित्यादि। यदि केवलग्रहणेन धर्मो विशेष्यते परमस्वधर्मश्चेति न। परमस्वधर्मेति स्यात्। केवलात् पूर्वपदादिति। धर्मस्य असहायात् पूर्वपदादित्यर्थः। न पदसमु-दायादिति। परमो धर्म इति प्रकृतेन सम्बन्धः। अत्र व्याख्याने त्रिपदे बहुव्रीहौ न भवति प्रसङ्गः। पदसमुदायाद्धि परमो धर्मशब्दो न केवलात् पूर्वपदात्। अनिचश्चित्करणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात्।

१२५। जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः।

जम्भवचनेन तृणमिव जम्भोऽस्य सोम इव जम्भोऽस्येति विग्रहीतव्यमिति। ननु तृणं जम्भोऽस्य सोमो जम्भोऽस्येत्येवं विग्रहीतव्यम्। नहि तृणं जम्भो न च सोमः। अभ्यवहार्य्यवचने तु तृणं जम्भोऽस्य सोमो जम्भोऽस्येत्येवमेव विग्रहः कार्य्यः। तृणसोमयोरभ्यवहार्य्यत्वात्।

१२६। दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे। १२७। इच् कर्मव्यतीहारे।

तत्र तेनेदमिति सरूप इत्ययं (२।२।२७) बहुव्रीहिर्गृह्यत इति। अस्यैव कर्मव्यतिहारे वृत्तेः। केशाकेशि। अन्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३७) दीर्घः। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावसंज्ञा। अव्ययीभावश्च समासोऽव्ययसंज्ञो भवतीति। तेन सुब्लुग् भवतीति भावः। इचश्चित्करणं विशेषणार्थम्। यदि ह्यत्र चकारो न क्रियते तदा तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वपीकारमात्रं पठ्यते। तदेकारमात्रस्यापि ग्रहणं स्यात्।

१२८। द्विदण्ड्यादिभ्यश्च।

द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थीत्यादि। द्विदण्ड्यादयो हि प्रातिपदिकेष्विच्प्रत्ययान्ता एव पठ्यन्त इति। तेभ्यः पुनरिज् विधातुं न शक्यते। विधीयमानोऽपि निष्प्रयोजनं स्यात्। तस्मान्नेयं पञ्चमी। किं तर्हि? तादर्थ्ये चतुर्थी। द्विदण्ड्याद्यर्थमिच् प्रत्ययो भवतीत्यनेन तादर्थ्यं दर्शयति। अस्यैवार्थं विस्पष्टीकर्त्तुमाह तत् तथा भवतीत्यादि। एवं ब्रुवाणेन द्विदण्ड्यादिभ्यः प्रत्ययो भवति न द्विदण्ड्यादिभ्य इत्युक्तम्। एवं ते सिध्यन्ति। नान्यथा। अथ किमर्थं समुदायानां निपातनशुद्धा एव प्रकृतीः

प्रातिपदिकेषु पठित्वा ततः प्रत्ययो विधीयत इत्यत आह समुदायनिपातनं चेत्यादि । प्रातिपदिकेषु प्रकृतीः पठित्वा ताभ्यः प्रत्ययमात्रं विधीयते । ततो नियमः स्यात् । समुदायनिपातनाद् यत्रार्थे विशेषे ते प्रसिद्धास्तत्रैव विशेष्यन्ते । तत्रैव भवन्तीत्यर्थः । द्विदण्डि प्रहरतीति । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे । इह न भवतीति । द्विदण्डीत्येतच्छब्दरूपमत्रार्थे साधुर्न भवतीत्यर्थः । बहुव्रीह्यधिकारेऽपीत्यादि । अत्रापि समुदायनिपातनमित्ययमेव हेतुः । असति हि समुदायनिपातने बहुव्रीह्यधिकारात् तत्पुरुषान्न क्वचित् प्रत्ययविधानं स्यात् । समुदायनिपातनात् तु क्वचित् तत्पुरुषादपि भवति । यदा प्रत्ययस्य लोपो भवत्यव्ययीभावसंज्ञा तदा न प्राप्नोतीत्यत आह प्रत्ययस्य लक्षणेनेत्यादि ।

१२९ । प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ।

जानुशब्दस्यादेशो भवतीति । कथं पुनर्ज्ञायत आदेशोऽयं न प्रत्यय इति ? यदि प्रत्ययः स्याज् जानुन इत्येकवचनेनैव निर्देशं कुर्यात् । षष्ठीद्विवचनेनैव निर्देशः कृतः । तस्मादादेशोऽयं न प्रत्यय इति विज्ञायते । षष्ठीद्विवचनेन निर्देशोऽसन्देहार्थः कृतः स्थानषष्ठीत्वमसन्दिग्धं यथा विज्ञायेतेति । जानुन इत्युच्यमाने संदेहः स्यात् किमियं षष्ठ्युत पञ्चमीति ।

१३० । ऊर्ध्वाद्विभाषा । १३१ । ऊधसोऽनङ् ।

अनङादेशोऽयं भवतीति । कथं पुनर्विज्ञायत आदेशोऽयं न प्रत्यय इति ? यद्येष प्रत्ययः स्यान् ङित्करणमनर्थकं स्यात् । आदेशे त्वस्मिन्नन्त्यादेशार्थं ङित्त्वमर्थवद् भवति । तस्माद् ङित्त्वादेवायमादेशो भवतीति विज्ञायते । कुण्डोध्नीति । अनङि कृते ऽतो गुणे (६।१।९७) पररूपत्वम् । बहुव्रीहेरूधसो ङीषिति (४।१।२५) ङीष् । अल्लोपोऽनः (६।४।१३४) । स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यमिति । स्त्री गृह्यते येनाभिधेयनित्यत्वेन ततः स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । तथा व्याख्यानं कर्त्तव्यं यथा स्त्रियामभिधेयायामनङ् भवतीति । तत्रेदं व्याख्यानम् । ऊर्ध्वाद् विभाषेत्यतो (५।४।१३०) विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन स्त्रियामेव भवति । नान्यत्रेति । अनङोऽकारादित्वमुत्तरार्थम् । इह विनापि तेन सिध्यत्येव ।

१३२। धनुषश्च।

शार्ङ्गधन्वेति। अनङि कृते यणादेशः। सर्वनामस्थाने चेति(६।४।८)दीर्घः।

१३३। वा संज्ञायाम्। १३४। जायाया निङ्।

निङादेशो भवतीति। आदेशत्वमस्य पूर्ववद् ङित्त्वादेव विज्ञायते। युवजानिरिति। लोपो व्योर्वलीति (६।१।६६) यलोपः। स्त्रियाः पुंवदिति (६।३।३४) पुंवद्भावः।

१३५। गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः।

इकार आदेशो भवतीति। कथं पुनर्ज्ञायत आदेशोऽयं न प्रत्यय इति? गन्धस्येति षष्ठ्या निर्देशात्। यदि हि प्रत्ययः स्यादसन्दिग्धार्थं गन्धादिति पञ्चम्या निर्देशं कुर्यात्। षष्ठ्या तु निर्देशः। तस्मादादेशोऽयमिति विज्ञायते। गन्धस्येत्त्व इत्यादि। गन्धो द्विविधः। गुणो गन्धः। सोऽन्यपदार्थस्यैकान्तो न भवति। यस्तु शोभनो गन्धोऽस्येति सुगन्ध आपणिक इति तत्र द्रव्यगन्धो गन्धशब्देनोच्यते। तच्चापणिकस्यैकदेशो भवति। तत्र गुणगन्धे यथा स्याद् द्रव्यगन्धे मा भूदित्येवमर्थं गन्धस्येत्त्वे विधेये तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। तदित्यनेन बहुव्रीह्यर्थः सामर्थ्यान्निर्दिश्यते। तस्यैकान्त एकदेशो वा धर्मोऽवयवः। तदेकान्तः संगृह्यते। येन तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। एतदुक्तं भवति। तादृशं व्याख्यानं कर्त्तव्यं येनेत्त्वविधाविह गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशात् तत आश्रयितव्य इति। तत्रेदं व्याख्यानम्। वा संज्ञायामित्यतो (५।४।१३३) वाग्रहणमनुवर्त्तते। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन यत्र गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशभूतस्तत्रैवेत्त्वं भवति नान्यत्रेति। अथवास्त्ययं गन्धशब्दो द्रव्यवचनो गन्धान् विक्रीणीत इति। अस्ति गुणवचनो यथा गन्धवती पृथिवी। तत्र गुणवचनस्येदं ग्रहणम्। न द्रव्यवचनस्य। तस्माद् द्रव्यवचनो बहुवचनान्त एव द्रव्ये वर्त्तते गन्धान् विक्रीणीते गन्धाः पण्यमस्येति। इह गन्धस्येत्येकवचनेनैव निर्देशः। तस्मादवसीयते गुणवचनस्येदं ग्रहणमिति। गुणवचनस्य तु ग्रहणे तत्र गुणो गन्धोऽन्यपदार्थस्यैकदेशो भवति। तेन तदेकान्तभूतस्यैव गन्धस्येत्त्वं भवति।

१३६ । अल्पाख्यायाम् । १३७ । उपमानाच्च ।

१३८ । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।

लोपो भवति समासान्त इति । किं पुनः स्यात् । समासान्तो न स्यात् । आदेः परस्येत्यादेरेव (१।१।५४) स्यात् । समासान्तत्वे सत्यन्तशब्दोऽयं नियतदेशमेवावयवमाचष्ट इत्यन्तस्यैव भवति । एवञ्च समासान्तो भवति यद्यन्तस्य भवति नान्यथा । ननु च लोपस्याभावरूपत्वात् समासान्तो नोपपद्यत इत्याह स्थानिद्वारेणेत्यादि । स्थानिनोऽकारस्य समासान्तत्वादुपचारेण लोपोऽपि समासान्त उच्यत इति दर्शयति ।

१३९ । कुम्भपदीषु च ।

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः समुदाया एव पठ्यन्त इति । यद्येवं कथमिदं नेतव्यमित्याह तत्रैवमित्यादि । तत्र तेषु कुम्भपदीप्रभृतिषु कृतपादलोपेषु पठितेष्वेवं व्याख्येयमित्यर्थः । कुम्भपद्यादिविषय इति विषयग्रहणेन कुम्भपदीष्विति विषयसप्तम्येवेति दर्शयति । यथा कुम्भपद्यादयः सिध्यन्तीति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तथेत्यनुच्यमानमपि प्रतीयते । तदायमर्थः । पादस्य तथा लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये यथा कुम्भपद्यादयः सम्भवन्तीति । किमर्थं पुनः समुदाया एव पठ्यन्ते ? न कुम्भपदादीञ् शब्दान् प्रातिपदिकेषु पठित्वा तेभ्यः परस्य पादशब्दस्य लोपो विधीयेतेत्याह समुदायपाठस्य चेत्यादि । यदि कुम्भादिभ्यः परस्य पादस्य स लोप उच्येत कृतपादलोपाः समुदाया एव न पठेरन्निति नियमो न लभ्येत । तत स्त्रिष्वपि लिङ्गेषु स्युः । स्त्रियामेव चेष्यन्ते । समुदायपाठे सति स्त्रियां ङीप्प्रत्यय एव विषयभूते भवति । नान्यदेति । कुम्भपदीति । पादोऽन्यतरस्यामिति (४।१।८) ङीपि विषयभूते पादस्य लोपः । ततो ङीप् । तस्मिन् पादः पदिति (६।४।१३०) पद्भावः । यश्चेहोपमानपूर्वमिति । कुम्भपदी जालपदीत्येवमादि । संख्यापूर्वपदश्चेति । एकपदी शतपदीत्येवमादि । तस्य सिद्ध इति । उपमानपूर्वस्य पूर्वेणैव सिद्धे संख्यापूर्वस्य तूत्तरेण । अष्टापदीत्यस्मिन् पठ्यते । तत्र निपातनं दीर्घत्वार्थम् । अष्टनः संज्ञायामिति (६।३।१२५) वा ।

१४० । **संख्यासुपूर्वस्य ।**

अनुपमानार्थमिदम् ।

१४१ । **वयसि दन्तस्य दतृ ।**

द्विदन्निति । ऋकारस्योगित्कार्य्यार्थत्वादुगिदचामिति (७।१।७०) नुम् । हल्ङ्यादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपौ (८।२।२३) । सुदन्तो दाक्षिणात्य इति । शोभनत्वमिह गम्यते । न वयः ।

१४२ । **छन्दसि च ।**

अवयोऽर्थमसंख्यापूर्वपदार्थञ्च वचनम् । उभयतोदत इति शसन्तमेतत् ।

१४३ । **स्त्रियां संज्ञायाम् ।**

अच्छन्दोऽर्थमेतत् । अय इव दन्ता अस्या अयोदती । उगितश्चेति (४।१।६) ङीप् । समदन्तीति । नासिकोदरेत्यादिना (४।१।५५) ङीष् ।

१४४ । **विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।**

स्त्रियामिति निवृत्तम् । रोको रोचनं दीप्तिः । रुच दीप्तौ । भावे घञ् । चजोः कुघिण्ण्यतोरिति (७।३।५२) कुत्वम् । अविद्यमानो रोकोऽस्येत्यरोक-शब्दस्य व्युत्पत्तिं हृदि कृत्वा तस्यार्थं दर्शयितु माह अरोको निर्दीप्तिरिति ।

१४५ । **अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।**

१४६ । **ककुदस्यावस्थायां लोपः ।**

कालादिकृतेति । आदिशब्देनाहारादयो गृह्यन्ते ।

१४७ । **त्रिककुत् पर्वते ।**

अनवस्थार्थमिदं । पर्वतेऽन्यपदार्थे मुख्यं ककुदं न संभवति । उच्यते चेदं त्रिककुत् पर्व्वत इति । तत्र सामर्थ्यात् ककुदाकारे पर्वतशिखरे सादृश्यात् ककुदशब्दो वर्त्तते । तस्येदं ग्रहणं विज्ञायते । अत एवाह ककुदाकारमित्यादि । यद्येवमिदमिति । यस्य कस्यचित् पर्वतस्य त्रीणि ककुदाकाराणि शृङ्गाणि तस्य सर्व्वस्य त्रिककुदभिधानं प्राप्नोति । अत आह नचेत्यादि । उच्यत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । संज्ञैषेत्यादि । एतेन यश्चैषा

संज्ञा त्रिककुच्छब्देनोच्यत इति तद् दर्शयति। एतच्च निपातनात् स्त्रियां संज्ञायामित्यतः (५।४।१४३) संज्ञाग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते। ननु चाभिधेयनियमोऽपि तत एव लभ्यत इति पर्वतग्रहणं न कर्त्तव्यम्। नैतदस्ति। शैलीय माचार्य्यस्य यत् प्रसिद्धेष्वपि नियतरेष्वभिधेयनिमित्तमाचष्टे यथा पुष्यसिद्धौ नक्षत्र इति (३।१।११६)। किं पुनर्यत्र प्रसिद्धिर्नास्ति। सा तु लौकिकी।

१४८। उद्विभ्यां काकुदस्य।

उत्काकुत्। विकाकुदिति। अन्त्यस्य लोपे कृते वावसान इति (८।४।५६) चर्त्वम्। ननु चादेः परस्येत्यादि (१।१।५४) लोपेन भवितव्यम्। तत् कथमन्त्यस्य भवति? अन्त्यवचनो ह्यवयववचनोऽपि। स नियतदेशावयवमाचष्ट इत्युक्तम्। तत्र यद्यादेः स्यात् समासान्तता नोपपद्यते।

१४९। पूर्णाद्विभाषा।

१५०। सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः।

१५१। उरःप्रभृतिभ्यः कप्।

शेषाद्विभाषेति (५।४।५४) कपि सिद्धे नित्यार्थं वचनम्। प्रियसर्पिष्क इति। इणः ष इति (८।३।३९) विसर्जनीयस्य षकारः। अवमुक्ते उपानहौ येन सोऽवमुक्तोपानत्क इति। नहो ध इति (८।२।३४) विहितस्य धकारस्य झलां जशोऽन्त इति (८।२।३९) जश्त्वं दकारः। तस्य खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं तकारः। किं पुनरेतद् विभक्त्यन्तानां पाठे प्रयोजनमित्याह तत्रेत्यादि। तत्रेत्यनेन विभक्त्यन्तानां पाठः प्रत्यवमृश्यते। अर्थान्नञ इति। नञ्परो योऽर्थशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः कब् भवति। नास्यर्थोऽस्येत्यनर्थकः।

१५२। इनः स्त्रियाम्।

इदमपि पूर्ववत् कपि सिद्धे नित्यार्थमेव। बहुदण्डिकेति। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपः।

१५३। नद्यृतश्च। १५४। शेषाद् विभाषा।

शेषः कबपेक्षो वा स्याद् यस्माद् बहुव्रीहेः कप् न विहितः स शेष इति? समासान्तापेक्षो वा यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेष

इति ? तत्र यदि कबपेक्षः शेषः स्यादनृचो व्याघ्रपात् सुगन्धिरित्यत्रापि स्यात्। नद्युतः केनचित् कब् विहित इति कबपेक्षे शेषे दोषं दृष्ट्वा समासान्तापेक्षया शेष इति दर्शयन्नाह यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न भवति स शेष इति। कथं ज्ञायते समासान्तापेक्षः शेष इति ? शेषग्रहणात्। तत्र यदि कबपेक्षः शेषः स्याच् शेषग्रहणमनर्थकं स्यात्। आरम्भसामर्थ्यादेव हि शेषविषय एव विकल्पो भविष्यति। अन्यथा यदि यतोऽपि पूर्वैर्विधिवाक्यैः कब् विहित स्ततोऽप्यनेन विभाषा विधीयते विधिवाक्यानामानर्थक्यमापद्येत। तस्माच्छेषग्रहणात् समासान्तापेक्षः शेषो विज्ञायते। बहुखट्वक इति। आपोऽन्यतरस्यामिति (७।४।१५) ह्रस्वः। बहुखट्व इत्यत्रापि गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८)। कथमित्यादि। यदि समासान्तापेक्षः शेषोऽनृक्कं साम बह्वृक्कं सूक्तमित्यत्र कप् न सिध्यतीत्यभिप्रायः। विशेषे स इष्यत इति। स ह्यकारः समासान्तो विशेषे माणवे चरणाख्यायाञ्चेष्यत इति। तत्राकारो विहितः। न चापि तत्रैव विशेषे कब् विहितः। किं तर्हि ? विषयान्तरे। सामनि सूक्ते च। तत्र बहुव्रीहेः समासान्तापेक्षः शेषः। तेन च प्रियपथः प्रियधुर इति ऋक्पूरब्धूरित्यादिना (५।४।७४) ऽकारः समासान्तः। अथ किमर्थं शेषग्रहणम् ? यावता याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्ता विहितास् ताभ्यस्त एव बाधका भविष्यन्ति। नैतदस्ति। निरवकाशा हि विधयो बाधका भविष्यन्ति। सावकाशाश्च समासान्ताः। कोऽवकाशः ? प्रतिपदोपात्तप्रकृतयो याभ्यः समासान्ता अर्थविशेषे समासविशेषं प्रति प्रतिपदमुपादाय विहिताः सोऽवकाशः। विशेषप्रकृतिभ्यः प्रसङ्गे सत्युभयप्राप्तौ परत्वात् कप्रत्ययः स्यात्। तस्माच्छेषग्रहणं कर्त्तव्यम्।

१५५। न संज्ञायाम्।　　　　　　१५६। ईयसश्च।

सर्व्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यत इति। नन्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प,६२) शेषलक्षणस्यैव कपः प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। कबत्रानुवर्त्तते। न शेषादिति। तेनायं कम्मात्रस्य प्रतिषेधो भविष्यति। बह्वः श्रेयांस इति। द्विवचनविभज्योपपदेत्यादिनेयसुन् (५।३।५७)। प्रशस्यस्य श्र इति

(५।३।६०) अ: । ह्रस्वत्वमपि न भवतीति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वं (१।२।४८) प्राप्नोति । तदपि न भवति । कस्मान्न भवतीत्याह ईयसो बहुव्रीहे-रित्यादिना । नात्र पुंवद्वचनेन स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिरभिप्रेता । किं तर्हि ? ह्रस्वत्वप्रकरणात् तदभाव: । एतदुक्तं भवति । यथा पुंवद्भावे सतीकारस्य ह्रस्वो न भवत्येवमीयस: परस्य स्त्रीप्रत्ययस्यापि न भवति ।

१५७ । वन्दिते भ्रातु: ।

नद्यृतश्चेति (५।४।१५३) प्राप्तस्य कपोऽयं प्रतिषेध: । वदि अभिवादन-स्तुत्योरिति । यद्यपि वदिरभिवादने वर्त्तते तथापीह स्तुतावेव वर्त्तमान आश्रीयते । अतएवाह वन्दिते स्तुत इति ।

१५८ । ऋतश्छन्दसि ।

अयमपि पूर्ववत् प्राप्तस्य कप: प्रतिषेध: ।

१५९ । नाडीतन्त्र्यो: स्वाङ्गे ।

अयमपि नद्यृतश्चेति (५।४।१५३) प्राप्तस्य कप: प्रतिषेध: । स्वाङ्गमिह पारिभाषिकं गृह्यते । बहुनाड़िरिति । पूर्ववदुपसर्जनह्रस्वत्वम् । बहुतन्त्री-रिति । अत्र ह्रस्वत्वं न भवति । कुत: स्त्रिया: प्रतिषेधो वक्तव्य इति (१।२।४८,वा) वचनात् । तथाचोक्तम् (M) स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यति ।

१६० । निष्प्रवाणिश्च । (N)

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य
चतुर्थ: पाद: समाप्त: ॥ ५।४ ॥
समाप्तोऽयं पञ्चमोऽध्याय: ॥ ५ ॥

(M) गोस्त्रियोरित्यत्र (१।२।४८) भाष्ये ।

(N) In preparing the press Copy of the fifth Adhyaya of the Nyasa, the editor had chiefly the MS. (ख) at his disposal. For some accounts of this MS., See notes on p. 331 and p. 1061, vol I.

NOTICE.

The Varendra Research Society is prepared to buy, borrow or have transcripts, at reasonable price or cost, of the following works :—

I. Tantra-Pradipa, Dhatu-pradipa or any other works by Maitreya Rakshita.

II. Anunyasa

III. Nyasoddyota.

The owners of the aforesaid works are invited to communicate, stating terms, with Sastri Srish Chandra Chakravarti B. A. Senior Professor of Sanskrit, Rajshahi College, Rajshahi, Bengal.

VARENDRA RESEARCH SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. **Gauda-Rajamala,** a dynastic History of Bengal from the earliest times to Mussalman conquest, (in Bengali), by Ramaprasad Chanda B. A., Rs. 2/- or 2s. 8d.

2. **Gauda-Lekha-mala,** inscriptions of the Pala-Kings of Bengal and Bihar, text in Nagari character with Bengali translation and notes by Akshay Kumar Maitra B. L., Rs. 3, or 4s.

3. **Tara-tantram,** in Nagari character, edited by Girish Chandra Vedantatirtha, with an Introduction in English by Akshay Kumar Maitra B. L., as. 8 or 8d.

4. **Nyasa or Kasika-Vivarana-Panjika** by Jinendra Buddhi, Edited by Srish Chandra Chakravarti B. A. Vol I, Part I. Re 1. or 1s. 4d. Vol I, Part II, Rs 2. or 3s. Vol I. Part III. Re 1/4. or 1s. 8d. Vol I. Part IV. and Vol I. Part V. Rs 2/8 or 3s. 4d. each.

7. The **Indo-Aryan Races** by Ramaprasad Chanda.

PUBLISHED BY
BIMALA CHARAN MAITRA, B. L. (*Asst. Secretary*)
Barendra Research Society, Rajshahi.

PRINTED AT THE BHARAT MIHIR PRESS BY HARI CHARAN RAKSHIT OF
Messrs SANYAL & Co.,
25, ROY BAGAN STREET, CALCUTTA.